महायानसूत्रालङ्कारस्य

— विषय-क्रमः —

सूत्रालङ्कारग्रन्थेऽस्मिन्नार्यासङ्गेन धीमता।
व्याख्यातं यद् यथा तेन, क्रमस्तस्य विलिख्यते॥

विषयः	पृ० सङ्ख्या
१. महायानसिद्ध्यधिकारः	१-७
अर्थज्ञस्यार्थविभावना	३
पञ्चात्मिका अर्थगतिः	३
धर्मः कथमलंक्रियते ?	४
धर्मे त्रिविधोऽनुशंसः	४
महायानं बुद्धवचनम्	४
श्रावकमहायानयोरन्योन्यविरोधः	५
महायाने लक्षणाविरोधः	६
" तर्कागोचरत्वायोगः	६
" उपायत्वयोगः	६
" अस्थानत्रासादीनवः	६
" अत्रासकारणम्	७
" दूरानुप्रविष्टज्ञानगोचरत्वम्	७
" अत्रासपदस्थानत्वम्	८
अनधिमुक्तित एव तत्सिद्धिः	८
अश्रुतसूत्रान्तप्रतिक्षेपायोगः	८
अयोनिशोमनस्कारे आदीनवः	८
अयथारुतस्यार्थस्य प्रतिघातोऽयुक्तः	९
२. शरणगमनाधिकारः	१०-११
शरणगमनविशेषसंग्रहः	१०
शरणगतानां बहुदुष्करकार्यत्वम्	१०
सर्वत्रगार्थः	१०
शरणप्रतिपत्तिविशेषणम्	११
३. गोत्राधिकारः	१२-१५
गोत्रप्रभेदसंग्रहः	१२
गोत्रास्तित्वविभागः	१२
अग्रत्वविभागः	१२
लक्षणविभागः	१३
लिङ्गविभागः	१३
प्रभेदविभागः	१३
आदीनवविभागः	१३
अनुशंसविभागः	१३
महासुवर्णगोत्रौपम्यम्	१४
महारत्नगोत्रौपम्यम्	१४
अगोत्रस्थविभागः	१४
प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्यम्	१४
फलतो गोत्रविशेषणम्	१५
४. चित्तोत्पादाधिकारः	१६-२१
चित्तोत्पादलक्षणम्	१६
चित्तोत्पादप्रभेदः	१६
चित्तोत्पादविनिश्चयः	१६
समादानसांकेतिकचित्तोत्पादः	१७
पारमार्थिकचित्तोत्पादः	१७
औपम्यमाहात्म्यम्	१८
चित्तानुत्पादपरिभाषा	१९
चित्तोत्पादप्रशंसा	२०
[illegible]	[illegible]
चित्तव्यावृत्तिः	२०
दुःखत्रासप्रतिषेधः	२१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विषयः	पृ० सङ्ख्या
सत्त्वापेक्षाप्रतिषेधः	२१
कौसीद्यपरिभाषा	२१
५. प्रतिपत्त्यधिकारः	२२-२५
प्रतिपत्तिलक्षणम्	२२
स्वपरार्थनिर्विशेषत्वम्	२२
परार्थविशेषणम्	२२
परार्थप्रतिपत्तिविभागः	२३
परार्थप्रतिपत्तिसम्पत्तिः	२३
प्रतिपत्तिविशेषणम्	२३
गोचरपरिणामना	२४
सत्त्वेष्वक्षान्तिप्रतिषेधः	२४
प्रतिपत्तिमाहात्म्यम्	२४
६. तत्त्वाधिकारः	२६-२८
परमार्थलक्षणविभागः	२६
आत्मदृष्टिविपर्यासप्रतिषेधः	२६
विपर्यासपरिभाषा	२६
असत्यात्मनि शमजन्मयोगः	२७
विपर्यासप्रतिपक्षपारमार्थिकज्ञानप्रवेशः	२७
परमार्थज्ञानमाहात्म्यम्	२८
७. प्रभावाधिकारः	२९-३१
प्रभावलक्षणविभागे स्वभावार्थः	२९
हेत्वर्थः	२९
विविध फलार्थः	२९
षड्विधः कर्मार्थः	३०
रश्मिकर्म	३०
विक्रीडनकर्म	३०
क्षेत्रपरिशुद्धिकर्म	३०
त्रिविधो योगः	३१
वृत्त्यर्थः	३१
प्रभावमाहात्म्यम्	३१
८. परिपाकाधिकारः	३२-३८
बोधिसत्त्वपरिपाकः	३२
रुचिपरिपाकः	३२
प्रसादपरिपाकः	३२
प्रशमपरिपाकः	३३
कृपापरिपाकः	३३
क्षान्तिपरिपाकः	३३
मेधापरिपाकः	३४
बलवत्त्वप्रतिलम्भपरिपाकः	३४
अहार्यतापरिपाकः	३४
प्राहाणिकाङ्गसमन्वागममाहात्म्यम्	३४
आत्मपरिपाकमाहात्म्यम्	३५
सत्त्वपरिपाकः	३५
दानेन सत्त्वपरिपाकविभागः	३६
शीलेन सत्त्वपरिपाकविभागः	३६
क्षान्त्या सत्त्वपरिपाकविभागः	३७
वीर्येण सत्त्वपरिपाकविभागः	३७
ध्यानेन सत्त्वपरिपाकविभागः	३७
प्रज्ञया सत्त्वपरिपाकविभागः	३८
निगमनम्	३८
९. बोध्यधिकारः	३९-५२
सर्वाकारज्ञता	३९
बुद्धत्वस्य अद्वयलक्षणम्	३९
बुद्धत्वस्य शरणत्वानुत्तर्यम्	४०
आश्रयपरावृत्तिः	४१
अनाभोगाप्रतिप्रस्रब्धबुद्धकार्यत्वम्	४२
अनास्रवधातुगाम्भीर्यम्	४२
विभुत्वविभागः	४५
परावृत्तिभेदेन विभुत्वभेदः	४५
बुद्धस्य सत्त्वपरिपाकनिमित्तत्वम्	४६
धर्मधातुविशुद्धिः	४७
बुद्धकायविभागः	४८
बुद्धज्ञानविभागः	४९

विषयः	पृ० सङ्ख्या
बुद्धत्वानेकत्वम्	५०
बुद्धत्वोपायप्रवेशः	५१
मानिनां बोधिसत्त्वानां दूरे बोधिः	५१
बुद्धानामन्योन्यैककार्यत्वम्	५१
बुद्धत्वप्रोत्साहनम्	५२
उदानम्	५२
१०. अधिमुक्त्यधिकारः	५३-५५
अधिमुक्तिप्रभेदलक्षणविभागः	५३
अधिमुक्तिपरिपन्थः	५३
अधिमुक्त्यनुशंसः	५४
अधिमुक्तिलयप्रतिषेधः	५४
अधिमुक्तिपुण्यविशेषणम्	५५
अधिमुक्तिफलपरिग्रहः	५५
११. धर्मपर्येष्ट्यधिकारः	५६-७४
आलम्बनपर्येष्टिः	५६
आलम्बनलाभपर्येष्टिः	५७
मनसिकारपर्येष्टिः	५८
धर्मतत्त्वपर्येष्टिः	६०
मायोपमपर्येष्टिः	६०
तत्र औपम्यार्थः	६३
ज्ञेयपर्येष्टिः	६३
संक्लेशव्यवदानपर्येष्टिः	६३
विज्ञप्तिमात्रतापर्येष्टिः	६४
लक्षणपर्येष्टिः	६४
विमुक्तिपर्येष्टिः	६६
निःस्वभावतापर्येष्टिः	६७
अनुत्पत्तिधर्मक्षान्तिपर्येष्टिः	६८
एकयानतापर्येष्टिः	६८
विद्यास्थानपर्येष्टिः	७०
धातुपुष्टिपर्येष्टिः	७०
धर्मपर्येष्टिभेदः	७३

विषयः	पृ० सङ्ख्या
धर्महेतुत्वपर्येष्टिः	७३
विकल्पपर्येष्टिः	७४
निगमनम्	७४
१२. देशनाधिकारः	७५-८१
धर्मदेशनायां मात्सर्यप्रतिषेधः	७५
धर्मनैरर्थक्यसार्थक्यम्	७५
देशनाविभागः	७५
देशनासम्पत्तिः	७६
वाक्सम्पत्तिः	७६
व्यञ्जनसम्पत्तिः	७६
देशनामाहात्म्यम्	७८
देशना अष्टदोषविवर्जिता	७८
अर्थसम्पत्तिः	७८
अभिसन्धिविभागः	७९
अभिप्रायविभागः	७९
अल्पमात्रसन्तुष्टस्यानुशंसः	८०
देशनानुशंसः	८१
१३. प्रतिपत्त्यधिकारः	८२-८६
प्रतिपत्तिविभागः	८२
प्रतिपत्तावप्रमादक्रिया	८३
क्लेशात एव क्लेशनिःसरणम्	८३
श्रावकप्रत्येकबुद्धमनस्कारपरिवर्जनम्	८४
निःस्वभावताप्रकृतिपरिशुद्धित्रास-प्रतिषेधः	८४
रागजापत्तिप्रतिषेधः	८५
प्रतिपत्तिभेदः	८६
प्रतिपत्तित्रिमण्डलपरिशुद्धिः	८६
१४. अववादानुशासन्यधिकारः	८७-९४
अववादानुशासनीविभागः	८७
एकादश मनस्काराः	८८
नवाकारा चित्तस्थितिः	८८

विषयः	पृ० सङ्ख्या
दर्शनमार्गावस्था	९०
दर्शनमार्गलाभिनो माहात्म्यम्	९१
भावनामार्गः	९२
निगमनम्	९४
१५. उपायसहितकर्माधिकारः	९५
उपायसहितः कर्मविभागः	९५
१६. पारमिताधिकारः	९६-११३
पारमिताप्रभेदसंग्रहः	९६
संख्याविभागः	९६
लक्षणविभागः	९७
अनुक्रमविभागः	९८
निर्वचनविभागः	९८
भावनाविभागः	९९
प्रभेदसंग्रहः	१०१
दानप्रभेदः	१०१
शीलप्रभेदः	१०२
क्षान्तिप्रभेदः	१०२
वीर्यप्रभेदः	१०२
ध्यानप्रभेदः	१०३
प्रज्ञाप्रभेदः	१०३
संग्रहविभागः	१०४
गुणविभागः	१०४
अन्योन्यविनिश्चयविभागः	१११
संग्रहवस्तुविभागः	११२
निगमनम्	११३
१७. पूजासेवाऽप्रमाणाधिकारः	११४-१२६
बुद्धपूजाविभागः	११४
कल्याणमित्रसेवाविभागः	११५
अप्रमाणविभागः	११६
करुणाविभागः	११९

विषयः	पृ० सङ्ख्या
पञ्चफलसन्दर्शनम्	११९
अप्रतिष्ठितसंसारनिर्वाणत्वम्	११९
संसारपरिज्ञानम्	१२०
करुणाप्रभेदः	१२०
करुणावृक्षप्रतिबिम्बकम्	१२०
करुणादीनां मूलादिभावः	१२१
करुणानुशंसा	१२१
करुणास्नेहवैशिष्ट्यम्	१२२
प्रासाभिनन्दननिमित्तत्वम्	१२२
करुणादुःखेन सुखाभिभवः	१२२
कृपाकृतदानानुशंसा	१२२
कृपया दुःखाभ्युपगमः	१२३
तत्फलवृद्धिः	१२३
दानप्रोत्साहनम्	१२३
परसौख्येन सुखानुभवः	१२३
कृपया दानं समनुशास्ति	१२३
कृपादानम्	१२४
उपभोगविशेषः	१२५
पारमिताभिनिर्हारकरुणा	१२५
करुणाप्रत्ययसन्दर्शनम्	१२५
१८. बोधिपक्षाधिकारः	१२७-१५०
लज्जाविभागः	१२७
लज्जाविपक्षे लज्जायां च गुणदोषभेदाः	१२७
धृतिविभागः	१२९
अखेदविभागः	१३०
शास्त्रज्ञता	१३०
लोकज्ञताविभागः	१३१
प्रतिशरणविभागः	१३१
प्रतिसंविद्विभागः	१३१
सम्भारविभागः	१३३
स्मृत्युपस्थानविभागः	१३३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विषयः	पृ० सङ्ख्या	विषयः	पृ० सङ्ख्या
सम्यक्प्रहाणविभागः	१३४	सातत्यकरणीयविभागः	१५७
ऋद्धिपादविभागः	१३५	प्रधानवस्तुविभागः	१५८
इन्द्रियविभागः	१३६	प्रज्ञप्तिव्यवस्थानविभागः	१५८
बलविभागः	१३६	पर्येषणाविभागः	१५८
बोध्यङ्गविभागः	१३६	यथाभूतपरिज्ञानविभागः	१५८
मार्गाङ्गविभागः	१३८	अप्रमेयविभागः	१६०
शमथविपश्यनाविभागः	१३८	देशनाफलविभागः	१६०
उपायकौशलविभागः	१३९	महायानमहत्त्वविभागः	१६०
धारणीविभागः	१३९	महायानसंग्रहविभागः	१६१
प्रणिधानविभागः	१३९	बोधिसत्त्वविभागः	१६१
समाधित्रयविभागः	१४१	बोधिसत्त्वसामान्यनामविभागः	१६१
धर्मोद्दानविभागः	१४०	२०-२१. चर्याप्रतिष्ठाधिकारः	१६५-१७७
क्षणिकत्वविभागः	१४१		
आध्यात्मिकक्षणिकत्वसिद्धिः	१४३	लिङ्गविभागः	१६५
बाह्यक्षणिकत्वसिद्धिः	१४५	गृहिप्रव्रजितपक्षविभागः	१६५
पुद्गलनैरात्म्यप्रसाधनम्	१४६	अध्याशयविभागः	१६५
निगमनम्	१५०	परिग्रहविभागः	१६६
१९. गुणाधिकारः	१५१-१६२	उपपत्तिविभागः	१६६
आश्चर्यविभागः	१५१	विहारभूमिविभागः	१६६
अनाश्चर्यविभागः	१५१	लक्षणविभागः	१६७
समचित्तता	१५१	पुद्गलविभागः	१६७
उपकारित्वविभागः	१५१	शिक्षाव्यवस्थानम्	१६८
प्रतिकारविभागः	१५४	स्कन्धव्यवस्थानम्	१६८
आशास्तिविभागः	१५४	निष्पत्तिव्यवस्थानम्	१६९
अवन्ध्यप्रयोगविभागः	१५४	लिङ्गविभागः	१६९
सम्यक्प्रयोगविभागः	१५५	पारमितालाभलिङ्गविभागः	१७०
परिहाणिविशेषभागीयधर्मविभागः	१५५	तत्रयानुशंसविभागः	१७०
प्रतिरूपकभूतगुणविभागः	१५५	भूमिनिरुक्तिविभागः	१७१
विनयविभागः	१५५	प्रातिविहारविभागः	१७१
व्याकरणविभागः	[illegible]	[illegible]विभागः	१७२
नियतिपातविभागः	१५६	बुद्धगुणविभागः	१७२
अवश्यकरणीयविभागः	१५६	विमोक्षाभिभ्वायतनादिविभागः	१७३

विषयः	पृ० सङ्ख्या	विषयः	पृ० सङ्ख्या
अरणाविभागः	१७३	असम्मोषताविभागः	१७६
प्रणिधिज्ञानविभागः	१७३	महाकरुणाविभागः	१७६
प्रतिसंविद्विभागः	१७४	आवेणिकगुणविभागः	१७६
अभिज्ञाविभागः	१७४	सर्वाकारज्ञताविभागः	१७७
लक्षणानुव्यञ्जनविभागः	१७४	पारमितापारिपूरिविभागः	१७७
परिशुद्धिविभागः	१७५	बुद्धलक्षणविभागः	१७७
बलविभागः	१७५	परिशिष्टोंऽशः	१७९-२१९
वैशारद्यविभागः	१७५	श्लोकसूची	१८३-१९४
आरक्षस्मृत्युपस्थानविभागः	१७५	ग्रन्थ-ग्रन्थकृन्नामसूची	१९५
वासनासमुद्घातविभागः	१७५	विशिष्टशब्दसूची	१९६

*

°दना-सि०।
°तरज्ञान०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

महायानसूत्रालङ्कारः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

॥ ॐ नमः सर्वबुद्धबोधिसत्त्वेभ्यः ॥

महायानसूत्रालङ्कारः

तत्र

प्रथमो महायानसिद्ध्यधिकारः [SL.1.B.1]

अर्थज्ञस्य अर्थविभावना

अर्थज्ञोऽर्थविभावनां प्रकुरुते वाचा पदैश्चामलै-
दुःखस्योत्तरणाय दुःखितजने कारुण्यतस्तन्मयः।
धर्मस्योत्तमयानदेशितविधेः सत्त्वेषु तद्गामिषु,
श्लिष्टामर्थगतिं निरुत्तरगतां पञ्चात्मिकां दर्शयन्॥ १॥

अर्थज्ञोऽर्थविभावनां प्रकुरुते इत्यादि। उपदेशमारभ्य[1] कोऽलङ्करोति? अर्थज्ञः। कमलङ्कारमलङ्करोति? अर्थविभावनां कुरुते। केन? वाचा पदैश्चामलैः। अमलया वाचेति पौर्वापर्यादिना[2]। अमलैः पदैरिति युक्तैः सहितैरिति विस्तरः। न हि विना वाचा पदव्यञ्जनैरर्थो विभावयितुं शक्यत इति। कस्मै? दुःखस्योत्तरणाय। दुःखितजने कारुण्यतस्तन्मयः। दुःखितजने यत्कारुण्यं तस्मात् कारुण्यतस्तन्मय इति कारुण्यमयः। कस्यालङ्कारं करोति? धर्मस्योत्तमयानदेशितविधेः। उत्तमयानस्य देशितो विधिर्यस्मिन् धर्मे तस्य धर्मस्य। कस्मिन्नलङ्करोति? सत्त्वेषु तद्गामिषु। निमित्तसप्तम्येषा। [3]महायानगामिसत्त्वनिमित्तमित्यर्थः। कतिविधमलङ्कारं करोति? पञ्चविधम्। श्लिष्टामर्थगतिं निरुत्तरगतां पञ्चात्मिकां दर्शयन्। श्लिष्टामिति युक्ताम्। निरुत्तरगतामिति अनुत्तरयानगताम्[4] ॥ १॥ [SL.2]

अर्थगतिः पञ्चात्मिका

तामिदानीं पञ्चात्मिकामर्थगतिं द्वितीयेन श्लोकेन दर्शयति—

घटितमिव सुवर्णं, वारिजं वा विबुद्धं,
सुकृतमिव सुभोज्यं भुज्यमानं क्षुधार्तः।
विदित इव सुलेखो, रत्नपेटेव मुक्ता, [B.2]
विवृत इह स धर्मः प्रीतिमग्र्यां दधाति॥ २॥

अनेन श्लोकेन पञ्चभिर्दृष्टान्तैः स हि धर्मः पञ्चविधमर्थमधिकृत्य देशितः साध्यं व्युत्पाद्यं चिन्त्यमचिन्त्यं परिनिष्पन्नं चाधिगमार्थं प्रत्यात्मवेदनीयं बोधिपक्षस्वभावम्। सोऽनेन सूत्रालङ्कारेण विवृतः प्रीतिमग्र्यां दधाति। यथाक्रमं घटितसुवर्णादिवत्॥ २॥

---

१. [illegible]रम्। २. वाचेति पौर्वादिना-सि०।
३. महायानेति सि० पुस्तके नास्ति। ४. ०त्तरज्ञान०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्मः कथमलंक्रियते?

यथा स धर्मः प्रकृत्यैव गुणयुक्तः, कथं सोऽलंक्रियते? इत्यस्य चोद्यस्य परिहारार्थं तृतीयः श्लोकः—

यथा बिम्बं भूषाप्रकृतिगुणवद् दर्पणगतम्,
विशिष्टं प्रामोद्यं जनयति नृणां दर्शनवशात्।
तथा धर्मः सूक्तप्रकृतिगुणयुक्तोऽपि सततम्,
विभक्तार्थस्तुष्टिं जनयति विशिष्टामिह सताम्॥ ३॥

अनेन किं दर्शयति? यथा बिम्बं भूषया प्रकृत्यैव गुणवत् आदर्शगतं दर्शनवशाद् विशिष्टं प्रामोद्यं जनयति, एवं स धर्मः सुभाषितः प्रकृत्यैव गुणयुक्तोऽपि सततं विभक्तार्थस्तुष्टिं विशिष्टां जनयति। बुद्धिमतामतस्तुष्टिविशेषोत्पादनादलंकृत इव भवतीति॥ ३॥

धर्मे त्रिविधोऽनुशंसः

अतः परं त्रिभिः श्लोकैस्तस्मिन् धर्मे त्रिविधमनुशंसं दर्शयत्यादरोत्पादनार्थम्—

आघ्रायमाणकटुकं स्वादुरसं यथौषधं तद्वत्।
धर्मो[1] द्वयव्यवस्थो[1] व्यञ्जनतोऽर्थतश्च[2] ज्ञेयः॥ १॥
राजेव दुराराधो धर्मोऽयं विपुलगाढगम्भीरः।
आराधितश्च तद्वद् वरगुणधनदायको भवति॥ २॥
रत्नं जात्यमनर्घं[3] यथाऽपरीक्षकजनं न तोषयति।
धर्मस्तथायमबुधं विपर्ययात् तोषयति तद्वत्॥ ३॥

[SL.3. B.3] त्रिविधोऽनुशंसः। आवरणप्रहाणहेतुत्वमौषधोपमत्वेन। द्वयव्यवस्थ इति व्यञ्जनार्थव्यवस्थः। विभुत्वहेतुत्वमभिज्ञादिवैशेषिकगुणधनप्रदानाद् राजोपमत्वेन। आर्यधनोप-भोगहेतुत्वं[4] च अनर्घजात्यरत्नोपमत्वेन[5]। परीक्षकजन आर्यजनो वेदितव्यः॥ १-३॥

महायानं बुद्धवचनम्

नैवेदं महायानं बुद्धवचनम्, कुतस्तस्यायमनुशंसो भविष्यति? इत्यत्र विप्रतिपन्नाः, तस्य बुद्धवचनत्वप्रसाधनार्थं कारणविभाग्यमारभ्य श्लोकः—

आदावव्याकरणात् समप्रवृत्तेरगोचरात् सिद्धेः।
भावाभावेऽभावात् प्रतिपक्षत्वाद् रुतान्यत्वात्॥ १॥

आदावव्याकरणात्। यद्येतत् सद्धर्मान्तरायि पश्चात् केनाप्युत्पादितम्, कस्मादादौ भगवता न व्याकृतमनागतभयवत्[6]? समप्रवृत्तेः। समकालं च श्रावकयानेन महायानस्य प्रवृत्तिरुपलभ्यते न पश्चादिति कथमस्याबुद्धवचनत्वं विज्ञायते। अगोचरात्। नायमेवमुदारो गम्भीरश्च धर्मस्तार्किकाणां गोचरः, तीर्थिकशास्त्रेषु तत्प्रकारानुपलम्भादिति। नायमन्यैर्भाषितो युज्यते; उच्यमानेऽपि तदनधिमुक्तेः। सिद्धेः। अथान्येनाभिसम्बुध्य भाषितः? सिद्धमस्य बुद्धवचनत्वम्। स एव बुद्धो योऽभिसम्बुध्य एवं भाषते। भावाभावेऽभावात्। यदि महायानं किञ्चिदस्ति, तस्य भावे सिद्धमिदं बुद्धवचनम्, अतोऽन्यस्य महायानस्याभावात्। अथ नास्ति, तस्याभावे श्रावकयानस्याप्यभावात्। श्रावकयानं बुद्धवचनं न महायानमिति न युज्यते, विना बुद्धयानेन बुद्धानामनुत्पादात्। प्रतिपक्षत्वात्। भाव्यमानं च महायानं सर्वनिर्विकल्प-ज्ञानाश्रयत्वेन क्लेशानां प्रतिपक्षो भवति, तस्माद् बुद्धवचनम्। रुतान्यत्वात्। न चास्य यथारुतमर्थः, तस्मान्न यथारुतार्थानुसारेणेदमबुद्धवचनं वेदितव्यम्॥ १॥

यदुक्तम् आदावव्याकरणादिति। अनाभोगाद्वेतदनागतं भगवता न व्याकृतमिति कस्यचित् स्याद्, अत उपेक्षाया अयोगे श्लोकः—

प्रत्यक्षचक्षुषो बुद्धाः शासनस्य च रक्षकाः।
अध्वस्वनावृतज्ञाना उपेक्षातो न युज्यते॥ १॥

अनेन किं दर्शयति? त्रिभिः कारणैरनागतस्य महतः शासनोपद्रवस्योपेक्षा [SL.4] न युज्यते। बुद्धानामयत्नतो ज्ञानप्रवृत्तेः प्रत्यक्षचक्षुष्कतया शासनरक्षायाश्च यत्नवत्त्वात्। अनागतज्ञानसामर्थ्याच्च सर्वकालाव्याहतज्ञानतयेति॥ १॥

यदुक्तम्-भावाभावेऽभावादिति। "एतदेव श्रावकयानं महायानम्, एतेनैव महाबोधिप्राप्तिः" इति कस्यचित्स्याद्, अतः श्रावकयानस्य महायानत्वायोगे श्लोकः—

वैकल्यतो विरोधादनुपायत्वात् तथाप्यनुपदेशात्। [SL.4]
न श्रावकयानमिदं भवति महायानधर्माख्यम्॥ १॥

वैकल्यात् परार्थोपदेशस्य। न हि श्रावकयाने कश्चित् परार्थ उपदिष्टः, श्रावकाणा-मात्मनो निर्विद्विरागविमुक्तिमात्रोपायोपदेशात्। न च स्वार्थ एव परेषूपदिश्यमानः परार्थो भवितुमर्हति। विरोधात्। स्वार्थे हि परो नियुज्यमानः स्वार्थ एव प्रयुज्यते, स आत्मन एव परिनिर्वाणार्थप्रयुक्तोऽनुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्भोत्स्यत इति विरुद्धमेतत्। न च श्रावक-यानेनैव चिरकालं बोधौ घटमानो बुद्धो भवितुमर्हति। अनुपायत्वात्। अनुपायो हि श्रावकयानं बुद्धत्वस्य, न चानुपायेन चिरमपि प्रयुज्यमानः प्रार्थितमर्थं प्राप्नोति। शृङ्गादिव दुग्धं न भस्त्रया। अथान्यथाप्यत्रोपदिष्टं यथा बोधिसत्त्वेन प्रयोक्तव्यम्। तथाप्यनुपदेशाच्च श्रावकयानमेव महायानं भवितुमर्हति। न हि स तादृश उपदेश एतस्मिन्नुपलभ्यते॥ १॥

श्रावक-महायानयोरन्योन्यविरोधः

विरुद्धमेव चान्योन्यं श्रावकयानं महायानं च—इत्यन्योन्यविरोधे श्लोकः—

आशयस्योपदेशस्य प्रयोगस्य विरोधतः।
उपस्तम्भस्य कालस्य यद् हीनं हीनमेव तत्॥ १॥

कथं विरुद्धम्? पञ्चभिर्विरोधैः आशयोपदेशप्रयोगोपस्तम्भकालविरोधैः। श्रावक-याने ह्यात्मपरिनिर्वाणायैवाशयः, तदर्थमेवोपदेशः, तदर्थमेव प्रयोगः, परीत्तश्च पुण्यज्ञानसम्भार-संगृहीत उपस्तम्भः, कालेन चाल्पेन तदर्थप्राप्तिर्यावत्त्रिभिरपि जन्मभिः। महायाने तु सर्वं विपर्ययेण। तस्मादन्योन्यविरोधाद् यद् यानं हीनं हीनमेव तत्। न तन्महायानं भवितुमर्हति॥ १॥

१-१. धर्मद्वयव्यवस्था-शि०। २. ०ऽर्थो न च-शि०। ३. जात्यमनर्घ-शि०।
४. आर्यधनोप०-शि०। ५. अनर्घ०-शि०। ६. ०भयवत्-शि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

महायाने लक्षणाविरोधः

[SL.5] बुद्धवचनस्येदं लक्षणम्—"यत्सूत्रेऽवतरति, विनये सन्दृश्यते, धर्मतां च न विलोमयति"। न चैवं महायानम्, सर्वधर्मनिःस्वभावत्वोपदेशात्। तस्मान्न बुद्धवचनमिति कस्यचित् स्याद्, अतो लक्षणाविरोधे श्लोकः—

स्वकेऽवतारात् स्वस्यैव विनये दर्शनादपि।
औदार्यादपि गाम्भीर्यादविरुद्धैव धर्मता॥ १॥

अनेन श्लोकेन किं दर्शयति? अवतरत्येवेदं स्वस्मिन् महायानसूत्रे स्वस्य च क्लेशस्य विनयः सन्दृश्यते। यो महायाने बोधिसत्त्वानां क्लेशः उक्तः। विकल्पक्लेशा हि बोधिसत्त्वाः। औदार्यगाम्भीर्यलक्षणत्वाच्च न धर्मतां विलोमयति। अत्रैव हि धर्मता महाबोधिप्राप्तये। तस्मान्नास्ति लक्षणविरोधः॥ १॥

महायाने तर्कगोचरत्वायोगः

[B.5] अगोचरादित्युक्तम्, अतस्तर्कगोचरत्वायोगे श्लोकः—

निश्रितोऽनियतोऽव्यापी सांवृतः खेदवानपि।
बालाश्रयो मतस्तर्कस्तस्यातो विषयो न तत्॥ १॥

अदृष्टसत्याश्रयो हि तर्कः कश्चिदागमनिश्रितो भवति। अनियतश्च भवति, कालान्तरेणान्यथाप्रत्यवगमनात्[1]। अव्यापी च, न सर्वज्ञेयविषयः। संवृतिसत्यविषयश्च, न परमार्थविषयः। खेदवांश्च, प्रतिभानपर्यादानात्। महायानं तु न निश्रितं यावदखेदवतः शतसाहस्रिकाद्यनेकसूत्रोपदेशात्। अतो न तर्कस्य तद्विषयः॥ १॥

महायाने उपायत्वयोगः

अनुपायत्वात् श्रावकयाने न बुद्धत्वं प्राप्तमित्युक्तम्, अथ महायानं कथमुपायो युक्तः?—इत्युपायत्वयोगे श्लोकः—

औदार्यादपि गाम्भीर्यात् परिपाकोऽविकल्पना।
देशनाऽतो द्वयस्यास्मिन् स चोपायो निरुत्तरे॥ १॥

अनेन श्लोकेन किं दर्शयति? प्रभावौदार्यदेशनया सत्त्वानां परिपाकः; प्रभावाधिमुक्तितो घटनात्। गाम्भीर्यदेशनया अविकल्पना, अत एतस्य द्वयस्यास्मिन् महायाने देशना। स चोपायो निरुत्तरे ज्ञाने, ताभ्यां यथाक्रमं सत्त्वानां परिपाचनादात्मनश्च [SL.6] बुद्धधर्मपरिपाकादिति॥ १॥

महायाने अस्थानत्रासादीनवकारणम्

ये पुनरस्मात् त्रसन्ति, तदर्थमस्थानत्रासादीनवे कारणत्वेन श्लोकः—

तदस्थानत्रासो भवति जगतां दाहकरणो,
महाऽपुण्यस्कन्धप्रसवकरणाद् [illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. विनये-सि०।

अगोत्रोऽसन्मित्रोऽकृतमतिरपूर्वाऽचितशुभ-
स्त्रसत्यस्मिन् धर्मे पतति महतोऽर्थाद् गत इह॥ १॥

त्रासास्थाने त्रासस्तदस्थानत्रासः। दाहकरणो भवत्यपायेषु। किं कारणम्? महतः अपुण्यस्कन्धप्रसवस्य करणात्। कियन्तं कालमिति? दीर्घसमयम्। एवं पश्चादादीनवः। येन च कारणेन यावन्तं च कालं तत् सन्दर्शयति। किं पुनः कारणं तु सतोति? चतुर्विधं त्रासकारणं दर्शयति—गोत्रं चास्य न भवति, सन्मित्रं वा, अव्युत्पन्नमतिर्वा भवति, महायानधर्मतायां पूर्वं वानुपचितशुभो भवति। पतति महतोऽर्थादिति। महाबोधिसम्भारार्थात्। अप्राप्तपरिहाणितोऽपरमादीनवं दर्शयति॥ १॥

महायाने अत्रासकारणम्

त्रासकारणमुक्तम्, अत्रासकारणं वक्तव्यमित्यत्रासकारणत्वे श्लोकः— [B.6]

तदन्यस्याभावात्[1] परमगहनत्वादनुगमात्,
विचित्रस्याख्यानाद् ध्रुवकथनयोगाद् बहुमुखात्।
यथाख्यानं नार्थाद् भगवति च भावातिगहनात्,
न धर्मेऽस्मिंस्त्रासो भवति विदुषां योनिविचयात्॥ १॥

तदन्यस्याभावादिति[1]। ततोऽन्यस्य महायानस्याभावात्। अथ श्रावकयानमेव महायानं स्यादन्यस्य श्रावकस्य प्रत्येकबुद्धस्य वाऽभावः स्यात्? सर्व एव हि बुद्धा भवेयुः। परमगहनत्वाच्च। सर्वज्ञज्ञानमार्गस्यानुगमाच्च तुल्यकालप्रवृत्त्या। विचित्रस्याख्यानात्। विचित्रश्चात्र सम्भारमार्ग आख्यायते, न केवलं शून्यतैव। तस्माद् आभिप्रायिकेणानेन भवितव्यमिति। ध्रुवकथनयोगाद्, बहुमुखात्। अभीक्ष्णं चात्र शून्यता कथ्यते बहुभिश्च पर्यायैस्तेषु तेषु सूत्रान्तेषु। तस्माद्भवितव्यमत्र महता प्रयोजनेन। अन्यथा हि सकृत्प्रतिषेधमात्रकृतमभविष्यदिति। यथाख्यानं नार्थात्। न चास्य यथारुतमर्थोऽस्मादपि त्रासो न युक्तः। भगवति च भावातिगहनात्। अतिगहनश्च बुद्धानां भावो दुर्ज्ञेयः, तस्मान्नास्माभिस्तदज्ञानात् त्रसितव्यमिति। एवं योनिशः प्रविचयाद्विदुषां त्रासो न [SL.7] भवति॥ १॥

महायाने दूरानुप्रविष्टज्ञानगोचरत्वम्

दूरानुप्रविष्टज्ञानगोचरत्वे श्लोकः— [B.7]

श्रुतं निश्रित्यादौ प्रभवति मनस्कार इह यो
मनस्कारान्ज्ञानं प्रभवति च तत्त्वार्थविषयम्।
ततो धर्मप्राप्तिः प्रभवति च तस्मिन् मतिरतो
यदा प्रत्यात्मं सा कथमसति तस्मिन् व्यवसितिः॥ १॥

श्रुतं [illegible] मनस्कारः प्रभवति यो योनिश इत्यर्थः। योनिशो मनस्कारात्

१. तदन्यस्यस्याभावात्-सि०।

तत्त्वार्थविषयकं ज्ञानं प्रभवति। लोकोत्तरा सम्यग्दृष्टिः, ततस्तत्फलस्य धर्मस्य प्राप्तिः, ततस्तस्मिन् प्राप्ते मतिर्विमुक्तिज्ञानं प्रादुर्भवति। एवं यदा प्रत्यात्मं सा मतिर्भवति, कथमस्मिति तस्मिन्नेषा व्यवस्थितिर्निश्चयो भवति—नैवेदं बुद्धवचनमिति॥ १॥

महायाने अत्रासपदस्थानत्वम्

अत्रासपदस्थानत्वे श्लोकः—

अहं न योद्धा न गभीरबोद्धा बुद्धो गभीरं किमतर्कगम्यम्।
कस्माद् गभीरार्थविदां च मोक्ष इत्येतदुत्त्रासपदं न युक्तम्॥ १॥

[B.7] यदि तावदहमस्य न बोद्धेत्युत्त्रासपदम्, तन्न युक्तम्। अथ बुद्धोऽपि गम्भीरस्य[1] पदार्थस्य न बोद्धा, स किं गभीरं देशयिष्यतीत्युत्त्रासपदम्, तदयुक्तम्। अथ गभीरं[2] कस्मादतर्कगम्यमित्युत्त्रासपदम्, तन्न युक्तम्। अथ कस्माद् गभीरार्थविदामेव मोक्षो न तार्किकाणामित्युत्त्रासपदम्, तन्न युक्तम्॥ १॥

अनधिमुक्तत एव तत्सिद्धिः

अनधिमुक्तित एव तत्सिद्धौ श्लोकः—

हीनाधिमुक्तेः सुनिहीनधातोर्हीनैः सहायैः परिवारितस्य।
औदार्यगाम्भीर्यसुदेशितेऽस्मिन् धर्मेऽधिमुक्तिर्यदि नास्ति सिद्धम्॥ १॥

यस्य हीना चाधिमुक्तिः[3], ततश्च हीन एव धातुः समुदागत आलयविज्ञानभावना। हीनैश्च सहायैः समानाधिमुक्तिधातुकैर्यः परिवारितस्तस्यास्मिन्नौदार्यगाम्भीर्यसुदेशिते महायानधर्मे यद्यधिमुक्तिर्नास्ति, अत एव सिद्धम्—उत्कृष्टमिदं महायानमिति।

अश्रुतसूत्रान्तप्रतिक्षेपायोगः

अश्रुतसूत्रान्तप्रतिक्षेपायोगे श्लोकः—

श्रुतानुसारेण हि बुद्धिमत्तां लब्ध्वा श्रुते यः प्रकरोत्यवज्ञाम्।
श्रुते विचित्रे सति चाप्रमेये शिष्टे कुतो निश्चयमेति मूढः॥ १॥

कामं तावदधिमुक्तिर्न स्यादश्रुतानां तु सूत्रान्तानामविशेषेण प्रतिक्षेपो न युक्तः। [SL.8] श्रुतानुसारेणैव हि बुद्धिमत्त्वं लब्ध्वा यः श्रुत एवावज्ञां करोति मूढः स सत्स्वेवावशिष्टे श्रुते विचित्रे चाप्रमेये कुतः कारणान्निश्चयमेति—न तद् बुद्धवचनमिति। न हि तस्य श्रुतादन्यद् बलमस्ति। तस्मादश्रुत्वा प्रतिक्षेपो न युक्तः॥ १॥

अयोनिशो मनस्कारादीनवः

यदपि च श्रुतं तद्योनिशो मनसि कर्तव्यम्, नायोनिशः—इत्ययोनिशोमनसिकारादीनवे श्लोकः—

१. गम्भीरस्य-सि०। २. गम्भीरं-सि०। ३. चाधिक०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यथारुतेऽर्थे परिकल्प्यमाने स्वप्रत्ययो हानिमुपैति बुद्धेः।
स्वाख्याततां च क्षिपति क्षतिं च प्राप्नोति धर्मे प्रतिघातमेव[1]॥ १॥

स्वप्रत्यय इति। स्वयंदृष्टिपरामर्शकः, न विज्ञानामन्तिकादर्थपर्येषी। हानि- [B.8] मुपैति बुद्धेरिति। यथाभूतज्ञानादप्राप्तिपरिहानितः[2]। धर्मस्य च स्वाख्याततां प्रतिक्षिपति तन्निदानं चापुण्यप्रभावात् क्षतिं प्राप्नोति। धर्मे च प्रतिघातमावरणं च धर्मव्यसनसंवर्तनीयं कर्मेत्ययमत्रादीनवः॥ १॥

अयथारुतस्यार्थस्य प्रतिघातोऽयुक्तः

अयथारुतं[3] चाऽधर्मविजानतोऽपि प्रतिघातो न युक्त इति प्रतिघातायोगे श्लोकः—

मनःप्रदोषः प्रकृतिप्रदुष्टो ह्ययुक्तरूपेऽपि[4] न[5] युक्तरूपः।
प्रागेव सन्देहगतस्य धर्मे तस्मादुपेक्षैव वरं ह्यदोषा॥ १॥

प्रकृतिप्रदुष्ट इति। प्रकृतिसावद्यः। तस्मादुपेक्षैव वरम्। कस्मात्? सा ह्यदोषा। प्रतिघातस्तु सदोषः॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे महायानसिद्ध्यधिकारः प्रथमः॥

*

१. प्रतिघातवीय-सि०। २. यथाभूत०-सि०।
३. अयथावतद्य-सि०। ४-५. सि० पुस्तके नास्ति।

२.

द्वितीयः शरणगमनाधिकारः

शरणगमनविशेषसंग्रहः

[B.9] शरणगमनविशेषसंग्रहश्लोकः—

रत्नानि यो हि शरणप्रगतोऽत्र याने
ज्ञेयः स एव परमः शरणं[1] गतानाम्।
सर्वत्रगाभ्युपगमाधिगमाभिभूति-
भेदैश्चतुर्विधमयार्थविशेषणेन ॥ १ ॥

स एव परमः शरणं गतानामिति। केन कारणेन? चतुर्विधस्वभावार्थविशेषणेन। चतुर्विधोऽर्थः सर्वत्रग-अभ्युपगम-अधिगम-अभिभूतिभेदतो वेदितव्यः। १. सर्वत्रगार्थः, [SL.9] २. अभ्युपगमार्थः, ३. अधिगमार्थः, ४. अभिभवार्थः। ते पुनरुत्तरत्र निर्देक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

शरणगतानां बहुदुष्करकार्यत्वम्

तथाप्यत्र शरणप्रगतानां बहुदुष्करकार्यत्वात् केचिन्नोत्सहन्ते। श्लोकः—

यस्मादादौ दुष्कर एष व्यवसायो
दुःसाधोऽसौ नैकसहस्रैरपि कल्पैः।
सिद्धो यस्मात् सत्त्वहिताधानमहार्थ-
स्तस्मादग्रे यान इहाग्रशरणार्थः ॥ १ ॥

एतेन तस्य शरणगमनव्यवसायस्य प्रणिधानप्रतिपत्तिविशेषाभ्यां परार्थहेतुत्वं दर्शयति। फलप्राप्तिविशेषेण महार्थत्वम् ॥ १ ॥

सर्वत्रगार्थः

पूर्वाधिकृते सर्वत्रगार्थे श्लोकः—

सर्वान् सत्त्वांस्तारयितुं यः प्रतिपन्नो
याने ज्ञाने सर्वगते कौशल्ययुक्तः।
यो निर्वाणे संसृतिशान्त्येकरसोऽसौ[2]
ज्ञेयो धीमानेष हि सर्वत्रग एवम् ॥ १ ॥

एतेन चतुर्विधं सर्वत्रगार्थं ......[3] असांकेतिकं धर्मताप्रातिलम्भिकं चेति प्रभेदलक्षणा प्रवृत्तिरौदारिकसूक्ष्मप्रभेदेन ॥ १ ॥

---

१. शरण०-लि०।

२. संसरणेऽप्येकरसोऽसौ-इत्यपि क्वचित्पाठः।

३. एतन्मध्यान्तःपाती पाठो भ्रष्टः।

शरणप्रतिपत्तिविशेषणम्

[B.10] शरणप्रतिपत्तिविशेषणे श्लोकः—

शरणगतिमिमां गतो महार्थां
गुणगणवृद्धिमुपैति सोऽप्रमेयाम्।
स्फुरति जगदिदं कृपाशयेन
प्रथयति चाप्रतिमं महार्थधर्मम्[1] ॥ १ ॥

अत्र शरणगमनस्यां महार्थतां स्वपरार्थप्रतिपत्तिभ्यां दर्शयति। स्वार्थप्रति-[SL.10] पत्तिः पुनर्बहुप्रकाराऽप्रमेयगुणवृद्ध्या। अप्रमेयत्वं तर्क-सङ्ख्या-कालाप्रमेयतया वेदितव्यम्। न हि सा गुणवृद्धिस्तर्केण प्रमेया, न संख्यया, न कालेन; आत्यन्तिकत्वात्। परार्थप्रतिपत्ति-राशयतश्च करुणास्फुरणेन, प्रयोगतश्च महायानधर्मप्रथनेन। महायानं हि महार्थदृशां धर्मः ॥ १ ॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे शरणगमनाधिकारो द्वितीयः ॥

*

---

१. महाधर्मम्-लि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

३.

तृतीयो गोत्राधिकारः

गोत्रप्रभेदसंग्रहः

[B.11] गोत्रप्रभेदसंग्रहश्लोकः—

सत्त्वाग्रत्वं स्वभावश्च लिङ्गं गोत्रप्रभेदता।
आदीनवोऽनुशंसश्च द्विधौपम्यं चतुर्विधाः ॥ १ ॥

अनेन गोत्रस्य अस्तित्वमग्रत्वं स्वभावो[1] लिङ्गं प्रभेद[2] आदीनवोऽनुशंसो द्विधौपम्यं च—इत्येव प्रभेदः संगृहीतः। एते च प्रभेदाः प्रत्येकं चतुर्विधाः ॥ १ ॥

गोत्रास्तित्वविभागः

१. गोत्रास्तित्वविभागे[3] श्लोकः—

धातूनामधिमुक्तेश्च प्रतिपत्तेश्च भेदतः।
फलभेदोपलब्धेश्च गोत्रास्तित्वं निरूप्यते ॥ १ ॥

नानाधातुकत्वात् सत्त्वानामपरिमाणो धातुप्रभेदः। यथोक्तमक्षराशिसूत्रे—"तस्मादेवञ्जातीयकोऽपि धातुभेदः प्रत्येतव्यः" इति। अस्ति यानत्रये गोत्रभेदः। अधिमुक्तिभेदोऽपि सत्त्वानामुपलभ्यते। प्रथमत एव कस्यचित् क्वचिदेव यानेऽधिमुक्तिर्भवति, सोऽन्तरेण गोत्रभेदं न स्यात्। उत्पादितायामपि च प्रत्ययवशेनाधिमुक्तौ प्रतिपत्तिभेद उपलभ्यते—कश्चिन्निर्वोढा भवति, कश्चिन्नेति, सोऽन्तरेण गोत्रप्रभेदं न स्यात्। भेदश्चोपलभ्यते—हीनमध्य-[SL.11] विशिष्टो बोधयः, सोऽन्तरेण गोत्रभेदं न स्यात्; बीजानुरूपत्वात् फलस्य ॥ १ ॥

अग्रत्वविभागः

२. अग्रत्वविभागे श्लोकः—

उदग्रत्वेऽथ सर्वत्वे महार्थत्वेऽक्षयाय च।
शुभस्य तन्निमित्तत्वात् गोत्राग्रत्वं विधीयते ॥ १ ॥

अत्र गोत्रस्य चतुर्विधेन निमित्तत्वेनाग्रत्वं दर्शयति। तद्धि गोत्रं कुशलमूलानामुदग्रत्वे निमित्तम्—सर्वत्वे, महार्थत्वे, अक्षयत्वे च। न हि श्रावकाणां तथोदग्राणि कुशलमूलानि, न च सर्वाणि सन्ति; बलवैशारद्याद्यभावात्। न च महार्थानि, अपरार्थत्वात्। न चाक्षयाणि, अनुपधिशेषनिर्वाणावसानत्वात् ॥ १ ॥

---

१. स्वभावः-लक्षणम्।
२. भेदः-सि०।
३. अनेन गोत्रास्तित्व०-सि०, मि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लक्षणविभागः

३. लक्षणविभागे श्लोकः—

प्रकृत्या परिपुष्टं च आश्रयश्चाश्रितं च तत्।
सदसच्चैव विज्ञेयं गुणोत्तारणतार्थतः ॥ १ ॥

एतेन चतुर्विधं गोत्रं दर्शयति—प्रकृतिस्थं समुदानीतम् आश्रयस्वभावम् [B.12] आश्रितस्वभावं च तदेव यथाक्रमम्। तत्पुनर्हेतुभावेन सत्, फलभावेनासत्। गुणोत्तारणार्थेन गोत्रं वेदितव्यम्, गुणा उत्तरन्त्यस्मादुद्भवन्तीति कृत्वा ॥ १ ॥

लिङ्गविभागः

४. लिङ्गविभागे श्लोकः—

कारुण्यमधिमुक्तिश्च क्षान्तिश्चादिप्रयोगतः।
समाचारः शुभस्यापि गोत्रे लिङ्गं निरूप्यते ॥ १ ॥

चतुर्विधं लिङ्गं बोधिसत्त्वगोत्रे—आदिप्रयोगत एव कारुण्यं सत्त्वेषु अधिमुक्तिर्महायानधर्मे, क्षान्तिर्दुष्करचर्यासु सहिष्णुतार्थेन, समाचारश्च पारमितामयस्य कुशलस्येति ॥ १ ॥

प्रभेदविभागः

५. प्रभेदविभागे श्लोकः—

नियतानियतं गोत्रमहार्यं हार्यमेव च।
प्रत्ययैर्गोत्रभेदोऽयं समासेन चतुर्विधः ॥ १ ॥

समासेन चतुर्विधं गोत्रम्—नियतानियतं तदेव यथाक्रमं प्रत्ययैरहार्यं हार्यं चेति ॥ १ ॥

आदीनवविभागः

६. आदीनवविभागे श्लोकः—

क्लेशाभ्यासः कुमित्रत्वं विघातः परतन्त्रता।
गोत्रस्यादीनवो ज्ञेयः समासेन चतुर्विधः ॥ १ ॥

बोधिसत्त्वगोत्रे समासेन चतुर्विध आदीनवो येन गोत्रस्योऽगुणेषु प्रवर्तते—क्लेशबाहुल्यम्, अकल्याणमित्रता, उपकरणविघातः, पारतन्त्र्यं च ॥ १ ॥ [SL.12]

अनुशंसविभागः

७. अनुशंसविभागे श्लोकः—

चिरादपायगमनमाशु मोक्षश्च तत्र च।
तनुदुःखोपसंवित्तिः सोद्वेगा सत्त्वपाचना ॥ १ ॥

चतुर्विधो बोधिसत्त्वस्य गोत्रेऽनुशंसः—चिरेणापायान् गच्छति, क्षिप्रं च तेभ्यो मुच्यते, मृदुकं च दुःखं तेषूपपन्नः प्रतिसंवेदयते, संविग्नचेतास्तदुपपन्नांश्च सत्त्वान् करुणायमानः परिपाचयति ॥ १ ॥

महासुवर्णगोत्रौपम्यम्

८. महासुवर्णगोत्रौपम्ये श्लोकः—

सुवर्णगोत्रवत् ज्ञेयममेयमशुभताश्रयः।
ज्ञाननिर्मलतायोगप्रभावाणां च निश्रयः॥ १॥

[B.13] महासुवर्णगोत्रं हि चतुर्विधस्य सुवर्णस्याश्रयो भवति—प्रभूतस्य, प्रभास्वरस्य, निर्मलस्य, कर्मण्यस्य च। तत्साधर्म्येण बोधिसत्त्वगोत्रमप्रमेयकुशलमूलाश्रयः, ज्ञानाश्रयः, क्लेशनैर्मल्यप्राप्त्याश्रयः, अभिज्ञादिप्रभावाश्रयश्च। तस्मान्महासुवर्णगोत्रोपमं वेदितव्यम्॥ १॥

महारत्नगोत्रौपम्यम्

९. महारत्नगोत्रौपम्ये श्लोकः—

सुरत्नगोत्रवज्ज्ञेयं महाबोधिनिमित्ततः।
महाज्ञानसमाध्यार्यमहासत्त्वार्थनिश्रयात्॥ १॥

महारत्नगोत्रं हि चतुर्विधरत्नाश्रयो भवति—जात्यस्य, वर्णसम्पन्नस्य, संस्थानसम्पन्नस्य, प्रमाणसम्पन्नस्य च। तदुपमं बोधिसत्त्वगोत्रं वेदितव्यम्; महाबोधिनिमित्तत्वात्, महाज्ञाननिमित्तत्वात्, आर्यसमाधिनिमित्तत्वात्, चित्तस्य हि संस्थितिः-समाधिः, महासत्त्वपरिपाकनिमित्तत्वाच्च बहुसत्त्वपरिपाचनात्॥ १॥

अगोत्रस्थविभागः

अगोत्रस्थविभागे श्लोकः—

ऐकान्तिको दुश्चरितेऽस्ति कश्चित्,
कश्चित् समुद्घातितशुक्लधर्मा।
अमोक्षभागीयशुभोऽस्ति कश्चित्,
निहीनशुक्लोऽस्त्यपि हेतुहीनः॥ १॥

अपरिनिर्वाणधर्मक एतस्मिन्नगोत्रस्थोऽभिप्रेतः। स च समासतो द्विविधः—
[SL.13] तत्कालापरिनिर्वाणधर्मा, अत्यन्तं च। तत्कालापरिनिर्वाणधर्मा चतुर्विधः—१. दुश्चरितैकान्तिकः, २. समुच्छिन्नकुशलमूलः, ३. अमोक्षभागीयकुशलमूलः, ४. हीनकुशलमूलश्चापरिपूर्णसम्भारः। अत्यन्तपरिनिर्वाणधर्मा तु हेतुहीनः, यस्य परिनिर्वाणगोत्रमेव नास्ति॥ १॥

प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्यम्

प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्ये श्लोकः—

गाम्भीर्यौदार्यवादे परहितकरणायोदिते दीर्घधर्मे,
अज्ञात्वैवाधिमुक्तिर्भवति सुविपुला [illegible]
सम्पत्तिश्चावसाने द्वयगतपरमा यद्भवत्येव तेषां,
तज्ज्ञेयं बोधिसत्त्वप्रकृतिगुणवतस्तत्प्रपुष्टाच्च गोत्रात्॥ १॥

यद्गाम्भीर्यौदार्यवादिनि[1] परहितक्रियार्थमुक्ते विस्तीर्णे महायानधर्मे गाम्भीर्यौदार्यम् अज्ञात्वैवाधिमुक्तिर्विपुला भवति। प्रतिपत्तौ चाखेदः[2] सम्पत्तिश्चावसाने महाबोधिद्वयगतायाः सम्पत्तेः परमा, तत्प्रकृत्या गुणवतः परिपुष्टस्य बोधिसत्त्वगोत्रस्य माहात्म्यं [B.14] वेदितव्यम्। द्वयगता इति। द्वये—लौकिकाः, श्रावकाश्च। परमेति। विशिष्टा॥ १॥

फलतो गोत्रविशेषणम्

फलतो गोत्रविशेषणे श्लोकः—

सुविपुलगुणबोधिवृक्षवृद्ध्यै, घनसुखदुःखशमोपलब्धये च।
स्वपरहितसुखक्रियाफलत्वाद्, भवति समूलमुदग्रगोत्रमेतत्[3]॥ १॥

स्वपरहितफलस्य बोधिवृक्षस्य प्रशस्तमूलत्वमनेन बोधिसत्त्वगोत्रं सन्दर्शितम्॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे गोत्राधिकारस्तृतीयः॥

*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. गाभीर्यौ०-सि०। २. चोत्साहः-सि०। ३. समुदग्रगोत्रमेतत्-सि०।

३.

तृतीयो गोत्राधिकारः

गोत्रप्रभेदसंग्रहः

[B.11] गोत्रप्रभेदसंग्रहश्लोकः—

सत्त्वाग्रत्वं स्वभावश्च लिङ्गं गोत्रप्रभेदता।
आदीनवोऽनुशंसश्च द्विधौपम्यं चतुर्विधाः॥ १॥

अनेन गोत्रस्य अस्तित्वमग्रत्वं स्वभावो[1] लिङ्गं प्रभेद[2] आदीनवोऽनुशंसो द्विधौपम्यं च—इत्येव प्रभेदः संगृहीतः। एते च प्रभेदाः प्रत्येकं चतुर्विधाः॥ १॥

गोत्रास्तित्वविभागः

१. गोत्रास्तित्वविभागे[3] श्लोकः—

धातूनामधिमुक्तेश्च प्रतिपत्तेश्च भेदतः।
फलभेदोपलब्धेश्च गोत्रास्तित्वं निरूप्यते॥ १॥

नानाधातुकत्वात् सत्त्वानामपरिमाणो धातुप्रभेदः। यथोक्तमक्षराशिसूत्रे—"तस्मादेवअतीयकोऽपि धातुभेदः प्रत्येतव्यः" इति। अस्ति यानत्रये गोत्रभेदः। अधिमुक्तिभेदोऽपि सत्त्वानामुपलभ्यते। प्रथमत एव कस्यचित् क्वचिदेव यानेऽधिमुक्तिर्भवति, सोऽन्तरेण गोत्रभेदं न स्यात्। उत्पादितायामपि च प्रत्ययवशेनाधिमुक्तौ प्रतिपत्तिभेद उपलभ्यते—कश्चिन्निर्वोढा भवति, कश्चिन्नेति, सोऽन्तरेण गोत्रप्रभेदं न स्यात्। भेदश्चोपलभ्यते—हीनमध्य-
[SL.11] विशिष्टा बोधयः, सोऽन्तरेण गोत्रभेदं न स्यात्; बीजानुरूपत्वात् फलस्य॥ १॥

अग्रत्वविभागः

२. अग्रत्वविभागे श्लोकः—

उदग्रत्वेऽथ सर्वत्वे महार्थत्वेऽक्षयाय च।
शुभस्य तन्निमित्तत्वात् गोत्राग्रत्वं विधीयते॥ १॥

अत्र गोत्रस्य चतुर्विधेन निमित्तत्वेनाग्रत्वं दर्शयति। तद्धि गोत्रं कुशलमूलानामुदग्रत्वे निमित्तम्—सर्वत्वे, महार्थत्वे, अक्षयत्वे च। न हि श्रावकाणां तथोदग्राणि कुशलमूलानि, न च सर्वाणि सन्ति; बलवैशारद्याद्यभावात्। न च महार्थानि, अपरार्थत्वात्। न चाक्षयाणि, अनुपधिशेषनिर्वाणावसानत्वात्॥ १॥

---

1. स्वभावः-लक्षणम्।
2. भेदः-सि०।
3. अनेन गोत्रास्तित्व०-सि०, मि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लक्षणविभागः

३. लक्षणविभागे श्लोकः—

प्रकृत्या परिपुष्टं च आश्रयश्चाश्रितं च तत्।
सदसच्चैव विज्ञेयं गुणोत्तारणतार्थतः॥ १॥

एतेन चतुर्विधं गोत्रं दर्शयति—प्रकृतिस्थं समुदानीतम् आश्रयस्वभावम् [B.12] आश्रितस्वभावं च तदेव यथाक्रमम्। तत्पुनर्हेतुभावेन सत्, फलभावेनासत्। गुणोत्तारणार्थेन गोत्रं वेदितव्यम्, गुणा उत्तरन्त्यस्मादुद्भवन्तीति कृत्वा॥ १॥

लिङ्गविभागः

४. लिङ्गविभागे श्लोकः—

कारुण्यमधिमुक्तिश्च क्षान्तिश्चादिप्रयोगतः।
समाचारः शुभस्यापि गोत्रे लिङ्गं निरूप्यते॥ १॥

चतुर्विधं लिङ्गं बोधिसत्त्वगोत्रे—आदिप्रयोगत एव कारुण्यं सत्त्वेषु अधिमुक्तिर्महायानधर्मे, क्षान्तिर्दुष्करचर्यासु सहिष्णुतार्थेन, समाचारश्च पारमितामयस्य कुशलस्येति॥ १॥

प्रभेदविभागः

५. प्रभेदविभागे श्लोकः—

नियतानियतं गोत्रमहार्यं हार्यमेव च।
प्रत्ययैर्गोत्रभेदोऽयं समासेन चतुर्विधः॥ १॥

समासेन चतुर्विधं गोत्रम्—नियतानियतं तदेव यथाक्रमं प्रत्ययैरहार्यं हार्यं चेति॥ १॥

आदीनवविभागः

६. आदीनवविभागे श्लोकः—

क्लेशाभ्यासः कुमित्रत्वं विघातः परतन्त्रता।
गोत्रस्यादीनवो ज्ञेयः समासेन चतुर्विधः॥ १॥

बोधिसत्त्वगोत्रे समासेन चतुर्विध आदीनवो येन गोत्रस्थोऽगुणेषु प्रवर्तते—क्लेशबाहुल्यम्, अकल्याणमित्रता, उपकरणविघातः, पारतन्त्र्यं च॥ १॥ [SL.12]

अनुशंसविभागः

७. अनुशंसविभागे श्लोकः—

चिरादपायगमनमाशु मोक्षश्च तत्र च।
तनुदुःखोपसंवित्तिः सोद्वेगा सत्त्वपाचना॥ १॥

चतुर्विधो बोधिसत्त्वस्य गोत्रेऽनुशंसः—चिरेणापायान् गच्छति, क्षिप्रं च तेभ्यो मुच्यते, मृदुकं च दुःखं तेषूपपन्नः प्रतिसंवेदयते, संविग्नचेतास्तदुपपन्नांश्च सत्त्वान् करुणायमानः परिपाचयति॥ १॥

महासुवर्णगोत्रौपम्यम्

८. महासुवर्णगोत्रौपम्ये श्लोकः—

सुवर्णगोत्रवत् ज्ञेयममेयमशुभताश्रयः।
ज्ञाननिर्मलतायोगप्रभावाणां च निश्रयः॥ १॥

[B.13] महासुवर्णगोत्रं हि चतुर्विधस्य सुवर्णस्याश्रयो भवति—प्रभूतस्य, प्रभास्वरस्य, निर्मलस्य, कर्मण्यस्य च। तत्साधर्म्येण बोधिसत्त्वगोत्रमप्रमेयकुशलमूलाश्रयः, ज्ञानाश्रयः, क्लेशनैर्मल्यप्राप्त्याश्रयः, अभिज्ञादिप्रभावाश्रयश्च। तस्मान्महासुवर्णगोत्रोपमं वेदितव्यम्॥ १॥

महारत्नगोत्रौपम्यम्

९. महारत्नगोत्रौपम्ये श्लोकः—

सुरत्नगोत्रवज्ज्ञेयं महाबोधिनिमित्ततः।
महाज्ञानसमाध्यार्यमहासत्त्वार्थनिश्रयात्॥ १॥

महारत्नगोत्रं हि चतुर्विधरत्नाश्रयो भवति—जात्यस्य, वर्णसम्पन्नस्य, संस्थानसम्पन्नस्य, प्रमाणसम्पन्नस्य च। तदुपमं बोधिसत्त्वगोत्रं वेदितव्यम्; महाबोधिनिमित्तत्वात्, महाज्ञाननिमित्तत्वात्, आर्यसमाधिनिमित्तत्वात्, चित्तस्य हि संस्थितिः-समाधिः, महासत्त्वपरिपाकनिमित्तत्वाच्च बहुसत्त्वपरिपाचनात्॥ १॥

अगोत्रस्थविभागः

अगोत्रस्थविभागे श्लोकः—

ऐकान्तिको दुश्चरितेऽस्ति कश्चित्,
कश्चित् समुद्घातितशुक्लधर्मा।
अमोक्षभागीयशुभोऽस्ति कश्चिन्,
निहीनशुक्लोऽस्त्यपि हेतुहीनः॥ १॥

अपरिनिर्वाणधर्मक एतस्मिन्नगोत्रस्थोऽभिप्रेतः। स च समासतो द्विविधः—[SL.13] तत्कालापरिनिर्वाणधर्मा, अत्यन्तं च। तत्कालापरिनिर्वाणधर्मा चतुर्विधः—१. दुश्चरितैकान्तिकः, २. समुच्छिन्नकुशलमूलः, ३. अमोक्षभागीयकुशलमूलः, ४. हीनकुशलमूलश्चापरिपूर्णसम्भारः। अत्यन्तपरिनिर्वाणधर्मा तु हेतुहीनः, यस्य परिनिर्वाणगोत्रमेव नास्ति॥ १॥

प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्यम्

प्रकृतिपरिपुष्टगोत्रमाहात्म्ये श्लोकः—

गाम्भीर्यौदार्यवादे परहितकरणायोदिते दीर्घधर्मे,
अज्ञात्वैवाधिमुक्तिर्भवति सुविपुला [illegible]
सम्पत्तिश्चावसाने द्वयगतपरमा यद्भवत्येव तेषां,
तज्ज्ञेयं बोधिसत्त्वप्रकृतिगुणवतस्तत्प्रपुष्टाच्च गोत्रात्॥ १॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यद्गाम्भीर्यौदार्यवादिनि[1] परहितक्रियार्थमुक्ते विस्तीर्णे महायानधर्मे गाम्भीर्यौदार्यम् अज्ञात्वैवाधिमुक्तिर्विपुला भवति। प्रतिपत्तौ चाखेदः[2] सम्पत्तिश्चावसाने महाबोधिद्वयगतायाः सम्पत्तेः परमा, तत्प्रकृत्या गुणवतः परिपुष्टस्य बोधिसत्त्वगोत्रस्य माहात्म्यं [B.14] वेदितव्यम्। द्वयगता इति। द्वये—लौकिकाः, श्रावकाश्च। परमेति। विशिष्टा॥ १॥

फलतो गोत्रविशेषणम्

फलतो गोत्रविशेषणे श्लोकः—

सुविपुलगुणबोधिवृक्षवृद्ध्यै, घनसुखदुःखशमोपलब्धये च।
स्वपरहितसुखक्रियाफलत्वाद्, भवति समूलमुदग्रगोत्रमेतत्[3]॥ १॥

स्वपरहितफलस्य बोधिवृक्षस्य प्रशस्तमूलत्वमनेन बोधिसत्त्वगोत्रं सन्दर्शितम्॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे गोत्राधिकारस्तृतीयः॥

*

१. गाम्भीर्यौ०-सि०। २. चांखखाह:-सि०। ३. समुदयगोत्रमेतत्-सि०।

४.

चतुर्थश्चित्तोत्पादाधिकारः

चित्तोत्पादलक्षणम्

[B.15] चित्तोत्पादलक्षणे श्लोकः—

महोत्साहा महारम्भा महार्थाऽथ महोदया।
चेतना बोधिसत्त्वानां द्वयार्था चित्तसम्भवः॥ १॥

महोत्साहा सन्नाहवीर्येण गम्भीरदुष्करदीर्घकालप्रतिपक्षोत्पत्त्युत्सहनात्[1]। महारम्भा [SL.14] यथासन्नाहप्रयोगवीर्येण। महार्था आत्मपरहिताधिकारात्। महोदया महाबोधिसमुदागमत्वात्। सोऽयं त्रिविधो गुणः परिदीपितः—पुरुषकारगुणो द्वाभ्यां पदाभ्याम्, अर्थक्रियागुणः फलपरिग्रहगुणश्च द्वाभ्याम्। द्वयार्था महाबोधिसत्त्वार्थक्रियालम्बनत्वात्। इति त्रिगुणा द्व्यालम्बना च चेतना चित्तोत्पाद इत्युच्यते॥ १॥

चित्तोत्पादप्रभेदः

चित्तोत्पादप्रभेदे श्लोकः—

चित्तोत्पादोऽधिमोक्षोऽसौ शुद्धाध्याशयिकोऽपरः।
वैपाक्यो भूमिषु मतस्तथावरणवर्जितः॥ १॥

चतुर्विधो बोधिसत्त्वानां चित्तोत्पादः—आधिमोक्षिकोऽधिमुक्तिचर्याभूमौ। शुद्धाध्याशयिकः सप्तसु भूमिषु। वैपाकिकोऽष्टम्यादिषु। अनावरणिको बुद्धभूमौ॥ १॥

चित्तोत्पादविनिश्चयः

चित्तोत्पादविनिश्चये चत्वारः श्लोकाः—

करुणामूल इष्टोऽसौ सदा सत्त्वहिताशयः।
धर्माधिमोक्षस्तज्ज्ञानपर्येष्ट्यालम्बनस्तथा॥ १॥
उत्तरच्छन्दयानोऽसौ प्रतिष्ठाशीलसंवृतिः।
उत्थापना विपक्षस्य परिपन्थोऽधिवासना॥ २॥
शुभवृद्ध्यनुशंसोऽसौ पुण्यज्ञानमयः स हि।
सदा पारमितायोगनिर्याणश्च स कथ्यते॥ ३॥
भूमिपर्यवसानोऽसौ प्रतिस्वं तत्प्रयोगतः।
विज्ञेयो बोधिसत्त्वानां चित्तोत्पादविनिश्चयः॥ ४॥

तथायं विनिश्चयः। किंमूल एष चतुर्विधो बोधिसत्त्वानां चित्तोत्पादः किमाशयः किमधिमोक्षः किमालम्बनः किंयानः किंप्रतिष्ठः किमादीनवः किमनुशंसः किंनिर्याणः

1. ०पक्षोत्पत्त्युत्सहनात्-सि०।

किंपर्यवसान इति? आह—करुणामूलः। सदा सत्त्वहिताशयः। महायान-[B.16] धर्माधिमोक्षः। तज्ज्ञानपर्येष्ट्याकारेण तज्ज्ञानालम्बनात्[1]॥

उत्तरोत्तरच्छन्दयानः। बोधिसत्त्वशीलसंवरप्रतिष्ठः। परिपन्थः = आदीनवः। कः पुनस्तत्परिपन्थः? विपक्षस्यान्ययानचित्तस्योत्थापना, अधिवासना वा॥

पुण्यज्ञानमयकुशलधर्मवृद्ध्यनुशंसः। सदापारमिताभ्यासनिर्याणः।

भूमिपर्यवसानश्च प्रतिस्वं भूमिप्रयोगात्। यस्यां भूमौ यः प्रयुक्तस्तस्य तद्भूमिपर्यवसानः॥ १-४॥

समादानसाङ्केतिकचित्तोत्पादः

समादानसाङ्केतिकचित्तोत्पादे श्लोकः—

मित्रबलाद् हेतुबलान्मूलबलाच्छ्रुतबलाच्छुभाभ्यासात्।
अदृढदृढोदय उक्तश्चित्तोत्पादः पराख्यानात्॥ १॥

यो हि पराख्यानाच्चित्तोत्पादः परविज्ञापनात् स उच्यते समादानसाङ्केतिकः। [SL.15] स पुनर्मित्रबलाद्वा भवति कल्याणमित्रानुरोधात्। हेतुबलाद्वा गोत्रसामर्थ्यात्। कुशलमूलाद्[2] वा तद्गोत्रपुष्टितः[2]। श्रुतबलाद्वा तत्र तत्र धर्मपर्याये भाष्यमाणे बहूनां बोधिचित्तोत्पादात्। शुभाभ्यासाद्वा, दृष्ट इव धर्मे सततश्रवणोद्ग्रहणधारणादिभिः। स पुनर्मित्रबलाददृढोदयो वेदितव्यः। हेत्वादिबलाद् दृढोदयः॥ १॥

पारमार्थिकचित्तोत्पादः

पारमार्थिकचित्तोत्पादे सप्त श्लोकाः—

सूपासितसम्बुद्धे सुसम्भृतज्ञानपुण्यसम्भारे।
धर्मेषु निर्विकल्पज्ञानप्रसवात् परमताऽस्य॥ १॥
धर्मेषु च सत्त्वेषु च तत्कृत्येषूत्तमे च बुद्धत्वे।
समचित्तोपालम्भात् प्रामोद्यविशिष्टता तस्य॥ २॥
जन्मौदार्यं तस्मिन्नुत्साहः शुद्धिराशयस्यापि।
कौशल्यं परिशिष्टे निर्याणं चैव विज्ञेयम्॥ ३॥
धर्माधिमुक्तिबीजात् पारमिताश्रेष्ठमातृतो जातः।
ध्यानमये सुखगर्भे करुणा संवर्धिका धात्री॥ ४॥
औदार्यं विज्ञेयं प्रणिधानमहादशाभिनिर्हारात्।
उत्साहो बोद्धव्यो दुष्करदीर्घाधिकाखेदात्॥ ५॥
आसन्नबोधियोगात् तदुपायज्ञानलाभतश्चापि।
आशयशुद्धिर्ज्ञेया कौशल्यं त्वन्यभूमिगतम्॥ ६॥

1. तज्ज्ञानालम्बनः-सि०।

2-2. ०मूलाद्वातोत०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निर्याणं विज्ञेयं यथाव्यवस्थानमनसिकारेण।
तत्कल्पनताज्ञानादविकल्पनया च तस्यैव॥ ७॥

.7) प्रथमेन श्लोकेनोपदेशप्रतिपत्त्यधिगमविशेषैः पारमार्थिकत्वं चित्तोत्पादस्य दर्शयति। तत्र च पारमार्थिकश्चित्तोत्पादः प्रमुदिता भूमिः[1]। प्रामोद्यविशिष्टतायास्तत्र कारणं दर्शयति। तत्र धर्मेषु समचित्तता; धर्मनैरात्म्यप्रतिवोधात्। सत्त्वेषु समचित्तता, आत्मपरसमतोपगमनात्। सत्त्वकृत्येषु समचित्तता, आत्मन इव तेषां दुःखक्षयाकाङ्क्षणात्। बुद्धत्वे समचित्तता, तद्धर्मधातोरनन्यभेदप्रतिवोधात्।

तस्मिन्नेव च पारमार्थिकचित्तोत्पादे षडर्था वेदितव्याः—१. जन्म, २. औदार्यम्, ३. उत्साहः, ४. आशयशुद्धिः, ५. परिशिष्टकौशल्यम्, ६. निर्याणं च। तत्र जन्म बीजमातृगर्भधात्रीविशेषाद् वेदितव्यम्। औदार्यं दशमहाप्रणिधानाभिनिर्हारात्। उत्साहो दीर्घकालिकदुष्करखेदात्। आशयशुद्धिरासन्नवोधिज्ञानात्तदुपायज्ञानलाभाच्च। परिशिष्टकौशल्यमन्यासु [SL.16] भूमिषु कौशल्यम्। निर्याणं यथाव्यवस्थानभूमिमनसिकारेण। कथं मनसिकारेण? तस्य भूमिव्यवस्थानस्य कल्पनाज्ञानात् कल्पनामात्रमेतदिति। तस्यैव च कल्पनाज्ञानस्याविकल्पनात्॥ १-७॥

औपम्यमाहात्म्यम्

औपम्यमाहात्म्ये षट् श्लोकाः—

पृथिवीसम उत्पादः कल्याणसुवर्णसन्निभश्चान्यः।
शुक्लनवचन्द्रसदृशो वह्निप्रख्योऽपरो ज्ञेयः[2]॥ १॥
भूयो महानिधानवदन्यो रत्नाकरो यथैवान्यः।
सागरसदृशो ज्ञेयो वज्रप्रख्योऽचलेन्द्रनिभः॥ २॥
भैषज्यराजसदृशो महासुहृत्सन्निभोऽपरो ज्ञेयः।
चिन्तामणिप्रकाशो दिनकरसदृशोऽपरो ज्ञेयः॥ ३॥
गन्धर्वमधुरघोषवदन्यो राजोपमोऽपरो ज्ञेयः।
कोष्ठागारप्रख्यो महापथसमस्तथैवान्यः॥ ४॥
यानसमो विज्ञेयो गन्धर्वसमश्च चेतसः[3] प्रभवः[3]।
आनन्दशब्दसदृशो महानदीस्रोतःसदृशश्च[4]॥ ५॥
मेघसदृशश्च कथितश्चित्तोत्पादो जिनात्मजानां हि।
तस्मात् तथा गुणाढ्यं चित्तं मुदितैः समुत्पाद्यम्॥ ६॥

[B.18] १. प्रथमश्चित्तोत्पादो बोधिसत्त्वानां पृथिवीसमः, सर्वबुद्धधर्मतत्सम्भारप्रसवस्य प्रतिष्ठाभूतत्वात्। २. आशयसहगतश्चित्तोत्पादः कल्याणसुवर्णसदृशः, हितसुखाध्याशयस्य विकाराभजनात्। ३. प्रयोगसहगतः शुक्लनवचन्द्रोपमः, कुशलधर्मवृद्धिगमनात्।

१. प्रमुदितायां भूमावित-सि०।
२. ...-सि०।
३. ...-सि०।
४. ०स्रोत०-सि०।

४. अध्याशयसहगतो वह्निसदृशः, इन्धनाकर्षविशेषेणेवाग्निः, तस्योत्तरोत्तरविशेषाधिगमनात्। विशेषाधिगमाशयो ह्यध्याशयः॥ १॥

५. दानपारमितासहगतो महानिधानोपमः, आमिषसम्भोगेनाप्रमेयसत्त्वसन्तर्पणादक्षयत्वाच्च। ६. शीलपारमितासहगतो रत्नाकरोपमः, सर्वगुणरत्नानां ततः प्रसवात्। ७. क्षान्तिपारमितासहगतः सागरोपमः, सर्वानिष्टोपनिपातैरक्षोभ्यत्वात्। ८. वीर्यपारमितासहगतो वज्रोपमः, दृढत्वादभेद्यतया। ९. ध्यानपारमितासहगतः पर्वतराजोपमः, निष्कम्पत्वाद्विक्षेपतः॥ २॥

१०. प्रज्ञापारमितासहगतो भैषज्यराजोपमः; सर्वक्लेशज्ञेयावरणव्याधिप्रशमनात्। ११. अप्रमाणसहगतो महासुहृत्सन्निभः; सर्वावस्थं सत्त्वानुपेक्षकत्वात्। १२. अभिज्ञासहगतश्चिन्तामणिसदृशः, यथाधिमोक्षं तत्फलसमृद्धेः। १३. संग्रहवस्तुसहगतो दिनकरसदृशः, विनेयसस्यपरिपाचनात्॥ ३॥

१४. प्रतिसंवित्सहगतो गन्धर्वमधुरघोषोपमः, विनेयावर्जकधर्मदेशकत्वात्। १५. प्रतिशरणसहगतो महाराजोपमः, अविप्रणाशहेतुत्वात्। १६. पुण्यज्ञानसम्भारसहगतः कोष्ठागारोपमः, बहुपुण्यज्ञानसम्भारकोषस्थानत्वात्। १७. बोधिपक्षसहगतो [SL.17] महाराजपथोपमः; सर्वार्यपुद्गलयातानुयातत्वात्॥ ४॥

१८. शमथविपश्यनासहगतो यानोपमः; सुखवहनात्। १९. धारणाप्रतिभानसहगतो गन्धर्वोपमः; उदकधारणाक्षयोद्भेदसाधर्म्येण श्रुताश्रुतधर्मार्थधारणाक्षयोद्भेदतः। २०. धर्मोद्दानसहगत आनन्दशब्दसदृशः; मोक्षकामानां विनेयानां प्रियश्रावणात्। २१. एकायनमार्गसहगतो नदीस्रोतःसमः[1]; स्वरसवाहित्वात्। अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभे एकायनत्वं तद्भूमिगतानां बोधिसत्त्वानामभिन्नकार्यक्रियात्वात्॥ ५॥

२२. उपायकौशल्यसहगतो मेघोपमः; सर्वसत्त्वार्थक्रियातदधीनत्वात् तुषितभवनवासादिसन्दर्शनतः। यथा मेघात् सर्वभाजनलोकसम्पत्तयः। एष च द्वाविंशतुपर्मश्चित्तोत्पाद आर्याक्षयमतिसूत्रेऽक्षयमत्यनुसारेणानुगन्तव्यः॥ ६॥

चित्तानुत्पादपरिभाषा

चित्तानुत्पादपरिभाषायां श्लोकः—

चित्तानुत्पादपरार्थचित्तात् तदुपायलाभतो,
महाभिसन्ध्यर्थसुतत्त्वदर्शनात्।
महार्हचित्तोदयवर्जिता जनाः,
शमं गमिष्यन्ति विहाय तत्सुखम्॥ १॥

तेन चित्तोत्पादेन वर्जिताः सत्त्वाश्चतुर्विधं सुखं न लभन्ते यद्बोधिसत्त्वानां [B.19] परार्थचिन्तनात् सुखम्; यच्च परार्थोपायलाभात्; यच्च महाभिसन्ध्यर्थसन्दर्शनात् गम्भीरमहायानसूत्राभिप्रायिकार्थविबोधतः[2]; यच्च परमतत्त्वस्य धर्मनैरात्म्यस्य सन्दर्शनात् सुखम्॥ १॥

१. नदीस्रोतःसमः-सि०।
२. ०यानस्योभिप्राय०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चित्तोत्पादप्रशंसा

चित्तोत्पादप्रशंसायां दुर्गतिपरिखेदनिर्भयतामुपादाय श्लोकः—

सहोदयाच्चित्तवरस्य धीमतः,
सुसंवृतं चित्तमनन्तदुष्कृतात्।
सुखेन दुःखेन च मोदते सदा,
शुभी कृपालुश्च विवर्धयन्[1] द्वयम्[1] ॥ १ ॥

[SL.18] तस्य चित्तवरस्य सहोदयाद् बोधिसत्त्वस्य सुसंवृतं चित्तं भवत्यनन्तसत्त्वाधिष्ठानाद् दुष्कृतादतोऽस्य दुर्गतितो भयं न भवति। स च द्वयं वर्धयन् शुभं च कर्म कृपां च नित्यं च शुभी भवति कृपालुश्च, तेन सदा मोदते। सुखेनापि शुभित्वात्, दुःखेनापि परार्थक्रियानिमित्तेन कृपालुत्वात्। अतोऽस्य बहुकर्तव्यतापरिखेदादपि भयं न भवति ॥ १ ॥

अकरणसंवरलाभः

अकरणसंवरलाभे श्लोकः—

यदानपेक्षः स्वशरीरजीविते,
परार्थमभ्येति परं परिश्रमम्।
परोपघातेन तथाविधः कथं,
स दुष्कृते कर्मणि सम्प्रवर्त्स्यति ॥ १ ॥

अस्य पिण्डार्थः—यस्य एव प्रियतरो नात्मा परार्थं स्वशरीरजीविते निरपेक्षत्वात्। स कथमात्मार्थं परोपघातेन दुष्कृते कर्मणि प्रवर्त्स्यतीति ॥ १ ॥

चित्तव्यावृत्तिः

चित्तव्यावृत्तौ श्लोकौ—

मायोपमान् वीक्ष्य स सर्वधर्मान्,
उद्यानयात्रामिव चोपपत्तीः।
क्लेशाच्च दुःखाच्च बिभेति नासौ,
सम्पत्तिकालेऽथ विपत्तिकाले ॥ १ ॥
स्वका गुणाः सत्त्वहिताच्च मोदः,
सञ्चिन्त्यजन्मर्द्धिविकुर्वितं च।
विभूषणं भोजनमग्रभूमिः,
क्रीडारतिर्नित्यकृपात्मकानाम् ॥ २ ॥

मायोपमसर्वधर्मेक्षणात् स बोधिसत्त्वः सम्पत्तिकाले क्लेशेभ्यो न बिभेति। उद्यानयात्रोपमोपपत्तीक्षणात् विपत्तिकाले दुःखान्न बिभेति। तस्य कुतो भयाद् बोधिचित्तं व्यावर्तिष्यते। अपि च स्वगुणा मण्डनं बोधिसत्त्वानाम्। पर्यटितात् प्रीतिभोजनम्, ऋद्धिको-

१-१. विवर्धनद्वयम्-सि०।

पर्षद्दयानभूमिः। ऋद्धिविकुर्वितं क्रीडारतिर्बोधिसत्त्वानामेवास्ति, नाबोधिसत्त्वानाम्। तेषां कथं चित्तं व्यावर्तिष्यते! ॥ १-२ ॥

दुःखत्रासप्रतिषेधः

दुःखत्रासप्रतिषेधे श्लोकः—

परार्थमुद्योगवतः कृपात्मनो,
ह्यवीचिरप्येति यतोऽस्य रम्यताम्।
कुतः पुनस्त्रस्यति तादृशो भवन्,
पराश्रयैर्दुःखसमुद्भवैर्भवे ॥ १ ॥

अपि च—यस्य परार्थमुद्योगवतः करुणात्मकत्वादवीचिरपि रम्यः, स कथं [B.20] परार्थनिर्मितदुःखोत्पादैर्भवे पुनस्त्रासमापत्स्यते! यतोऽस्य दुःखात् त्रासः स्याच्चित्तस्य व्यावृत्तिर्भवति ॥ १ ॥

सत्त्वोपेक्षाप्रतिषेधः

सत्त्वोपेक्षाप्रतिषेधे श्लोकः—

महाकृपाचार्यसदोषितात्मनः,
परस्य दुःखैरुपतप्तचेतसः।
परस्य कृत्ये समुपस्थिते पुनः,
परैः समादापनतोऽतिलज्जना ॥ १ ॥

यस्य महाकरुणाचार्येण नित्योषितः आत्मा परदुःखैश्च दुःखितं चेतस्त-[SL.19]स्योत्पन्ने परार्थकरणीये यदि परैः कल्याणमित्रैः समादापना कर्तव्या भवति अतिलज्जना ॥ १ ॥

कौशीद्यपरिभाषा

कौशीद्यपरिभाषायां श्लोकः—

शिरसि विनिहितोच्चसत्त्वभारः,
शिथिलगतिर्नहि शोभतेऽग्रसत्त्वः।
स्वपरविविधबन्धनातिबद्धः,
शतगुणमुत्सहमर्हति प्रकर्तुम् ॥ १ ॥

शिरसि महान्तं सत्त्वभारं विनिधाय बोधिसत्त्वः शिथिलं पराक्रममाणो न शोभते। शतगुणं हि स वीर्यं कर्तुमर्हति, श्रावकवीर्यात्। तथा हि स्वपरबन्धैर्विविधैरत्यर्थं बद्धः क्लेशकर्मजन्मस्वभावैः ॥ १ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे चित्तोत्पादाधिकारश्चतुर्थः ॥

*

५.

पञ्चमः प्रतिपत्त्यधिकारः

प्रतिपत्तिलक्षणम्

[B.21] प्रतिपत्तिलक्षणे श्लोकः—

महाश्रयारम्भफलोदयात्मिका,
जिनात्मजानां प्रतिपत्तिरिष्यते।
सदा महादानमहाधिवासना,
महार्थसम्पादनकृत्यकारिका ॥ १ ॥

तत्र महाश्रया चित्तोत्पादाश्रयत्वात्। महारम्भा स्वपरार्थारम्भात्। महाफलोदया महाबोधिफलत्वात्। अत एव यथाक्रमं महादाना सर्वसत्त्वोपादानात्। महाधिवासना सर्वदुःखाधिवासनात्। महार्थसम्पादनकृत्यकारिका विपुलसत्त्वार्थसम्पादनात्॥ १ ॥

स्वपरार्थनिर्विशेषत्वम्

स्वपरार्थनिर्विशेषत्वे श्लोकः—

परत्र लब्ध्वात्मसमानचित्ततां,
स्वतोऽपि वा श्रेष्ठतरेष्टतां परे।
तथात्मनोऽन्यार्थविशिष्टसंज्ञिनः[1],
स्वकार्थता का कतमा परार्थता!॥ १ ॥

परत्रात्मसमानचित्ततां लब्ध्वाऽधिमुक्तितो वा सांकेतिकचित्तोत्पादलाभे, ज्ञानतो वा पारमार्थिकचित्तोत्पादलाभे। आत्मतो वा पुनः परत्र विशिष्टतरमिष्टतां लब्ध्वा तेनैव च [SL.20] कारणेनात्मनः परार्थे विशिष्टसंज्ञिनो कः स्वार्थः! परार्थो वा! निर्विशेषं हि तस्यो-भयमित्यर्थः ॥ १ ॥

परार्थविशेषणम्

परार्थविशेषणे श्लोकः—

परत्र लोको न तथातिनिर्दयः,
प्रवर्तते तापनकर्मणा रिपौ।
यथा परार्थं भृशदुःखतापने,
कृपात्मकः स्वात्मनि सम्प्रवर्तते॥ १ ॥

यथा स्वात्मनः परार्थो विशिष्यते तत् साधयति; परार्थमात्मनोऽत्यर्थं सन्तापनात्॥ १ ॥

1. तथात्मनो०-मुद्रितः पाठः।

परार्थप्रतिपत्तिविभागः

परार्थप्रतिपत्तिविभागे द्वौ श्लोकौ—

निकृष्टमध्योत्तमधर्मतास्थिते,
सुदेशनावर्जनताऽवतारणा ।
विनीतिरर्थे परिपाचना शुभे
तथाववादस्थितिबुद्धिमुक्तयः ॥ १ ॥
गुणैर्विशिष्टैः समुदागमस्तथा,
कुलोदयो व्याकरणाभिषिक्तता।
तथागतज्ञानमनुत्तरं पदं,
परार्थ एष त्र्यधिको दशात्मकः॥ २ ॥

त्रिविधे सत्त्वनिकाये हीनमध्यविशिष्टगोत्रस्थे त्रयोदशविधो बोधिसत्त्वस्य [B.22] परार्थः। सुदेशना अनुशासन्यादेशनाप्रातिहार्याभ्याम्। आवर्जनता ऋद्धिप्रातिहार्येण। अवतारणा शासनाभ्युपगमनात्। विनीतिरर्थेऽर्पितानां संशयच्छेदनम्। परिपाचना कुशले। अववादश्चित्तस्थितिः प्रज्ञाविमुक्तिः, अभिज्ञादिभिर्विशेषकैर्गुणैः समुदागमः। तथागतकुले जन्म, अष्टम्यां भूमौ व्याकरणम्, दशम्यामभिषेकश्च सह तथागतज्ञानेन—इत्येष त्रिषु गोत्रस्थेषु यथायोगं त्रयोदशविधः परार्थो बोधिसत्त्वस्य॥ १-२ ॥

परार्थप्रतिपत्तिसम्पत्तिः

परार्थप्रतिपत्तिसम्पत्तौ श्लोकः—

जनानुरूपाऽविपरीतदेशना,
निरुन्नता चाप्यममा विचक्षणा।
क्षमा च दान्ता च सुदूरगाऽक्षया,
जिनात्मजानां प्रतिपत्तिरुत्तमा॥ १ ॥

यथाऽसौ परार्थप्रतिपत्तिः सम्पन्ना भवति तथा सन्दर्शयति। कथं चासौ सम्पन्ना भवति? यदि गोत्रस्थजनानुरूपाऽविपरीता च देशना भवति। अनुन्नता चावर्जना। अममा चावतारणा। न ऋद्ध्या मन्यते, न चावतारितान् सत्त्वान् ममायति। विचक्षणा चार्थे विनीतिप्रतिपत्तिर्भवति। क्षमा च शुभे परिपाचनाप्रतिपत्तिः। दान्ता चाववादादिप्रतिपत्तिः। न ह्यदान्तोऽववादादिषु परेषां समर्थः। सुदूरगा च कुलोदयादिप्रतिपत्तिः। न ह्यदूरगतया [SL.21] प्रतिपत्त्या कुलोदयादयः परेषां कर्तुं शक्याः। सर्वा चैषा परार्थप्रतिपत्तिर्बोधिसत्त्वानामक्षया भवति अभ्युपगतसत्त्वाक्षयत्वात्, अतोऽपि सम्पन्ना वेदितव्या॥ १ ॥

प्रतिपत्तिविशेषणम्

प्रतिपत्तिविशेषणे द्वौ श्लोकौ—

यथात्मने कामिजनः प्रवर्तते,
चले विपर्याससुखे भयप्रियः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रतिस्वमाधिप्रशमे शमप्रियः,
सदा तु सर्वाधिशमे[1] कृपात्मकः॥ १॥
जनो विमूढः स्वसुखार्थमुद्यतः,
सदा तदप्राप्य परैति दुःखताम्।
सदा तु धीरो हि परार्थमुद्यतो,
द्वयार्थमाधाय परैति निर्वृतिम्॥ २॥

तत्र कामानां महाभयत्वं बहुकायिकचैतसिकदुःखदुर्गतिगमनहेतुत्वात्। चलं विपर्याससुखं रूपारूप्यभवप्रियाणामनित्यत्वात् परमार्थदुःखत्वाच्च संस्कारदुःखतया। आध्यः क्लेशा वेदितव्याः; दुखाधानात्। विमूढो जनः सदा स्वसुखार्थं प्रतिपन्नः सुखं नाप्नोति, दुःखमेवाप्नोति। बोधिसत्त्वस्तु परार्थं प्रतिपन्नः स्वपरार्थं सम्पाद्य निर्वृतिसुखं प्राप्नोति- अयमस्यापरः प्रतिपत्तिविशेषः॥ १-२॥

गोचरपरिणामता

[B.23] गोचरपरिणामते श्लोकः—

यथा यथा ह्यक्षविचित्रगोचरे,
प्रवर्तते चारगतो जिनात्मजः।
तथा तथा युक्तसमानतापदै-
र्हिताय सत्त्वेष्वभिसंस्करोति तत्॥ १॥

येन येन प्रकारेण चक्षुरादीन्द्रियगोचरे विचित्रे बोधिसत्त्वः प्रवर्तते, ईर्यापथव्यापारचारे वर्तमानस्तेन तेन प्रकारेण सम्बद्धसादृश्यवचनैर्हितार्थं सत्त्वेषु तत्सर्वमभिसंस्करोति। यथा गोचरपरिशुद्धिसूत्रे विस्तरेण निर्दिष्टम्॥ १॥

सत्त्वेष्वक्षान्तिप्रतिषेधः

सत्त्वेष्वक्षान्तिप्रतिषेधे श्लोकः—

सदाऽस्वतन्त्रीकृतदोषचेतने,
जने न सन्दोषमुपैति बुद्धिमान्।
अकामकारेण हि विप्रपत्तयो,
जने भवन्तीति कृपाविवृद्धितः॥ १॥

सदा क्लेशैरस्वतन्त्रीकृतचेतने जने न सन्दोषमुपैति बोधिसत्त्वः। किं कारणम्?
[SL.22] अकामकारेणैषां विप्रतिपत्तयो भवन्तीति विदित्वा करुणावृद्धिगमनात्॥ १॥

प्रतिपत्तिमाहात्म्यम्

प्रतिपत्तिमाहात्म्ये श्लोकः—

भवगतिसकलाभिभूय गन्त्री,
परमशमानुगता प्रपत्तिरेषा।

१. सर्वाधिगमे-सि०।

विविधगुणगणैर्विवर्धमाना,
जगदुपगृह्य[1] सदा कृपाशयेन॥ १॥

चतुर्विधं माहात्म्यं सन्दर्शयति। १. अभिभवमाहात्म्यं सकलं भवत्रयं गतिं च पञ्चविधामभिभूयगमनात्। यथोक्तं प्रज्ञापारमितायाम्—

"रूपं चेत्, सुभूते[2], भावोऽभविष्यन्नाभावो नेदं महायानं सदेवमानुषासुरलोकमभिभूय निर्यास्यति" इति विस्तरः।

२. निर्वृतिमाहात्म्यमप्रतिष्ठनिर्वाणानुगतत्वात्। ३. गुणवृद्धिमाहात्म्यम् ४. सत्त्वापरित्यागमाहात्म्यं चेति॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे प्रतिपत्त्यधिकारः पञ्चमः॥

*

१. जगदुपगृह्य-सि०।
२. सुभूत-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

षड्विधः कर्मार्थः

कर्मार्थं षड्विधमारभ्य चत्वारः श्लोकाः—

तत्र १. दर्शनकर्म, २. सन्दर्शनकर्म च

दर्शनकर्म सन्दर्शनकर्म चारभ्य श्लोकः—

मायोपमान् पश्यति लोकधातून्,
सर्वान् ससत्त्वान् सविवर्तनाशान्।
सन्दर्शयत्येव च तान् यथेष्टं,
वशी विचित्रैरपि स प्रकारैः॥ १॥

[B.28] स्वयं च सर्वलोकधातूनां ससत्त्वानां सविवर्तसंवर्तानां मायोपमत्वदर्शनात्। [SL.26] परेषां यथेष्टं तत्सन्दर्शनात्। अन्यैश्च विचित्रैः कम्पनज्वलनादिप्रकारैः, दशवशिता-लाभात्। यथा दशभूमिकेऽष्टम्यां भूमौ निर्दिष्टः॥ १॥

३. रश्मिकर्म

रश्मिकर्मारभ्य श्लोकः—

रश्मिप्रमोक्षैर्भृशदुःखितांश्च,
आपायिकान् स्वर्गगतान् करोति।
मारान्वयान् क्षुब्धविमानशोभान्,
सङ्कम्पयंस्त्रासयते समारान्॥ २॥

द्विविधं रश्मिकर्म सन्दर्शयति—अपायोपपन्नानां च प्रसादं जनयित्वा स्वर्गोपपादनम्, मारभवनानां च समारकाणां कम्पनोद्वेजनम्॥ २॥

४. विक्रीडनकर्म

विक्रीडनकर्म चारभ्य श्लोकः—

समाधिविक्रीडितमप्रमेयं,
सन्दर्शयत्यग्रगणस्य मध्ये।
सकर्मजन्मोत्तमनिर्मितैश्च,
सत्त्वार्थमातिष्ठति सर्वकालम्॥ ३॥

अप्रमेयसमाधिविक्रीडितसन्दर्शनात् बुद्धपर्षन्मण्डलमध्ये त्रिविधेन निर्माणेन सदा सत्त्वार्थकरणाच्च। त्रिविधं निर्माणम्—१. शिल्पकर्मस्थाननिर्माणम्, २. विनेयवशेन यथेष्टोपपत्तिनिर्माणम्, ३. उत्तमनिर्माणं च तुषितभवनवासादिकम्॥ ३॥

५. क्षेत्रपरिशुद्धिकर्म

क्षेत्रपरिशुद्धिकर्म आरभ्य श्लोकः—

ज्ञानवशित्वात् समुपैति शुद्धिं,
क्षेत्रं यथाकामनिदर्शनाय।

अबुद्धनामेषु च बुद्धनाम,
संश्रावणात्तान् क्षिपतेऽन्यधातौ॥ ४॥

द्विविधपापविशोधनया। १. भाजनपरिशोधनया ज्ञानवशित्वाद् यथेष्टं [SL.27] स्फटिकवैडूर्यादिमयबुद्धक्षेत्रसन्दर्शनतः। २. सत्त्वपरिशोधनया च बुद्धनामविरहितेषु लोक-धातुषूपपन्नानां सत्त्वानां बुद्धनामसंश्रावणया प्रसादं ग्राहयित्वा लोकधातुषूपपादनात्॥ ४॥

६. त्रिविधो योगः

योगार्थमारभ्य श्लोकः— [B.29]

शक्तो भवत्येव च सत्त्वपाके,
सञ्जातपक्षः शकुनिर्यथैव।
बुद्धात् प्रशंसां लभतेऽतिमात्राम्,
आदेयवाक्यो भवति प्रजानाम्॥ १॥

त्रिविधं योगं प्रदर्शयति—१. सत्त्वपरिपाचनशक्तियोगम्, २. प्रशंसायोगम्, ३. आदेयवाक्यतायोगं च॥ १॥

वृत्त्यर्थः

वृत्त्यर्थमारभ्य श्लोकः—

षड्धाप्यभिज्ञा त्रिविधा च विद्या,
अष्टौ विमोक्षाऽभिभुवस्तथाऽष्टौ।
दशापि कृत्स्नायतनान्यमेयाः,
समाधयो धीरगतः प्रभावः॥ १॥

षड्भिः प्रभेदैर्बोधिसत्त्वस्य प्रभावो वर्तते। अभिज्ञाविद्याविमोक्षाभिभ्वायतन-कृत्स्नायतनाप्रमाणसमाधिप्रभेदैः॥ १॥

प्रभावमाहात्म्यम्

एवं षडर्थेन विभागलक्षणेन प्रभावं दर्शयित्वा तन्माहात्म्योद्भावनार्थं श्लोकः—

स हि परमवशित्वलब्धबुद्धि-
र्जगदवशं स्ववशे विधाय नित्यम्।
परहितकरणैकताभिराम-
श्चरति भवेषु हि सिंहवत् सुधीरः॥ १॥

त्रिविधं माहात्म्यं दर्शयति—१. वशितामाहात्म्यं स्वयं परमज्ञानवशित्वप्राप्त्या क्लेशास्ववशस्य जगतः स्ववशे स्थापनात्। २. अभिरतिमाहात्म्यं सदा परहित-क्रियैकारामत्वात्। ३. भवनिर्भयतामाहात्म्यं च॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे प्रभावाधिकारः सप्तमः॥

*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

८.

अष्टमः परिपाकाधिकारः

बोधिसत्त्वपरिपाकः

[B.30] बोधिसत्त्वपरिपाके संग्रहश्लोकः—

रुचिः प्रसादः प्रशमोऽनुकम्पना,
क्षमाऽथ मेधा प्रबलत्वमेव च।
अहार्यताङ्गैः समुपेतता भृशं,
जिनात्मजे तत्परिपाकलक्षणम्॥ १॥

[SL.28] रुचिर्महायानदेशनाधर्मे, प्रसादस्तद्देशिके, प्रशमः क्लेशानाम्, अनुकम्पा सत्त्वेषु, क्षमा दुष्करचर्यायाम्, मेधा ग्रहणधारणप्रतिवेधेषु, प्रबलत्वमधिगमे, अहार्यता मारपरप्रवादिभिः, प्राहाणिकाङ्गैः समन्वागतत्वम्। भृशमिति रुच्यादीनामधिमात्रत्वं दर्शयति। एष समासेन बोधिसत्त्वानां नवप्रकार आत्मपरिपाको वेदितव्यः॥ १॥

रुचिपरिपाकः

१. रुचिपरिपाकमारभ्य श्लोकः—

सुमित्रतादित्रयमुग्रवीर्यता,
परार्थनिष्ठोत्तमधर्मसंग्रहः।
कृपालुसद्धर्ममहापरिग्रहे,
मतं हि सम्यक्परिपाकलक्षणम्॥ १॥

तत्र सुमित्रतादित्रयम्—सत्पुरुषसंसेवा, सद्धर्मश्रवणम्, योनिशोमनस्कारश्च। उग्रवीर्यता अधिमात्रो वीर्यारम्भः। परार्थनिष्ठा सर्वाचिन्त्यस्थानेष्वविचिकित्सता। उत्तमधर्मसंग्रहो महायानधर्मरक्षा, तत्प्रतिपन्नानामुपद्रवेभ्यो रक्षणात्।

बोधिसत्त्वस्य महायानधर्मपरिग्रहमधिकृत्येदं रुचिपरिपाकलक्षणं वेदितव्यम्। येन कारणेन परिपच्यते सुमित्रतादित्रयेण, यश्च तस्याः परिपाक उग्रवीर्यपरार्थनिष्ठायुक्तः स्वभावः, यत् कर्म चोत्तमधर्मसंग्रहकरणात् तदेतेन परिदीपितम्॥ १॥

प्रसादपरिपाकः

२. प्रसादपरिपाकमारभ्य श्लोकः—

गुणज्ञतायाशु समाधिलाभिता,
फलानुभूतिर्मनसोऽप्यभेद्यता[1]।

---

१. ०भेद्यता-सि०।

जिनात्मजे शास्तरि सम्प्रपत्तये,
मतं हि सम्यक्परिपाकलक्षणम्॥ १॥

तत्परिपाकोऽपि कारणतः स्वभावतः कर्मतश्च परिदीपितः। गुणज्ञता इत्यपि [B.31] "स भगवांस्तथागतः" इति विस्तरेण कारणम्। अवेत्यप्रसादलाभादभेद्यचित्तता[1] स्वभावः। आशुसमाधिलाभस्तत्फलस्य चाभिज्ञादिकस्य प्रत्यनुभवनं कर्म स्वभावः[2]॥ १॥

प्रशमपरिपाकः

३. प्रशमपरिपाकमारभ्य श्लोकः—

सुसंवृतिः क्लिष्टवितर्कवर्जना,
निरन्तरायोऽथ शुभाभिरामता।
जिनात्मजे क्लेशविनोदनाय तत्,
मतं हि सम्यक्परिपाकलक्षणम्॥ १॥

क्लेशविनोदना बोधिसत्त्वस्य प्रशमः। तत्परिपाकोऽपि कारणतः स्वभावतः [SL.29] कर्मतश्च परिदीपितः। इन्द्रियाणां स्मृतिसम्प्रजन्याभ्याम् सुसंवृतिः कारणम्। क्लिष्टवितर्कवर्जना स्वभावः। प्रतिपक्षभावनायां निरन्तरायत्वं कुशलाभिरामता च कर्म॥ १॥

कृपापरिपाकः

४. कृपापरिपाकलक्षणमधिकृत्य श्लोकः—

कृपा प्रकृत्या परदुःखदर्शनं,
निहीनचित्तस्य च सम्प्रवर्जनम्।
विशेषगत्वं जगदग्रजन्मता,
परानुकम्पापरिपाकलक्षणम्॥ १॥

स्वप्रकृत्या च गोत्रेण परदुःखदर्शनेन निहीनयानपरिवर्जनतया च परिपच्यत इति कारणम्। विशेषगामित्वं परिपाकवृद्धिगमनात् स्वभावः। सर्वलोकश्रेष्ठात्मभावता कर्म अविनिवर्तनीयभूमौ॥ १॥

क्षान्तिपरिपाकः

५. क्षान्तिपरिपाकलक्षणमारभ्य श्लोकः—

धृतिः प्रकृत्या प्रतिसंख्यभावना,
सुदुःखशीताद्यधिवासना सदा।
विशेषगामित्वशुभाभिरामता,
मतं क्षमायाः परिपाकलक्षणम्॥ १॥

धृतिः सहनं क्षान्तिरिति पर्यायाः। तत्परिपाके गोत्रं प्रतिसंख्यानं भावना च कारणम्।

---

१. ०प्रभावलाभा०-सि०।

२. स्वभाव इति सि० पुस्तके नास्ति।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तीव्राणां शीतादिदुःखानामधिवासना स्वभावः। क्षमस्य विशेषगामित्वं कुशलाभिरतता च कर्म॥ १॥

मेधापरिपाकः

[B.32] ६. मेधापरिपाकमारभ्य श्लोकः—

विपाकशुद्धिः श्रवणाद्यमोषता,
प्रविष्टता सूक्तदुरुक्तयोस्तथा।
स्मृतेर्महाबुद्ध्युदये च योग्यता,
सुमेधतायाः परिपाकलक्षणम्॥ १॥

तत्र मेधानुकूला विपाकविशुद्धिः कारणम्, श्रुत-चिन्तित-भावित-चिरकृत-चिरभाषितानामसम्मोषता, सुभाषित-दुर्भाषितार्थसुप्रविष्टता च स्मृतेर्मेधापरिपाकस्वभावः। लोकोत्तरप्रज्ञोत्पादनयोग्यता कर्म॥ १॥

बलवत्त्वप्रतिलम्भपरिपाकः

७. बलवत्त्वप्रतिलम्भपरिपाकमारभ्य श्लोकः—

शुभद्वयेन द्वयधातुपुष्टता,
फलोदये चाश्रययोग्यता परा।
मनोरथाप्तिर्जगदग्रभूतता,
बलोपलम्भे परिपाकलक्षणम्॥ १॥

तत्र पुण्यज्ञानद्वयेन तस्य पुण्यज्ञानद्वयस्य बीजपुष्टता तत्परिपाके कारणम्। अधिगमं प्रत्याश्रययोग्यता तत्परिपाकस्वभावः। मनोरथसम्पत्तिर्जगदग्रभूतता च कर्म॥ १॥

अहार्यतापरिपाकः

८. अहार्यतापरिपाकमारभ्य श्लोकः—

सुधर्मतायुक्तिविचारणाशयो,
विशेषलाभः परपक्षदूषणम्।
पुनः सदा मारनिरन्तरायता,
अहार्यतायाः परिपाकलक्षणम्॥ १॥

[SL.30] तत्परिपाकस्य सद्धर्मे युक्तिविचारणाकृत आशयः कारणम्। मारनिरन्तरायता स्वभावो यदा मारो न पुनः शक्नोत्यन्तरायं कर्तुम्। विशेषाधिगमः परपक्षदूषणं च कर्म॥ १॥

प्रहाणिकाङ्गसमन्वागममाहात्म्यम्

९. प्रहाणिकाङ्गसमन्वागमपरिपाकमधिकृत्य श्लोकः—

शुभाचयोऽधाश्रययत्नयोग्यता,
विवेकतोदग्रशुभाभिरामता।

जिनात्मजे ह्यङ्गसमन्वये पुन-
र्मतं हि सम्यक्परिपाकलक्षणम्॥ १॥

तत्परिपाकस्य कारणं कुशलमूलोपचयः। आश्रयस्य वीर्यारम्भक्षमत्वं [B.33] स्वभावः। विवेकोत्कृष्टा कुशलाभिरमता च कर्म॥ १॥

आत्मपरिपाकमाहात्म्यम्

नवविधात्मपरिपाकमाहात्म्यमारभ्य श्लोकः—

इति नवविधवस्तुपाचितात्मा,
परपरिपाचनयोग्यतामुपेतः।
शुभधर्ममयसततप्रवर्धितात्मा,
भवति सदा जगतोऽग्रबन्धुभूतः॥ १॥

द्विविधं तन्माहात्म्यम्—परपरिपाके प्रतिशरणत्वम्; सततं धर्मकायवृद्धिश्च। तत एव जगतोऽग्रबन्धुभूतः॥ १॥

सत्त्वपरिपाकः

सत्त्वपरिपाकविभागे एकादश श्लोकाः—

व्रणेऽपि भोज्ये परिपाक इष्यते,
यथैव तत्स्रावणभोगयोग्यता।
तथाश्रयेऽस्मिन् द्वयपक्षशान्ततां[1],
तथोपभोगत्वमुशन्ति[2] पक्वताम्[2]॥ १॥

अनेन परिपाकस्वभावं दर्शयति। यथा व्रणस्य स्रावणयोग्यता परिपाकः, भोजनस्य च भोगयोग्यता, एवं सत्त्वानामाश्रये व्रणभोजनस्थानीये स्रावणस्थानीयं विपक्षशमनम्। भोगस्थानीयश्च प्रतिपक्षोपभोगः। तद्योग्यता आश्रयस्य परिपाक इति। विपक्षप्रतिपक्षावत्र पक्षद्वयं वेदितव्यम्॥ १॥

द्वितीयश्लोकः—

विपाचनोक्ता परिपाचना तथा,
प्रपाचना चाप्यनुपाचनाऽपरा।
सुपाचना[3] चाप्यधिपाचना[3] मता,
निपाचनोत्पाचनना च देहिषु॥ २॥

अनेन परिपाकप्रभेदं दर्शयति—१. क्लेशविगमेन पाचना[4] विपाचना। २. सर्वतो यानत्रयेण पाचना परिपाचना। ३. बाह्यपरिपाकविशिष्टत्वात् प्रकृष्टा पाचना प्रपाचना। ४. यथाविनेयधर्मदेशनात् तदनुरूपा पाचना अनुपाचना। ५. सत्कृत्य पाचना [SL.31]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. ०मक्षशान्तता-सि०। २-२. ०भोगत्वमुशान्तपक्वता-सि०।
३-३. सुपाचनाप्यधि०-सि०। ४. पाचनना-सि०।

सुपाचना। ६. अधिगमेन पाचना अधिपाचना अविपरीतार्थेन। ७. नित्या पाचना निपाचना अपरिहाणीयार्थेन। ८. क्रमेणोत्तरोत्तरपाचना उत्पाचना। इत्ययमष्टप्रकारः परपरिपाकप्रभेदः॥ २॥

[B.34] तृतीयचतुर्थौ श्लोकौ—

हिताशयेनेह यथा जिनात्मजो,
व्यवस्थितः सर्वजगद् विपाचयन्।
तथा न माता न पिता न बान्धवः,
सुतेषु बन्धुष्वपि सुव्यवस्थिताः॥ ३॥
तथा जनो नात्मनि वत्सलो मतः,
कुतोऽपि सुस्निग्धपराश्रये जने।
यथा कृपात्मा परसत्त्ववत्सलो,
हिते सुखे चैव नियोजनान्मतः॥ ४॥

आभ्यां किं दर्शयति? यादृशेनाशयेन बोधिसत्त्वः सत्त्वान् परिपाचयति तमाशयं दर्शयति। मातापितृबान्धवाशयविशिष्टं लोकात्मवात्सल्यविशिष्टं च हितसुखसंयोजनात्। आत्मवत्सलस्तु लोक आत्मानं हिते च सुखे च सन्नियोजयति॥ ३-४॥

अवशिष्टैः श्लोकैर्येन प्रयोगेण सत्त्वान् परिपाचयति, तं पारमिताप्रतिपत्त्या सन्दर्शयति।

दानेन सत्त्वपरिपाकः

यादृशेन दानेन यथा सत्त्वान् परिपाचयति तदारभ्य श्लोकः—

न बोधिसत्त्वस्य शरीरभोगयोः,
परेष्वदेयं पुनरस्ति सर्वथा।
अनुग्रहेण द्विविधेन पाचयन्,
परं समैर्दानगुणैर्न तृप्यते॥ ५॥

त्रिविधेन दानेन पाचयति—सर्वस्वशरीरभोगदानेन, अविषमदानेन, अतृप्तिदानेन च। कथं परिपाचयति? दृष्टधर्मसम्परायानुग्रहेण। अविघातेनेच्छापूरणात्[1]। तेन[2] च संगृह्य कुशलप्रतिष्ठापनात्॥ ५॥

शीलेन सत्त्वपरिपाकः

यादृशेन शीलेन यथा सत्त्वान् परिपाचयति तदारभ्य श्लोकः—

सदा प्रकृत्याप्यविहिंसकः स्वयं,
रतोऽप्रमत्तोऽत्र परं निवेशयन्।
परम्परानुग्रहकृद् द्विधा परे,
विपाकनिष्यन्दगुणेन पाचकः॥ ६॥

१. परिपूरणात्।
२. अनागतेन-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

षड्विधेन शीलेन। ध्रुवशीलेन प्रकृतिशीलेन परिपूर्णशीलेनाप्यविहिंसकत्वात्। परिपूर्णो ह्यविहिंसकोऽप्यविहिंसको दशकुशलकर्मपथपरिपूरितः। यथोक्तं द्वितीयायां भूमौ। अधिगमशीलेन स्वयंरततया निरन्तरास्खलितशीलेन चाप्रमत्ततया। कथं च परिपाचयति? शीले संनिवेशनात्। द्विधानुग्रहक्रियया दृष्टधर्मे सम्पराये च। सम्परायानुग्रहं परेषु [SL.32. B.35] विपाक निष्यन्दगुणाभ्यां परम्परया करोति। तद्विपाकनिष्यन्दयोरन्योन्यानुकूल्येनाव्यवच्छेदात्॥ ६॥

क्षान्त्या सत्त्वपरिपाकः

यादृश्या क्षान्त्या यथा सत्त्वान् परिपाचयति तदारभ्य श्लोकः—

परेऽपकारिण्युपकारिबुद्धिमान्,
प्रमर्षयत्युग्रमपि व्यतिक्रमम्।
उपायचित्तैरपकारमर्षणैः,
शुभे समादापयतेऽपकारिणः॥ ७॥

अपकारिणि परे उपकारिबुद्ध्या प्रगाढापकारमर्षणक्षान्त्या परिपाचयति। उपकारिबुद्धित्वं पुनः क्षान्तिपारमितापरिपूर्यानुकूल्यवृत्तिता वेदितव्यम्। कथं परिपाचयति? दृष्टधर्मानुग्रहेण चापकारमर्षणात्। सम्परायानुग्रहेण चोपायज्ञस्तैरपकारमर्षणैरपकारिणां कुशले समादापनात्॥ ७॥

वीर्येण सत्त्वपरिपाकः

यादृशेन वीर्येण यथा सत्त्वान् परिपाचयति तदारभ्य श्लोकः—

पुनः स यत्नं परमं समाश्रितो,
न खिद्यते कल्पसहस्रकोटिभिः।
जिनात्मजः सत्त्वगणं[1] प्रपाचयन्,
परैकचित्तस्य शुभस्य कारणात्॥ ८॥

अधिमात्रदीर्घकालाखेदे वीर्येण दीर्घकालाखेदित्वमनन्तसत्त्वपरिपाचनात् परैकचित्तस्य कुशलस्यार्थे कल्पसहस्रकोटिभिरखेदात्। अत एवोक्तं भवति—यथा परिपाचयति कुशलचित्तसन्नियोजनात् दृष्टधर्मसम्परायानुग्रहेणेति॥ ८॥

ध्यानेन सत्त्वपरिपाकः

यादृशेन ध्यानेन यथा सत्त्वान् परिपाचयति तदारभ्य श्लोकः—

वशित्वमागम्य मनस्यनुत्तरं,
[illegible] शासने।

१. सार्थं-सि०।

निहत्य सर्वामवमानकामतां,
शुभेन संवर्धयते च तं पुनः ॥ ९ ॥

प्राप्तानुत्तरवशित्वेन ध्यानेन निरामिषेण च निहतसर्वावमानाभिलाषेण परिपाचयति। बुद्धशासने परस्यावर्जनादावर्जितस्य च कुशलधर्मसंवर्धनात् परिपाचयति ॥ ९ ॥

प्रज्ञया सत्त्वपरिपाकः

[B.36] यादृश्या प्रज्ञया यथा सत्त्वान् परिपाचयति तदारभ्य श्लोकः—

स तत्त्वभावार्थनये सुनिश्चितः,
करोति सत्त्वान् सुविनीतसंशयान्।
ततश्च ते तज्जिनशासनादराद्,
विवर्धयन्ते स्वपरं गुणैः शुभैः ॥ १० ॥

[SL.33] स बोधिसत्त्वस्तत्त्वार्थनये चाभिप्रायार्थनये च सुविनिश्चितया प्रज्ञया परिपाचयति। कथं परिपाचयति? सत्त्वानां संशयविनाशात्। ततश्च शासनबहुमानात् तेषामात्मपरगुण-संवर्धकत्वेन ॥ १० ॥

निगमनम्

निगमनश्लोकः[1]—

इति सुगतिगतौ शुभत्रये वा
जगदखिलं कृपया स बोधिसत्त्वः।
तनुपरमविमध्यमप्रकारै-
र्विनयति लोकसमानभावगत्या ॥ ११ ॥

अनेन यत्र च विनयति—सुगतिगमने, यानत्रये वा; यच्च विनयति—जगदखिलम्; येन च विनयति-कृपया; यश्च विनयति-बोधिसत्त्वः; यादृशैश्च परिपाचनप्रकारैः-तनुपरम-विमध्यमप्रकारैः; यावन्तं च कालम् तत्परिदीपनात् समासेन परिपाकमाहात्म्यं दर्शयति। तत्र तनुः प्रकारोऽधिमुक्तिचर्याभूमौ, बोधिसत्त्वस्य परमोऽष्टम्यादिषु विमध्यमः सप्तसु वेदितव्यः। यावल्लोकस्य भावस्तत्समानया गत्या अत्यन्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे परिपाकाधिकारोऽष्टमः ॥

*

[1] निगमनश्लोकः-सि०।

९.

नवमो बोध्यधिकारः

सर्वाकारज्ञता

सर्वाकारज्ञतायां द्वौ श्लोकौ, तृतीयस्तयोरेव निर्देशभूतः— [B.37]

अमेयैर्दुष्करशतैरमेयैः कुशलाचयैः।
अप्रमेयेण कालेन अमेयावरणक्षयात् ॥ १ ॥
सर्वाकारज्ञतायाप्तिः सर्वावरणनिर्मला।
विवृता रत्नपेटेव बुद्धत्वं समुदाहृतम् ॥ २ ॥

कृत्वा दुष्करमद्भुतं श्रमशतैः सञ्चित्य सर्वं शुभम्,
कालेनोत्तमकल्पयानमहता सर्वावृतीनां क्षयात्।
सूक्ष्मस्यावरणस्य भूमिषु गतस्योत्पाटनाद् बुद्धता,
रत्नानामिव सा प्रभावमहतां पेटा समुद्घाटिता[1] ॥ ३ ॥

समुदागमतः, स्वभावतः, औपम्यतश्च बुद्धत्वमुद्भावितम्। यावद्भिर्दुष्करशतैर्यावद्भिः कुशलसम्भारैर्यावता कालेन यावतः क्लेशज्ञेयावरणस्य प्रहाणात् समुदागच्छति, अयं समुदागमः। सर्वाकारज्ञतायाप्तिः सर्वावरणनिर्मला स्वभावः। विवृता रत्नपेटा [SL.34] तदौपम्यम् ॥ १-३ ॥

बुद्धत्वस्याद्वयलक्षणम्

तस्यैव बुद्धत्वस्याद्वयलक्षणे सानुभावे द्वौ श्लोकौ[2]—

सर्वधर्माश्च बुद्धत्वं धर्मो नैव च कश्चन।
शुक्लधर्ममयं तच्च न तैस्तन्निरूप्यते ॥ १ ॥
धर्मरत्ननिमित्तत्वाद्रत्नाकरोपमम् ।
शुभसस्यनिमित्तत्वान्मतं मेघोपमं मतम् ॥ २ ॥

सर्वधर्माश्च बुद्धत्वम्; तथताया अभिन्नत्वात्, तद्विशुद्धिप्रभावितत्वाच्च। बुद्धत्वस्य न च कश्चिद्धर्मोऽस्ति। परिकल्पितेन धर्मस्वभावेन शुक्लधर्ममयं च बुद्धत्वम्; पारमितादीनां कुशलानां तद्भावेन परिवृत्तेः। न च तैस्तन्निर्दिश्यते, पारमितादीनां पारमितादिभावेना-परिनिष्पत्तेरिदमद्वयलक्षणम्। रत्नाकरमेघोपमत्वमनुभावः; देशनाधर्मरत्नानां तत्प्रभवत्वात्, कुशलसस्यानां च विनेयसन्तानक्षेत्रेषु ॥ १-२ ॥

बुद्धत्वं सर्वधर्माः समुदितमथ वा सर्वधर्मैर्व्यपेतम्,
प्रोद्भूतैर्धर्मरत्नप्रततसुमहतो धर्मरत्नाकराभम्।

[1] समुद्घाटिता-सि०।

[2] श्लोकौ-मुद्रितोऽपपाठः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भूतानां शुक्लसस्यप्रसवसुमहतो हेतुतो मेघभूतम्,
दानाद्धर्माम्बुवर्षप्रततसुविहितस्याक्षयस्य प्रजासु॥ ३॥

[B.38] अनेन तृतीयेन श्लोकेन तमेवार्थं निर्दिशति। सुमहतः प्रवृत्तस्य धर्मरत्नस्य प्रादुर्भावनिमित्तत्वाद्रत्नाकरोपमम्, भूतानां महतः शुक्लसस्यप्रसवहेतुत्वान्मेघभूतम्। महतः सुविहितस्याक्षयस्य धर्माम्बुवर्षस्य दानात् प्रजासु—इत्ययमत्र पदविग्रहो वेदितव्यः॥ ३॥

बुद्धत्वस्य शरणत्वानुत्तर्यम्

तस्यैव बुद्धत्वस्य शरणत्वानुत्तर्ये पञ्च श्लोकाः—

परित्राणं हि बुद्धत्वं सर्वक्लेशगणात् सदा।
सर्वदुश्चरितेभ्यश्च जन्ममरणतोऽपि च॥ १॥

अनेन संक्षेपतः क्लेशकर्मजन्मसंक्लेशपरित्राणार्थेन शरणत्वं दर्शयति॥ १॥

उपद्रवेभ्यः सर्वेभ्यो अपायादनुपायतः।
सत्कायाद्धीनयानाच्च तस्माच्छरणमुत्तमम्॥ २॥

[SL.35] अनेन द्वितीयेनोपद्रवादिपरित्राणाद्विस्तरेण। तत्र १. सर्वोपद्रवपरित्राणत्वं यद् बुद्धानुभावेन अन्धाश्चक्षूंषि प्रतिलभन्ते, बधिराः श्रोत्रम्[1], विक्षिप्तचित्ताः स्वस्थचित्तम्, इतयः शाम्यन्तीत्येवमादि। २. अपायपरित्राणत्वं बुद्धप्रभया तद्गतानां मोक्षणात्, तदगमने च प्रतिष्ठापनात्। ३. अनुपायपरित्राणत्वं तीर्थिकदृष्टिव्युत्थापनात्। ४. सत्कायपरित्राणत्वं यानद्वयेन परिनिर्वापणात्। ५. हीनयानपरित्राणत्वमनियतगोत्राणां महायानैकायनीकरणात्॥ २॥

शरणमनुपमं तच्छ्रेष्ठबुद्धत्वमिष्टं,
जननमरणसर्वक्लेशपापेषु रक्षा।
विविधभयगतानां सर्वरक्षापयानं,
प्रततविविधदुःखापायनोपायगानाम्॥ ३॥

अनेन तृतीयेन तस्यैव शरणत्वस्यानुपमश्रेष्ठत्वं चानुत्तर्यं तेनैवार्थेन दर्शयति॥ ३॥

बौद्धैर्धर्मैर्यच्च सुसम्पूर्णशरीरं यत्सद्धर्मे वेत्ति सत्त्वान् प्रविनेतुम्।
यातं पारं यत्कृपया सर्वजगत्सु तद् बुद्धत्वं श्रेष्ठमिहेष्टं[2] शरणानाम्॥ ४॥

अनेन चतुर्थेन यैः कारणैस्तत्परमानुत्तरं शरणं भवति तत् सन्दर्शयति। बौद्धधर्मैर्बलवैशारद्यादिभिः सुसम्पूर्णस्वभावत्वात् स्वार्थनिष्ठामधिकृत्य सद्धर्मे सत्त्वविनयो-पायज्ञानात् करुणापारगमनाच्च परार्थनिष्ठामधिकृत्य॥ ४॥

आकालात्[3] सर्वसत्त्वानां बुद्धत्वं शरणं महत्।
सर्वव्यसनसम्पत्तिव्यावृत्त्यभ्युदये मतम्॥ ५॥

[B.39] अनेन पञ्चमेन श्लोकेन यावन्तं कालं यावतां सत्त्वानां यत्रार्थे शरणं भवति तत्समासेन दर्शयति। यत्रार्थे इति सर्वव्यसनव्यावृत्तौ सम्पत्त्यभ्युदये च॥ ५॥

---

१. श्रोतं-नि०।　२. ०मिहत्वं-सि०।　३. अलोकात्-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आश्रयपरावृत्तिः

आश्रयपरावृत्तौ षट् श्लोकाः—

क्लेशज्ञेयवृत्तीनां सततमनुगतं बीजमुत्कृष्टकालं,
यस्मिन्नस्तं प्रयातं भवति सुविपुलैः सर्वहानिप्रकारैः।
बुद्धत्वं शुक्लधर्मप्रवरगुणयुता चाश्रयस्यान्यथाप्ति-
स्तत्प्राप्तिर्निर्विकल्पाद्विषयसुमहतो ज्ञानमार्गात् सुशुद्धात्॥ १॥

अनेन विपक्षबीजवियोगतः प्रतिपक्षसम्पत्तियोगतश्चाश्रयपरिवृत्तिः [SL.36] परिदीपिता। यथा च तत्प्राप्तिर्द्विविधमार्गलाभात्—सुविशुद्धलोकोत्तरज्ञानमार्गलाभात्, तत्पृष्ठ-लब्धानन्तज्ञेयविषयज्ञानमार्गलाभाच्च। उत्कृष्टकालमिति। अनादिकालम्। सुविपुलैः सर्वहानिप्रकारैरिति भूमिप्रकारैः॥ १॥

स्थितश्च तस्मिन् स तथागतो जगत्,
महाचलेन्द्रस्थ इवाभ्युदीक्षते।
शमाभिरामं करुणायते जनं,
भवाभिरामेऽन्यजने[1] तु का कथा॥ २॥

अनेन द्वितीयेनान्याश्रयपरावृत्तिभ्यस्तद्विशेषं दर्शयति। तत्स्थो हि महाचलेन्द्रस्थ इव दूरान्तरनिकृष्टं लोकं पश्यति। दृष्ट्वा च करुणायते श्रावकप्रत्येकबुद्धानपि प्रागेव तदन्यान्॥ २॥

प्रवृत्तिरुद्वृत्तिरवृत्तिराश्रयो,
निवृत्तिरावृत्तिरथो द्वयाऽद्वया।
समा विशिष्टा अपि सर्वगात्मिका,
तथागतानां परिवृत्तिरिष्यते॥ ३॥

अनेन तृतीयेन तद्दशप्रभेदं दर्शयति। सा हि तथागतानां परिवृत्तिः परार्थवृत्तिरिति प्रवृत्तिः। सर्वधर्मविशिष्टत्वादुत्कृष्टा वृत्तिरित्युद्वृत्तिः। संक्लेशहेतावप्रवृत्तिः। आश्रय इति योऽसौ परिवृत्त्याश्रयस्तं दर्शयति। संक्लेशान्निवृत्तितो निवृत्तिः। आत्यन्तिकत्वादायता वृत्तिरित्यावृत्तिः। अभिसम्बोधिपरिनिर्वाणदर्शनवृत्त्या द्वया वृत्तिः। संसारनिर्वाणाप्रतिष्ठितत्वात् संस्कृतत्वेनाद्वया वृत्तिः। विमुक्तिसामान्येन श्रावकप्रत्येकबुद्धसमा वृत्तिः। बलवैशारद्यादिभिः बुद्धधर्मैरसमत्वाद् विशिष्टा वृत्तिः। सर्वयानोपदेशगतत्वात् सर्वगता वृत्तिः॥ ३॥

यथाम्बरं सर्वगतं सदा मतं,
तथैव तत् सर्वगतं सदा मतम्।
यथाम्बरं रूपगणेषु सर्वगं,
तथैव तत् सत्त्वगणेषु सर्वगम्॥ ४॥

अनेन चतुर्थेन तत्स्वभावस्य बुद्धत्वस्य सर्वगत्वं दर्शयति। आकाश-[B.40]

---

१. अप्यभिरामे०-सि०।

साधर्म्येणोद्देशनिर्देशतः पूर्वपरार्धाभ्याम्। सत्त्वगणेषु सर्वगतत्वं बुद्धत्वस्यात्मत्वेन सर्वसत्त्वोपगमने परिनिष्पत्तितो वेदितव्यम्॥ ४॥

यथोदभाजने भिन्ने चन्द्रबिम्बं न दृश्यते।
तथा दुष्टेषु सत्त्वेषु बुद्धबिम्बं न दृश्यते॥ ५॥

[SL.37] अनेन पञ्चमेन सर्वगतत्वेऽप्यभाजनभूतेषु सत्त्वेषु अबुद्धबिम्बदर्शनं दृष्टान्तेन साधयति॥ ५॥

यथाग्निर्ज्वलतेऽन्यत्र पुनरन्यत्र शाम्यति।
बुद्धेष्वपि तथा ज्ञेयं सन्दर्शनमदर्शनम्॥ ६॥

अनेन षष्ठेन बुद्धविनेयेषु सत्सु बुद्धोत्पादात् तद्दर्शनम्। विनीतेषु परिनिर्वाणात् तददर्शनं अग्निज्वलनशमनसाधर्म्येण साधयति॥ ६॥

अनाभोगाप्रतिप्रस्रब्धबुद्धकार्यत्वम्

अनाभोगाप्रतिप्रस्रब्धबुद्धकार्यत्वे चत्वारः श्लोकाः, तत्र—

अघटितेभ्यस्तूर्येभ्यो यथा स्याच्छब्दसम्भवः।
तथा जिने विनाभोगं देशनायाः समुद्भवः॥ १॥
यथा मणेर्विना यत्नं स्वप्रभासनिदर्शनम्।
बुद्धेष्वपि विनाभोगं तथा कृत्यनिदर्शनम्॥ २॥

आभ्यां श्लोकाभ्यामनाभोगेन बुद्धकार्यं साधयत्यघटिततूर्यशब्दमणिप्रभाससाधर्म्येण[1]॥ २॥

यथाकाशे अविच्छिन्ना दृश्यन्ते लोकतः क्रियाः।
तथैवानास्रवे धातौ अविच्छिन्ना जिनक्रियाः॥ ३॥
यथाकाशे क्रियाणां हि हानिरभ्युदयः सदा।
तथैवानास्रवे धातौ बुद्धकार्योदयव्ययः॥ ४॥

आभ्यामप्रतिप्रस्रब्धबुद्धकार्यत्वम्, बुद्धकृत्यस्याविच्छेदात्। आकाश इव लोकक्रियाणामविच्छेदेऽपि चान्यान्यक्रियोदयव्ययस्तथैव॥ ३-४॥

अनास्रवधातुगाम्भीर्यम्

अनास्रवधातुगाम्भीर्ये षोडश श्लोकाः—

पौर्वापर्याद्[2] विशिष्टापि[2] सर्वावरणनिर्मला।
न शुद्धा नापि चाशुद्धा तथता बुद्धता मता॥ १॥

[B.41] पौर्वापर्येणाविशिष्टत्वान्न[3] शुद्धा। [illegible] सर्वावरणनिर्मलत्वान्नाशुद्धा; मलापगमात्॥ १॥

१. ० प्रभाव०-सि०। २-२. पौर्वापर्याविशिष्टापि-सि०। ३. पौर्वापर्येण०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शून्यतायां विशुद्धायां नैरात्म्यान्मार्गलाभतः।
बुद्धाः शुद्धात्मलाभित्वात् गता आत्ममहात्मताम्॥ २॥

तत्र चानास्रवे धातौ बुद्धानां परमात्मा निर्दिश्यते। किं कारणम्? [SL.38] अग्रनैरात्म्यात्मकत्वात्। अग्रं नैरात्म्यं विशुद्धा तथता, सा च बुद्धानामात्मा। स्वभावार्थेन तस्यां विशुद्धायामग्रं नैरात्म्यमात्मानं बुद्धा लभन्ते शुद्धम्। अतः शुद्धात्मलाभित्वात् बुद्धा आत्ममाहात्म्यं प्राप्ता इत्यनेनाभिसन्धिना बुद्धानामनास्रवे धातौ परमात्मा व्यवस्थाप्यते॥ २॥

न भावो नापि चाभावो बुद्धत्वं तेन कथ्यते।
तस्माद् बुद्धतथाप्रश्ने अव्याकृतनयो मतः॥ ३॥

तेनैव कारणेन बुद्धत्वं न भाव उच्यते, पुद्गलधर्माभावलक्षणत्वात् तदात्मकत्वाच्च बुद्धत्वस्य। नाभाव उच्यते, तथतालक्षणभावात्। अतो बुद्धस्य भावाभावप्रश्ने, "भवति तथागतः परं मरणान्न भवति" इत्येवमादिरव्याकृतनयो मतः॥ ३॥

दाहशान्तिर्यथा लोहे दर्शने तिमिरस्य च।
चित्तज्ञाने तथा बौद्धे भावाभावो न शस्यते॥ ४॥

यथा च लोहे दाहशान्तिर्दर्शने च तिमिरस्यैवास्य शान्तिर्न भावः, दाहतिमिरयोरभावलक्षणत्वात्। नाभावः, शान्तिलक्षणेन भावात्। एवं बुद्धानां चित्तज्ञाने च दाहतिमिरस्थानीययो रागाविद्ययोः शान्तिर्न भावः शस्यते, तदभावप्रभावितत्वाच्चेतःप्रज्ञाविमुक्त्या नाभावः; तेन तेन विमुक्तिलक्षणेन भावात्॥ ४॥

बुद्धानाममले धातौ नैकता बहुता न च।
आकाशवदर्देहत्वात् पूर्वदेहानुसारतः॥ ५॥

बुद्धानामनास्रवधातौ नैकत्वम्, पूर्वदेहानुसारेण। न बहुत्वम्, देहाभावादाकाशवत्॥ ५॥

बलादिबुद्धधर्मेषु बोधिरत्नाकरोपमा।
जगत्कुशलसस्येषु महामेघोपमा मता॥ ६॥
पुण्यज्ञानसुपूर्णत्वात् पूर्णचन्द्रोपमा मता।
ज्ञानालोककरत्वाच्च महादित्योपमा मता॥ ७॥

एतौ रत्नाकरमेघोपमत्वे पूर्णचन्द्रमहादित्योपमत्वे च श्लोकौ [SL.39, B.42] गतार्थौ॥ ६-७॥

अमेया रश्मयो यद्वद्व्यामिश्रा भानुमण्डले।
सदैककार्या वर्तन्ते लोकमालोकयन्ति च॥ ८॥
तथैवानास्रवे धातौ बुद्धानामप्रमेयता।
मिश्रैककार्या कृत्येषु ज्ञानालोककरा मता॥ ९॥

एकेन व्यामिश्ररश्म्येककार्यस्योपमतया साधारणकर्मतां दर्शयति। रश्मीनामेक-

कार्यत्वं पाचनशोषणसमानकार्यत्वाद् वेदितव्यम्। द्वितीयेनानास्रवे धातौ निर्भिन्नकार्यत्वं निर्माणादिकृत्येषु ॥ ८-९ ॥

यथैकरश्मिनिःसारात् सर्वरश्मिविनिःसृतिः।
भानोस्तथैव बुद्धानां ज्ञेया ज्ञानविनिःसृतिः ॥ १० ॥

एककाले सर्वरश्मिविनिःसृत्या स च बुद्धानामेककाले ज्ञानप्रवृत्तिं दर्शयति ॥ १० ॥

यथैवादित्यरश्मीनां वृत्तौ नास्ति ममायितम्।
तथैव बुद्धज्ञानानां वृत्तौ नास्ति ममायितम् ॥ ११ ॥

यथा सूर्यैकमुक्ताभै रश्मिभिर्भास्यते जगत्।
सकृन्ज्ञेयं तथा सर्वं बुद्धज्ञानैः प्रभास्यते ॥ १२ ॥

ममत्वाभावे जगज्ज्ञेयप्रभासने[1] च यथाक्रमं श्लोकौ गतार्थौ ॥ ११-१२ ॥

यथैवादित्यरश्मीनां मेघाद्यावरणं मतम्।
तथैव बुद्धज्ञानानामावृतिः सत्त्वदुष्टता ॥ १३ ॥

यथा रश्मीनां मेघाद्यावरणमप्रभासेन, तथा बुद्धज्ञानानामावरणं सत्त्वानामभाजनत्वेन[2] दुष्टया पञ्चकषायात्युत्सदतया ॥ १३ ॥

यथा पांशुवशाद् वस्त्रे रङ्गचित्राऽविचित्रता।
तथाऽऽवेधवशान्मुक्तौ ज्ञानचित्राऽविचित्रता ॥ १४ ॥

[SL.40] यथा पांशुविशेषेण वस्त्रे रङ्गविचित्रता क्वचिदविचित्रता। तथैव पूर्वप्रणिधानचर्याबलाधानविशेषाद् बुद्धानां विमुक्तौ ज्ञानविचित्रता भवति ॥ १४ ॥

श्रावकप्रत्येकबुद्धानां विमुक्तावविचित्रता।
[B.43] गाम्भीर्यममले धातौ लक्षण-स्थान-कर्मसु।
बुद्धानामेतमुदितं रङ्गैर्याकाशचित्रणा ॥ १५ ॥

एतदनास्रवधातौ बुद्धानां त्रिविधं गाम्भीर्यमेवमुक्तम्। लक्षणगाम्भीर्यं चतुर्भिः श्लोकैः, स्थानगाम्भीर्यं पञ्चमेन, एकत्वपृथक्त्वाभ्यामस्थितत्वात्। कर्मगाम्भीर्यं दशभिः। तत् पुनर्लक्षणगाम्भीर्यं विशुद्धिलक्षणं परमात्मलक्षणमव्याकृतलक्षणं विमुक्तिलक्षणम् चारभ्योक्तम्। कर्मगाम्भीर्यं बोधिपक्षादिरत्नप्रभवत्वकर्म, सत्त्वपरिपाचनकर्म, निष्ठागमनकर्म, धर्मदेशनाकर्म, निर्माणादिकृत्यकर्म, ज्ञानप्रवृत्तिकर्म, अविकल्पनकर्म, चित्राकारज्ञानकर्म, ज्ञानाप्रवृत्तिकर्म, विमुक्तिसामान्यज्ञानविशेषकर्म चारभ्योक्तम्। सेयमनास्रवे धातौ निष्प्रपञ्चत्वादाकाशोपमे गाम्भीर्यप्रभेददेशना यथा रङ्गैराकाशचित्रणा वेदितव्या ॥ १५ ॥

सर्वेषामविशिष्टापि तथता शुद्धिमागता।
तथागतत्वं तस्माच्च तद्गर्भाः सर्वदेहिनः ॥ १६ ॥

सर्वेषां निर्विशिष्टा तथता, तद्विशुद्धिस्वभावश्च तथागतः। अतः 'सर्वे सत्त्वास्तथागतगर्भाः' इत्युच्यते ॥ १६ ॥

१. प्रभासेन-शि०। २. सत्त्वानामभाजनत्वेन-शि०।

विभुत्वविभागः

विभुत्वविभागे श्लोका एकादश—

श्रावकाणां विभुत्वेन लौकिकस्याभिभूयते।
प्रत्येकबुद्धभौमेन श्रावकस्याभिभूयते ॥ १ ॥
बोधिसत्त्वविभुत्वस्य तत्कलां नानुगच्छति।
तथागतविभुत्वस्य तत्कलां नानुगच्छति ॥ २ ॥

आभ्यां तावद् द्वाभ्यां प्रभावोत्कर्षविशेषेण बुद्धानां विभुत्वं दर्शयति ॥ १-२ ॥

अप्रमेयमचिन्त्यं च विभुत्वं बौद्धमिष्यते।
यस्य यत्र यथा यावत्काले यस्मिन् प्रवर्तते ॥ ३ ॥

अनेन तृतीयेन प्रकारप्रभेदगाम्भीर्यविशेषाभ्यां कथमप्रमेयं कथं वाऽचिन्त्यम्? इत्याह—यस्य पुद्गलस्यार्थे तत् प्रवर्तते यत्र लोकधातौ यथा तादृशैः प्रकारैर्यावदल्पं वा [SL.41] बहु वा यस्मिन् काले ॥ ३ ॥

परावृत्तिभेदेन विभुत्वभेदः

अवशिष्टैः श्लोकैः परावृत्तिभेदेन[1] विभुत्वभेदं दर्शयति—

पञ्चेन्द्रियपरावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
सर्वार्थवृत्तौ सर्वेषां द्वादशगुणशतोदये ॥ ४ ॥

पञ्चेन्द्रियपरावृत्तौ द्विविधं विभुत्वं परमं लभ्यते। सर्वेषां पञ्चानामिन्द्रियाणां [B.44] सर्वार्थवृत्तौ। तत्र प्रत्येकं द्वादशगुणशतोत्पत्तौ ॥ ४ ॥

मनसोऽपि परावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
विभुत्वानुचरे ज्ञाने निर्विकल्पे सुनिर्मले ॥ ५ ॥

मनसः परावृत्तौ विभुत्वानुचरे निर्विकल्पे सुविशुद्धे ज्ञाने परमं विभुत्वं लभ्यते। येन सहितं सर्वं विभुत्वज्ञानं प्रवर्तते ॥ ५ ॥

सार्थोद्ग्रहपरावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
क्षेत्रशुद्धौ यथाकामं भोगसन्दर्शनाय हि ॥ ६ ॥

अर्थपरावृत्तौ उद्ग्रहपरावृत्तौ च क्षेत्रविशुद्धिविभुत्वं परमं लभ्यते, येन यथाक्रमं भोगसन्दर्शनं करोति ॥ ६ ॥

विकल्पस्य परावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
अव्याघाते सदाकालं सर्वेषां ज्ञानकर्मणाम् ॥ ७ ॥

विकल्पपरावृत्तौ सर्वेषां ज्ञानानां कर्मणां च सर्वकालमव्याघाते परमं विभुत्वं लभ्यते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठायाः परावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
अप्रतिष्ठितनिर्वाणं बुद्धानाममले पदे ॥ ८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. परावृत्तिभेदेन-शि०।

महा० ४

प्रतिष्ठापरावृत्तावप्रतिष्ठितनिर्वाणं परमं विभुत्वं लभ्यते, बुद्धानामनास्रवे धातौ ॥ ८ ॥

मैथुनस्य परावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
बुद्धसौख्यविहारेऽथ दाराऽसंक्लेशदर्शने ॥ ९ ॥

[SL.42] मैथुनस्य परावृत्तौ द्वयोर्बुद्धसुखविहारे च, दाराऽसंक्लेशदर्शने च ॥ ९ ॥

आकाशसंज्ञाव्यावृत्तौ विभुत्वं लभ्यते परम्।
चिन्तितार्थसमृद्धौ च गतिरूपविभावने ॥ १० ॥

आकाशसंज्ञाव्यावृत्तौ द्वयोरेव—चिन्तितार्थसमृद्धौ च येन गगनगर्भो भवति, गतिरूपविभावने च यथेष्टगमनाद्[1], आकाशीकरणाच्च[1] ॥ १० ॥

इत्यमेयपरावृत्तावमेयविभुता मता।
अचिन्त्यकृत्यानुष्ठानाद् बुद्धानाममलाश्रये ॥ ११ ॥

[B.45] इत्यनेन मुखेनाप्रमेया परावृत्तिः। तत्र चाप्रमेयं विभुत्वमचिन्त्यकर्मानुष्ठानं बुद्धानामनास्रवे धातौ वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

बुद्धस्य सत्त्वपरिपाकनिमित्तत्वम्

तस्यैव बुद्धस्य सत्त्वपरिपाकनिमित्तत्वे सप्त श्लोकाः—

शुभे वृद्धो लोको व्रजति सुविशुद्धौ परमताम्,
शुभे चानारब्धा व्रजति शुभवृद्धौ परमताम्।
व्रजत्येवं लोको दिशि दिशि जिनानां सुकथितै-
रपक्वः पक्वो वा[2] न च[2] पुनरशेषं ध्रुवमिह ॥ १ ॥

अनेन यादृशस्य परिपाकस्य निमित्तं भवति तद्दर्शयति। उपचितकुशलमूलानां च विमुक्तौ परमतायाम्, अनुपचितकुशलमूलानां च कुशलमूलोपचये। अपक्वः शुभवृद्धौ परमतां व्रजन्[3] पाकं व्रजति, पक्वः सुविशुद्धौ परमतां व्रजति। एवं च नित्यकालं व्रजति, न च निःशेषम् लोकस्यानन्तत्वात् ॥ १ ॥

तथा कृच्छ्रावाप्यां[4] परमगुणयोगाद्भुतवतीं
महाबोधिं नित्यां ध्रुवमशरणानां च शरणम्।
लभन्ते यद्धीरा दिशि[5] दिशि[5] सदा[6] सर्वसमयं
तदाश्चर्यं लोके सुविधिचरणान्नाद्भुतमपि ॥ २ ॥

[SL.43] अनेन द्वितीयेन परिपक्वानां बोधिसत्त्वानां परिपाकस्याश्चर्यं नाश्चर्यं लक्षणम्। सदा सर्वसमयमिति नित्यं निरन्तरं च तदनुरूपमार्गचरणं सुविधिचरणम् ॥ २ ॥

क्वचिद् धर्म्यं[7] चक्रं[7] बहुमुखशतैर्दर्शयति यः,
क्वचिज्जन्मान्तर्धिं क्वचिदपि विचित्रां जनचर्याम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१-१. ०मनादारव्यसौ०-सि०। २-२. वा च-सि०। ३. व्रजन-सि०। ४. कृत्वा चर्यां-सि०। ५-५. सि० पुस्तके नास्ति। ६. गतदा-सि०। ७-७. धर्मोत्कर्ष-सि०।

क्वचित्कृत्स्नां बोधिं क्वचिदपि च निर्वाणमसकृत्,
न च स्थानात् तस्माद्विचलति स सर्वं च कुरुते ॥ ३ ॥

अनेन तृतीयेन युगपद् बहुमुखपरिपाचनोपायप्रयोगे निमित्तत्वं दर्शयति। यथा यत्रस्थः सत्त्वान् विनयति। विचित्रा जनचर्या जातकभेदेन। न च स्थानाच्चलतीत्यनालयाद्धातोः ॥ ३ ॥

न बुद्धानामेवं भवति मम पक्वोऽयमिति वा-
प्रपाच्योऽयं देही अपि च अधुना पाच्यत इति।
विना संस्कारं तु प्रपचमुपयात्येव जनता,
शुभैर्धर्मैर्नित्यं दिशि दिशि समन्तात् त्रयमुखम् ॥ ४ ॥

अनेन चतुर्थेन तत्परिपाकप्रयोगनिमित्तत्वमनभिसंस्कारेण दर्शयति। [B.46] त्रयमुखमिति यानत्रयेण ॥ ४ ॥

यथाऽयत्नं भानुः प्रततविशदांशुविसरैः,
प्रपाकं सस्यानां दिशि दिशि समन्तात् प्रकुरुते।
तथा धर्मार्कोऽपि प्रशमविधिधर्मांशुविसरैः,
प्रपाकं सत्त्वानां दिशि दिशि समन्तात् प्रकुरुते ॥ ५ ॥

अनेन पञ्चमेनानभिसंस्कारपरिपाचनदृष्टान्तं दर्शयति ॥ ५ ॥

यथैकस्माद् दीपाद् भवति सुमहान् दीपनिचयो-
ऽप्रमेयोऽसङ्ख्येयो न च स पुनरेति व्ययमतः।
तथैकस्मात् पाकाद्[1] भवति सुमहान् पाकनिचयो-[2]
ऽप्रमेयोऽसङ्ख्येयो न च पुनरुपैति[3] व्ययमतः ॥ ६ ॥

अनेन षष्ठेन परम्परया परिपाचनम् ॥ ६ ॥ [SL.44]

यथा तोयैस्तृप्तिं व्रजति न महासागर इव
न वृद्धिं वा याति प्रततविशदाम्बुप्रविशनैः।
तथा धर्माब्धो धातुः सततसमितैः शुद्धिविशनै-
र्न तृप्तिं वृद्धिं वा व्रजति परमाश्चर्यमिह तत् ॥ ७ ॥

अनेन सप्तमेन परिपक्वानां विमुक्तिप्रवेशे समुद्रोदाहरणेन धर्मधातोरतृप्तिं चायकारादानादवृद्धिं चानधिकत्वात्[4] ॥ ७ ॥

धर्मधातुविशुद्धिः

धर्मधातुविशुद्धौ चत्वारः श्लोकाः—

सर्वधर्मद्वयावारतथताशुद्धिलक्षणः।
वस्तुज्ञानतदालम्बवशिताक्षयलक्षणः ॥ १ ॥

---

१. बुद्धाद्-सि०। २. परिपाक०-सि०। ३. पुनरेति-सि०। ४. ध्याना०-सि०।

एष स्वभावार्थमारभ्यैकः श्लोकः। क्लेशज्ञेयावरणद्वयात् सर्वधर्मतथताविशुद्धि-लक्षणश्च। वस्तुतदालम्बनज्ञानयोरक्षयवशितालक्षणश्च॥ १॥

सर्वतस्तथताज्ञानभावना समुदागमः।
सर्वसत्त्वद्वयाधानसर्वथाऽक्षयता फलम्॥ २॥

एष हेत्वर्थं फलार्थं चारभ्य द्वितीयः श्लोकः। सर्वतस्तथताज्ञानभावना धर्मधातु-विशुद्धिहेतुः। सर्वत इति सर्वधर्मपर्यायमुखैः। सर्वसत्त्वानां सर्वथा हितसुखद्वयाधानाक्षयता फलम्॥ २॥

[B.47] कायवाक्चित्तनिर्माणप्रयोगोपायकर्मकः।
समाधिधारणीद्वारद्वयामेयसमन्वितः॥ ३॥

एष कर्मार्थं योगार्थं चारभ्य तृतीयः श्लोकः। त्रिविधं कायादिनिर्माणं कर्म समाधि-धारणीमुखाभ्यां द्वयेन चाप्रमेयेण पुण्यज्ञानसम्भारेण समन्वागमो योगः॥ ३॥

स्वभावधर्मसम्भोगनिर्माणैर्भिन्नवृत्तिकः।
धर्मधातुर्विशुद्धोऽयं बुद्धानां समुदाहृतः॥ ४॥

[SL.45] एष वृत्त्यर्थमारभ्य चतुर्थः श्लोकः। स्वाभाविक-साम्भोगिक-नैर्माणिककायवृत्त्या भिन्नवृत्तिकः॥ ४॥

बुद्धकायविभागः

बुद्धकायविभागे सप्त श्लोकाः—

स्वाभाविकोऽथ साम्भोग्यः कायो नैर्माणिकोऽपरः।
कायभेदा हि बुद्धानां प्रथमस्तु द्वयाश्रयः॥ १॥

त्रिविधः कायो बुद्धानाम्—१. स्वाभाविको धर्मकाय आश्रयपरावृत्तिलक्षणः, २. साम्भोगिको येन पर्षन्मण्डलेषु धर्मसम्भोगं करोति, ३. नैर्माणिको येन निर्माणेन सत्त्वार्थं करोति॥ १॥

सर्वधातुषु साम्भोग्यो भिन्नो गणपरिग्रहैः।
क्षेत्रैश्च नामभिः कायैर्धर्मसम्भोगचेष्टितैः॥ २॥

तत्र साम्भोगिकः सर्वलोकधातुषु पर्षन्मण्डलबुद्धक्षेत्रनामशरीरधर्मसम्भोग-क्रियाभिर्भिन्नः॥ २॥

समः सूक्ष्मश्च तच्छ्लिष्टः[1] कायः स्वाभाविको मतः।
सम्भोगविभुताहेतुर्यथेष्टं भोगदर्शने॥ ३॥

स्वाभाविकः सर्वबुद्धानां समो निर्विशिष्टतया। सूक्ष्मो दुर्ज्ञानतया। तेन साम्भोगिकेन कायेन सम्बद्धः सम्भोगविभुत्वे च हेतुर्यथेष्टं भोगदर्शनाय॥ ३॥

अमेयं बुद्धनिर्माणं कायो नैर्माणिको मतः।
द्वयोर्द्वयार्थसम्पत्तिः सर्वाकारा प्रतिष्ठिता॥ ४॥

१. तच्छ्लिष्टः-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नैर्माणिकस्तु कायो बुद्धानामप्रमेयप्रभेदं बुद्धनिर्माणं साम्भोगिकः स्वार्थसम्पत्ति-लक्षणः। नैर्माणिकः परार्थसम्पत्तिलक्षणः। एवं द्वयार्थसम्पत्तिर्यथाक्रमं द्वयोः प्रतिष्ठिता—साम्भोगिके च काये, नैर्माणिके च॥ ४॥

शिल्पजन्ममहाबोधिसदानिर्वाणदर्शनैः। [B.48]
बुद्धनिर्माणकायोऽयं महोपायो[1] विमोचने॥ ५॥

स पुनर्निर्माणकायः सदा विनेयार्थं शिल्पस्य वीणावादनादिभिः। [SL.46] जन्मनश्चाभिसम्बोधेश्च निर्वाणस्य च दर्शनैर्विमोचने महोपायत्वात् परार्थसम्पत्तिलक्षणो वेदितव्यः॥ ५॥

त्रिभिः कायैस्तु विज्ञेयो बुद्धानां कायसंग्रहः।
साश्रयः स्वपरार्थो यस्त्रिभिः कायैर्निदर्शितः॥ ६॥

त्रिभिश्च कायैर्बुद्धानां सर्वकायसंग्रहो वेदितव्यः। एभिस्त्रिभिः कायैः साश्रयः स्वपरार्थो निदर्शितः। द्वयोः स्वपरार्थप्रभावितत्वात्, द्वयोश्च तदाश्रितत्वाद्, यथा पूर्वमुक्तम्॥ ६॥

आश्रयेणाशयेनापि कर्मणा ते समा मताः।
प्रकृत्याऽस्रंसनेनापि प्रबन्धेनैषु नित्यता॥ ७॥

ते च त्रयः कायाः सर्वबुद्धानां यथाक्रमं त्रिभिर्निर्विशेषाः—आश्रयेण धर्मधातोरभिन्नत्वात्, आशयेन पृथग्बुद्धाशयस्याभावाद्, कर्मणा च साधारणकर्मकत्वात्।
तेषु च त्रिषु कायेषु यथाक्रमं त्रिविधा नित्यता वेदितव्या, येन नित्यकायास्तथागता उच्यन्ते। प्रकृत्या नित्यता स्वाभाविकस्य स्वभावेन नित्यत्वात्। अस्रंसनेन साम्भोगिकस्य धर्मसम्भोगाविच्छेदात्। प्रबन्धेन नैर्माणिकस्यान्तर्धाय[2] पुनः पुनर्निर्माणदर्शनात्॥ ७॥

बुद्धज्ञानविभागः

बुद्धज्ञानविभागे दश श्लोकाः—

आदर्शज्ञानमचलं त्रयज्ञानं तदाश्रितम्।
समताप्रत्यवेक्षायां कृत्यानुष्ठान एव च॥ १॥

चतुर्विधं बुद्धानां ज्ञानम्—आदर्शज्ञानम्, समताज्ञानम्, प्रत्यवेक्षाज्ञानम्, कृत्यानुष्ठान-ज्ञानं च। आदर्शज्ञानमचलम्, त्रीणि ज्ञानानि तदाश्रितानि चलानि॥ १॥

आदर्शज्ञानममापरिच्छिन्नं सदानुगम्।
सर्वज्ञेयेष्वसम्मूढं न च तेष्वामुखं सदा॥ २॥

आदर्शज्ञानममनापरिच्छिन्नम् देशतः सदानुगं कालतः। सर्वज्ञेयेष्वसम्मूढं सदावरणविगमात्, न च तेष्वामुखमनाकारत्वात्॥ २॥

सर्वज्ञ[illegible]ोपमम्।
सम्भोगबुद्धता ज्ञानप्रतिबिम्बोदयाच्च तत्॥ ३॥

१. महानायो-सि०।

२. ०न्तर्धाये-सि०।

[SL.47, B.49] तेषां च समतादिज्ञानानां सर्वप्रकाराणां हेतुत्वात् सर्वज्ञानानामाकरोपमम्। सम्भोगबुद्धत्वतज्ज्ञानप्रतिबिम्बोदयाच्च तदादर्शज्ञानमित्युच्यते ॥ ३ ॥

सत्त्वेषु समताज्ञानं भावनाशुद्धितोऽमतम्[1]।
अप्रतिष्ठसमाविष्टं समताज्ञानमिष्यते ॥ ४ ॥

यद्बोधिसत्त्वेनाभिसमयकाले सत्त्वेषु[2] समताज्ञानं प्रतिलब्धं तद्भावनाशुद्धितो बोधिप्राप्तस्याप्रतिष्ठितनिर्वाणे निविष्टं समताज्ञानमिष्यते ॥ ४ ॥

महामैत्रीकृपाभ्यां च सर्वकालानुगं मतम्।
यथाधिमोक्षं सत्त्वानां बुद्धबिम्बनिदर्शकम् ॥ ५ ॥

महामैत्रीकरुणाभ्यां सर्वकालानुगं यथाधिमोक्षं च सत्त्वानां बुद्धबिम्बनिदर्शकम्। यतः केचित् सत्त्वास्तथागतं नीलवर्णं पश्यन्ति, केचित् पीतवर्णमित्येवमादि ॥ ५ ॥

प्रत्यवेक्षणकं ज्ञानं[3] ज्ञेयेष्वव्याहतं सदा।
धारणीनां समाधीनां निधानोपममेव च ॥ ६ ॥
पर्षन्मण्डले सर्वविभूतीनां निदर्शकम्।
सर्वसंशयविच्छेदि महाधर्मप्रवर्षकम् ॥ ७ ॥

प्रत्यवेक्षणकं ज्ञानं यथाश्लोकम् ॥ ६-७ ॥

कृत्यानुष्ठानताज्ञानं निर्माणं सर्वधातुषु।
चित्राप्रमेयाचिन्त्यैश्च सर्वसत्त्वार्थकारकम् ॥ ८ ॥

कृत्यानुष्ठानज्ञानं सर्वलोकधातुषु निर्माणैर्नानाप्रकारप्रमेयैरचिन्त्यैश्च सर्वसत्त्वार्थकरम् ॥ ८ ॥

कृत्यनिष्पत्तिभिर्भेदैः संख्याक्षेत्रैश्च सर्वदा।
अचिन्त्यं बुद्धनिर्माणं विज्ञेयं तच्च सर्वथा ॥ ९ ॥

तच्च बुद्धनिर्माणं सदा सर्वथा चाचिन्त्यं वेदितव्यम्—कृत्यक्रियाभेदतः, संख्यातः, क्षेत्रतश्च ॥ ९ ॥

धारणात् समचित्ताच्च सम्यग्धर्मप्रकाशनात्।
कृत्यानुष्ठानतश्चैव चतुर्ज्ञानसमुद्भवः ॥ १० ॥

[SL.48] तत्र धारणात् श्रुतानां धर्माणाम्। समचित्तात् सर्वसत्त्वेष्वात्मपरसमतया। शेषं गतार्थम् ॥ १० ॥

बुद्धानेकत्वापृथक्त्वविचारः

[B.50] बुद्धानेकत्वापृथक्त्वे श्लोकः—

गोत्रभेदादवैयर्थ्यात् साकल्यादप्यनादितः।
अभेदान्नैकबुद्धत्वं बहुत्वं [illegible] ॥ १ ॥

---

1. ०तोऽमतम्-सि०।   2. सि० पुस्तके नास्ति।   3. ज्ञाने-सि०।

एक एव बुद्ध इत्येतन्नेष्यते। किं कारणम्? गोत्रभेदात्। अनन्ता हि बुद्धगोत्राः सत्त्वाः। तत्रैक एवाभिसम्बुद्धो नान्येऽभिसम्भोत्स्यन्त इति कुत एतत्! पुण्यज्ञानसम्भारवैयर्थ्यं च स्यादन्येषां बोधिसत्त्वानामनभिसम्बोधात्। न च युक्तं वैयर्थ्यम्। तस्मादवैयर्थ्यादपि नैक एव बुद्धः। सत्त्वार्थक्रियासाकल्यं च न स्यात्। बुद्धस्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनादेतच्च न युक्तम्। न च कश्चिदादिबुद्धोऽस्ति विना सम्भारेण बुद्धत्वायोगाद्विना चान्येन बुद्धेन [1]सम्भारयोगादित्य-नादित्वादप्येको बुद्धो न युक्तः। बहुत्वमपि नेष्यते बुद्धानां धर्मकायस्याभेदादनास्रवे धातौ ॥ १ ॥

बुद्धत्वोपायप्रवेशः

बुद्धत्वोपायप्रवेशे चत्वारः श्लोकाः—

याऽविद्यमानता सैव परमा विद्यमानता।
सर्वथाऽनुपलम्भश्च उपलम्भः परो मतः ॥ १ ॥

या परिकल्पितेन स्वभावेनाविद्यमानता सैव विद्यमानता परिनिष्पन्नेन स्वभावेन। यश्च सर्वथाऽनुपलम्भः परिकल्पितस्य स्वभावस्य, स एव परम उपलम्भः परिनिष्पन्न-स्वभावस्य ॥ १ ॥

भावना परमा चेष्टा भावनामविपश्यताम्।
प्रतिलम्भः परश्चेष्टः प्रतिलम्भं न पश्यताम् ॥ २ ॥

सैव परमा भावना यो भावनाया अनुपलम्भः। स एव परमः प्रतिलम्भो यः प्रतिलम्भानुपलम्भः ॥ २ ॥

पश्यतां गुरुतां[2] दीर्घं निमित्तं वीर्यमात्मनः।
मानिनां बोधिसत्त्वानां दूरं[3] बोधिर्निरूप्यते ॥ ३ ॥

ये च गुरुत्वं बुद्धत्वं पश्यन्ति अद्भुतधर्मयुक्तम्। दीर्घं च कालं पश्यन्ति [SL.49] तत्समुदागमाय। निमित्तं च पश्यन्ति चित्तालम्बनम्। आत्मनश्च वीर्यं "वयमारब्धवीर्या बुद्धत्वं प्राप्स्यामः" इति।

तेषामेवम्मानिनां बोधिसत्त्वानामौपलम्भिकत्वात् दूरे बोधिर्निरूप्यते ॥ ३ ॥

पश्यतां कल्पनामात्रं सर्वमेतद् यथोदितम्।
अकल्पबोधिसत्त्वानां प्राप्ता बोधिर्निरूप्यते ॥ ४ ॥

"कल्पनामात्रं त्वेतत् सर्वम्" इति पश्यतां तस्यापि कल्पनामात्रस्याविकल्प-[B.51] नाद् अकल्पबोधिसत्त्वानामनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभावस्थायामर्थतः प्राप्तैव बोधिरित्युच्यते ॥

बुद्धानामन्योन्यैककार्यत्वम्

बुद्धानामन्योन्यैककार्यत्वे[4] चत्वारः श्लोकाः—

भिन्नाश्रया भिन्नजलाश्च नद्यः,
[illegible] कृत्यपृथक्त्वकार्याः।

---

1. संस्थाना०-सि०।   2. गुरुत्वं-सि०।   3. दूरे-सि०।   4. ०मन्योन्यमेक०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जलाश्रितप्राणितनूपभोग्या,
भवन्ति पातालमसम्प्रविष्टाः ॥ १ ॥
समुद्रविष्टाश्च भवन्ति सर्वाः,
एकाश्रया एकमहाजलाश्च।
मिश्रैककार्याश्च महोपभोग्याः,
जलाश्रितप्राणिगणस्य नित्यम् ॥ २ ॥
भिन्नाश्रया भिन्नमताश्च धीराः,
स्वल्पावबोधाः पृथगात्मकृत्याः।
परीत्तसत्त्वार्थसदोपभोग्या,
भवन्ति बुद्धत्वमसम्प्रविष्टाः ॥ ३ ॥
बुद्धत्वविष्टाश्च भवन्ति सर्वे,
एकाश्रया एकमहावबोधाः।
मिश्रैककार्याश्च महोपभोग्याः,
सदा महासत्त्वगणस्य ते हि ॥ ४ ॥

तत्र भिन्नाश्रया नद्यः स्वभाजनभेदात्। कृत्यपृथक्त्वकार्याः पृथक्त्वेन कृत्यकरणात्। तनूपभोग्या इत्यल्पानामुपभोग्याः। शेषं गतार्थम् ॥ १-४ ॥

बुद्धत्वप्रोत्साहने श्लोकः—

इति निरुपमशुक्लधर्मयोगाद्,
हितसुखहेतुतया च बुद्धभूमेः।
शुभपरमसुखाक्षयाकरत्वात्,
शुभमतिरर्हति बोधिचित्तमातुम् ॥ १ ॥

निरुपमशुक्लधर्मयोगात् स्वार्थसम्पत्तिः। हितसुखहेतुत्वाच्च बुद्धत्वस्य परार्थसम्पत्तिः। अनवद्योत्कृष्टाक्षयसुखाकरत्वाच्च सुखविहारे विशेषतः। बुद्धि-मनहीनबोधिचित्तमादातुं तत्प्रणिधानपरिग्रहात् ॥ १ ॥

[SL.50]

उदानम्

आदिः सिद्धिः, शरणं, गोत्रं, चित्तं तथैव चोत्पादः।
स्वपरार्थस्तत्त्वार्थः प्रभाव-परिपाक-बोधिश्च ॥ १ ॥

एष च बोध्यधिकार आदिमारभ्य यावत् बोधिपटलानुसारेणानुगन्तव्यः ॥ १ ॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे बोध्यधिकारो नवमः ॥

१०.

दशमोऽधिमुक्त्यधिकारः

अधिमुक्तिप्रभेदलक्षणविभागः

अधिमुक्तिप्रभेदलक्षणविभागे श्लोकौ— [B.52]

जाताऽजाता ग्राहिका ग्राह्यभूता, मित्रादात्ता स्वात्मतो भ्रान्तिका च।
अभ्रान्तान्या आमुखा नैव चान्या, घोषाचारा चैषिका चेक्षिका च ॥ १ ॥

जाता अतीतप्रत्युत्पन्ना। अजाता अनागता। ग्राहिका आध्यात्मिकी, ययाऽऽलम्बनमधिमुच्यते। ग्राह्यभूता बाह्या, यानालम्बनत्वेनाधिमुच्यते। मित्रादात्ता औदारिकी। स्वात्मतः सूक्ष्मा। भ्रान्तिका हीना विपरीताधिमोक्षात्। अभ्रान्तिका प्रणीता[1]। आमुखा अन्तिके समवहितप्रत्ययत्वात्। अनामुखा दूरे विपर्ययात्। घोषाचारा श्रुतमयी। एषिका चिन्तामयी। ईक्षिका भावनामयी, प्रत्यवेक्षणात् ॥ १ ॥

हार्या कीर्णाऽव्यवकीर्णा विपक्षैर्हीनोदारा आवृताऽनावृता च।
युक्ताऽयुक्ता सम्भृताऽसम्भृता च, गाढं विष्टा दूरगा चाधिमुक्तिः ॥ २ ॥

हार्या मृद्वी, व्यवकीर्णा मध्या। अव्यवकीर्णा विपक्षैरधिमात्रा। हीनाऽन्ययाने। उदारा महायाने। आवृता सावरणा विशेषगमनाय। अनावृता निरावरणा। युक्ता सातत्यसत्कृत्यप्रयोगात्। अयुक्ता तद्विरहिता। सम्भृता अधिगमयोग्या। असम्भृता [SL.51] विपर्ययात्। गाढं विष्टा भूमिप्रविष्टा। दूरगा परिशिष्टासु भूमिषु ॥ २ ॥

अधिमुक्तिपरिपन्थः

अधिमुक्तिपरिपन्थे त्रयः श्लोकाः—

अमनस्कारबाहुल्यं कौशीद्यं योगविभ्रमः।
कुमित्रं शुभदौर्बल्यमयोनिशोमनस्क्रिया ॥ १ ॥

जातायाः अमनसिकारबाहुल्यं परिपन्थः, अजातायाः कौशीद्यम्, ग्राह्यग्राहकभूताया योगविभ्रमः, तथैवाभिनिवेशात्। मित्रादात्तायाः कुमित्रम्, विपरीतग्रहणात्। स्वात्मतोऽधिमुक्तेः कुशलमूलदौर्बल्यम्। अभ्रान्ताया अयोनिशोमनसिकारः[2] परिपन्थः, तद्विरोधित्वात् ॥ १ ॥

प्रमादोऽल्पश्रुतत्वं च श्रुतचिन्ताल्पतुष्टता। [B.53]
शममात्राभिमानश्च तथाऽपरिजयो मतः ॥ २ ॥

आमुखायाः प्रमादः, तस्या अप्रमादकृतत्वात्। घोषाचाराया अल्पश्रुतत्वम्, नीतार्थसूत्रान्ताश्रवणात्। एषिकायाः [illegible] चिन्तासन्तुष्टत्वं च। ईक्षिकायाश्चिन्तामात्रसन्तुष्टत्वं शमथमात्राभिमानश्च। हार्याव्यवकीर्णयोरपरिजयः परिपन्थः ॥ २ ॥

* CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

---

१. प्रशान्ता-सि०।

२. अमनसिकारः-सि०।

अनुद्वेगस्तथोद्वेग आवृतिश्चाप्ययुक्तता।
असम्भृतिश्च विज्ञेयाऽधिमुक्तिपरिपन्थता॥ ३॥

हीनाया अनुद्वेगः संसारात्, उदाराया उद्वेगः, अनावृताया आवृतिः, युक्ताया अयुक्तता, सम्भृताया असम्भृतिः परिपन्थः॥ ३॥

अधिमुक्तावनुशंसः

अधिमुक्तावनुशंसे पञ्च श्लोकाः—

पुण्यं महदकौकृत्यं सौमनस्यं सुखं महत्।
अविप्रणाशः स्थैर्यं च विशेषगमनं तथा॥ १॥
धर्माभिसमयश्चाथ स्वपरार्थाप्तिरुत्तमा।
क्षिप्राभिज्ञत्वमेते हि अनुशंसाधिमुक्तितः॥ २॥

जातायां प्रत्युत्पन्नायां पुण्यं महत्। अतीतायामकौकृत्यमविप्रतिसारात्। ग्राहिकायां ग्राह्यभूतायां च महत् सौमनस्यं समाधियोगात्। कल्याणमित्रजनितायामविप्रणाशः। स्वयम-[SL.52] धिमुक्तौ स्थैर्यम्, अभ्रान्तिकायामनुश्रावायां[1] श्रुतनयादिकायां च यावन्मध्यायां विशेषगमनम्। अधिमात्रायां धर्माभिसमयः। हीनायां स्वार्थप्राप्तिः। उदारायां परार्थप्राप्तिः परमा। अनावृतयुक्तसम्भृतादिषु शुक्लपक्षानु क्षिप्राभिज्ञत्वमनुशंसः॥ १-२॥

कामिनां सा श्वसदृशी कूर्मप्रख्या समाधिनाम्।
भृत्योपमा स्वार्थिनां सा राजप्रख्या परार्थिनाम्॥ ३॥
यथा श्वा दुःखार्तः सततमवितृप्तः क्षुधितकः,
यथा कूर्मश्चासौ जलविवरके सङ्कुचितकः।
यथा भृत्यो नित्यमुपचकितमूर्तिर्विचरति,
यथा राजा आज्ञाविषयवशवर्ती[2] विहरति॥ ४॥
तथा कामिस्थातृस्वपरजनकृत्यार्थमुदिते,
विशेषो विज्ञेयः सततमधिमुक्त्या विविधया।
महायाने तस्य विधिवदिह मत्वा परमताम्,
भृशं तस्मिन् धीरः सततमिह तामेव वृणुयात्॥ ५॥

[B.54] अपि खलु कामिनामधिमुक्तिः श्वसदृशी, लौकिकसमाधिगतानां कूर्मप्रख्या, स्वार्थवतां भृत्योपमा। राजप्रख्या परार्थवताम्। एतमेवार्थं परेणोपपाद्य महायानाधिमुक्तौ समादापयति॥ ३-५॥

अधिमुक्तिलयप्रतिषेधः

अधिमुक्तिलयप्रतिषेधे श्लोकः—

मनुष्यभूतां[1] सम्बोधिं प्राप्नुवन्ति प्रतिक्षणम्।
अप्रमेया यतः सत्त्वा लयं नातोऽधिवासयेत्॥ १॥

१. भ्रान्तिकाया०-सि०। २. [illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

त्रिभिः कारणैर्लयो न युक्तः—यतो मनुष्यभूता बोधिं प्राप्नुवन्ति, नित्यं प्राप्नुवन्ति, अप्रमेयाश्च प्राप्नुवन्ति॥ १॥

अधिमुक्तिपुण्यविशेषणम्

अधिमुक्तिपुण्यविशेषणे द्वौ श्लोकौ—

यथा पुण्यं प्रसवते परेषां भोजनं ददत्।
न तु स्वयं स भुञ्जानस्तथा पुण्यमहोदयः॥ १॥
सूत्रोक्तो लभ्यते धर्मात् परार्थाश्रयदेशितात्। [SL.53]
न तु स्वार्थाश्रयाद्धर्माद् देशितादुपलभ्यते॥ २॥

यथा भोजनं ददतः पुण्यमुत्पद्यते, परार्थाधिकारात्। न तु स्वयं भुञ्जानस्य, स्वार्थाधिकारात्। एवं परार्थाश्रयदेशितात् महायानधर्मात् तेषु तेषु महायानसूत्रेषूक्तः[1] पुण्योदयो महाँल्लभ्यते, न तु स्वार्थाश्रयदेशितात् श्रावकयानधर्मात्॥ १-२॥

अधिमुक्तिफलपरिग्रहः

अधिमुक्तिफलपरिग्रहे श्लोकः—

इति विपुलगतौ महार्यधर्मे[2],
परिजनयन्[3] सदा मतिमान् महाधिमुक्तिम्।
विपुलसततपुण्यतद्विवृद्धिं,
व्रजति गुणैरसमैर्महात्मतां च॥ १॥

यत्र यादृश्याधिमुक्त्या यो यत्फलं परिगृह्णाति। विस्तीर्णे महायानधर्मेऽपरिहाणीय-योदाराधिमुक्त्या मतिमान् त्रिविधं फलं परिगृह्णाति—१. विपुलपुण्यवृद्धिम्, २. तस्या एवाधिमुक्तेर्वृद्धिम्, ३. तद्धेतुकां चातुल्यगुणमहात्मतां बुद्धत्वम्॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे अधिमुक्त्यधिकारो दशमः॥

*

१. सूत्रेषूक्तः-सि०। २. महार्थ०-सि०। ३. जनिय-सि०।

११.

एकादशो धर्मपर्येष्ट्यधिकारः

आलम्बनपर्येष्टिः[1]

[B.55] धर्मपर्येष्ट्यधिकारे आलम्बनपर्येष्टौ चैत्वारः श्लोकाः—

पिटकत्रयं द्वयं वा संग्रहतः कारणैर्नवभिरिष्टम्।
यासन-बोधन-शमन-प्रतिवेधैस्तद्विमोचयति॥ १॥

पिटकत्रयं सूत्र-विनय-अभिधर्माः। तदेव त्रयं हीनयानाग्रयानभेदेन द्वयं भवति—श्रावकपिटकम्, बोधिसत्त्वपिटकं च। तत्पुनस्त्रयं द्वयं वा केनार्थेन पिटकम्? इत्याह—संग्रहतः। सर्वज्ञेयार्थसंग्रहाद्वेदितव्यम्। केन कारणेन त्रयम्? नवभिः कारणैः। विचिकित्साप्रतिपक्षेण सूत्रम्, यो यत्रार्थे संशयितस्तस्य तन्निश्चयार्थं देशनात्। अन्तद्वयानुयोगप्रतिपक्षेण विनयः, सावद्यपरिभोगप्रतिषेधतः कामसुखल्लिकानुयोगान्तस्य, अनवद्यभोगानुज्ञानत आत्मक्लमथानुयोगान्तस्य। स्वयन्दृष्टिपरामर्शप्रतिपक्षेणाभिधर्मः, अविपरीतधर्मलक्षणाभिद्योतनात्।

पुनः शिक्षात्रयदेशना सूत्रेण, अधिशीलाधिचित्तसम्पादनता विनयेन, शीलवतोऽवि-
[SL.54] प्रतिसारादिक्रमेण[1] समाधिलाभात्। अधिप्रज्ञासम्पादनाभिधर्मेण, अविपरीतार्थप्रविचयात्। पुनर्धर्मार्थदेशना सूत्रेण, धर्मार्थनिष्पत्तिर्विनयेन क्लेशविनयसंयुक्तस्य तयोः प्रतिवेधात्। धर्मार्थसाङ्कथ्यविनिश्चयकौशल्यमभिधर्मेणेति।

एभिर्नवभिः कारणैः पिटकत्रयमिष्टम्। तच्च संसाराद्विमोचनार्थम्। कथं पुनस्तद्विमोचयति? यासन-बोधन-शमन-प्रतिवेधैस्तद्विमोचयति। श्रुतेन चित्तवासनतः। चिन्तया बोधनतः। भावनया शमथेन शमनतः। विपश्यनया प्रतिवेधतः॥ १॥

सूत्राभिधर्मविनयाश्चतुर्विधार्था मताः समासेन।
तेषां ज्ञानाद् धीमान् सर्वाकारज्ञतामेति॥ २॥

ते च सूत्रविनयाभिधर्माः प्रत्येकं चतुर्विधार्थाः समासतस्तेषां ज्ञानाद् बोधिसत्त्वः सर्वज्ञतां प्राप्नोति। श्रावकस्त्वेकस्या अपि गाथाया अर्थमाज्ञायास्रवक्षयं प्राप्नोति॥ २॥

आश्रयतो लक्षणतो धर्मादर्थाच्च सूचनात् सूत्रम्।
अभिमुखतोऽथाभीक्ष्ण्यादभिभवगतितोऽभिधर्मश्च॥ ३॥

[B.56] कथं प्रत्येकं चतुर्विधार्थः? आश्रयलक्षणधर्मार्थसूचनात् सूत्रम्। तत्राश्रयो यत्र देशे देशितं येन यस्मै च। लक्षणं संवृतिसत्यलक्षणम्, परमार्थसत्यलक्षणं च। धर्माः स्कन्धायतनधात्वाहारप्रतीत्यसमुत्पादादयः। अर्थः अनुसन्धिः।

1. पर्येष्टिः-नागेन्द्र, गवेषणेत्यर्थः।
2. [illegible]-सि०।

अभिमुखत्वादभीक्ष्णत्वादभिभवनादभिगमनाच्चाभिधर्मो वेदितव्यः। निर्वाणाभिमुखो धर्मः अभिधर्मः; सत्यबोधिपक्षविमोक्षमुखादिदेशनात्। अभीक्ष्णं धर्मोऽभिधर्मः; एकैकस्य धर्मस्य रूप्यरूपिसनिदर्शनादिप्रभेदेन बहुलनिर्देशात्। अभिभवतीत्यभिधर्मः; परप्रवादाभिभवनाद् विवादाधिकरणादिभिः। अभिगम्यते सूत्रार्थ एतेनेत्यभिधर्मः॥ ३॥

आपत्तेरुत्थानाद् व्युत्थानान्निःसृतेश्च विनयत्वम्।
पुद्गलतः प्रज्ञप्तेः प्रविभागविनिश्चयाच्चैव॥ ४॥

आपत्तितः, समुत्थानतः, व्युत्थानतः, निःसरणतश्च वेदितव्यः। तत्रापत्तिः [SL.55] पञ्चापत्तिनिकायाः। समुत्थानमापत्तीनामज्ञानात् प्रमादात् क्लेशप्राचुर्यादनादराच्च। व्युत्थानमाशयतो न दण्डकर्मतः। निःसरणं सप्तविधम्—प्रतिदेशना, अभ्युपगमः शिक्षादत्तकादीनाम्, दण्डकर्मणाम्[1] समवधानतः,[2] प्रज्ञप्ते शिक्षापदे पुनः पर्यायेण ज्ञानात्; प्रस्रब्धिः समग्रेण सङ्घेन शिक्षापदस्य प्रतिलम्भणात्, आश्रयपरिवृत्तिर्भिक्षुभिक्षुण्योः स्त्रीपुरुषव्यञ्जनपरिवर्तनादसाधारणा चेदापत्तिः[3], भूतप्रत्यवेक्षा धर्मोद्दानाकारैः[4] प्रत्यवेक्षाविशेषः, धर्मताप्रतिलम्भश्च सत्यदर्शनेन क्षुद्रानुक्षुद्रापत्त्यभावे[5] धर्मताप्रतिलम्भात्[6]।

पुनश्चतुर्विधेनार्थेन विनयो वेदितव्यः—१. पुद्गलतो यमागम्य शिक्षा प्रज्ञप्यते, २. प्रज्ञप्तितो यदाऽरोचिते तं पुद्गलापराधे शास्ता सन्निपात्य सङ्घं[7] शिक्षां[8] प्रज्ञापयति, ३. प्रविभागतो यः प्रज्ञप्ते शिक्षापदे तदुद्देशस्य विभागः, ४. विनिश्चयतश्च, तत्रापत्तिः कथं भवत्यनापत्तिर्वेति निर्धारणात्॥ ४॥

आलम्बनलाभपर्येष्टिः

आलम्बनलाभपर्येष्टौ त्रयः श्लोकाः—

आलम्बनं मतो धर्मः अध्यात्मं बाह्यकं द्वयम्।
लाभो द्वयोर्द्वयार्थेन द्वयोश्चानुपलम्भतः॥ १॥

धर्मालम्बनं यो देशितः कायादिकश्चाध्यात्मिकम्, बाह्यम्, आध्यात्मिकबाह्यञ्च। तत्र ग्राहकभूतं बाह्यं तयोरेव तथता द्वयम्। तत्र द्वयोरध्यात्मिकबाह्ययोरालम्बनयोर्द्वयार्थेन लाभो यथाक्रमम्। यदि ग्राह्यार्थाद् ग्राहकार्थमभिन्नं पश्यति ग्राहकार्थाच्च ग्राह्यार्थम्, द्वयस्य पुनः समस्तस्याध्यात्मिकबाह्यालम्बनस्य तथताया लाभस्तयोरेव द्वयोरनुपलम्भाद्वेदितव्यः॥ १॥

मनोजल्पैर्यथोक्तार्थप्रसन्नस्य प्रधारणात्। [B.57]
अर्थख्यानस्य जल्पाच्च नाम्नि स्थानाच्च चेतसः॥ २॥
धर्मालम्बनलाभः स्यात् त्रिभिर्ज्ञानैः श्रुतादिभिः। [SL.56]
त्रिविधालम्बनलाभश्च पूर्वोक्तस्तत्समाश्रितः॥ ३॥

1. कर्मणः—सि०।
2. समवधानत:—सि०।
3. चेदा०—सि०।
4. धर्मोद्दानाकारैः—सि०।
5. [illegible]—सि०।
6. धर्मप्रतिलम्भात्—सि०।
7. [illegible]—सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्मालम्बनलाभः पुनस्त्रिभिर्ज्ञानैर्भवति श्रुत-चिन्ता-भावनामयैः। तत्र समाहितेन चेतसा मनोजल्पैर्यथोक्तार्थप्रख्यानस्य तदवधारणात्। श्रुतमयेन ज्ञानेन तल्लाभः। मनोजल्पैरिति। सङ्कल्पैः। प्रख्यानस्येति। अधिमुक्तस्य निश्चितस्य। प्रधारणादिति। प्रविचयात्। जल्पादर्थख्यानस्य प्रधारणाच्चिन्तामयेन तल्लाभः। यदि मनोजल्पादेवायमर्थः ख्यातीति पश्यति नान्यन्मनोजल्पाद्, यथोक्तं द्वयालम्बनलाभे। चित्तस्य नाम्नि स्थानात् भावनामयेन ज्ञानेन तल्लाभो वेदितव्यः; द्वयानुपलम्भाद्, यथोक्तं द्वयालम्बनलाभे। अत एव च स पूर्वोक्तस्त्रिविधालम्बनलाभो धर्मालम्बनलाभस्त्रिविधो वेदितव्यः॥ २-३॥

मनसिकारपर्येष्टिः

मनसिकारपर्येष्टौ पञ्च श्लोकाः—

त्रिधातुकः कृत्यकरः ससम्बाधाश्रयोऽपरः।
अधिमुक्तिनिवेशी च तीव्रच्छन्दकरोऽपरः॥ १॥
हीनपूर्णाश्रयो द्वेधा सजल्पोऽजल्प एव च।
ज्ञानेन सम्प्रयुक्तश्च योगोपनिषदात्मकः॥ २॥
सम्भिन्नालम्बनश्चासौ विभिन्नालम्बनः स च।
पञ्चधा सप्तधा चैव परिज्ञा पञ्चधाऽस्य च॥ ३॥
चत्वारः सप्तत्रिंशच्च आकारा भावनागताः।
मार्गद्वयस्वभावोऽसौ द्व्यनुशंसः प्रतीच्छकः॥ ४॥
प्रयोगी वशवर्ती च परीत्तो विपुलात्मकः।
योगिनां हि मनस्कार एष सर्वात्मको मतः॥ ५॥

अष्टादशविधो मनस्कारः—धातुनियतः, कृत्यकरः, आश्रयविभक्तः, अधिमुक्तिनिवेशकः, छन्दजनकः, समाधिसन्निश्रितः, ज्ञानसम्प्रयुक्तः, सम्भिन्नालम्बनः, विभिन्नालम्बनः, परिज्ञानियतः, भावनाकारप्रविष्टः, शमथविपश्यनामार्गस्वभावः, अनुशंसमनस्कारः, प्रतीच्छकः, प्रायोगिकमनस्कारः, वशवर्तिमनस्कारः, परीत्तमनस्कारः, विपुलमनस्कारश्च। तत्र—

धातुनियतो यः श्रावकादिगोत्रनियतः।

कृत्यकरो यः सम्भृतसम्भारस्य।

आश्रयविभक्तो यः ससम्बाधगृहस्थाश्रयः, असम्बाधप्रव्रजिताश्रयश्च।

अधिमुक्तिनिवेशको यो बुद्धानुस्मृतिसहगतः।

छन्दजनको यस्तत्सम्प्रत्ययसहगतः। [SL.57]

[B.58] समाधिसन्निश्रितो यः समन्तकमौलसमाधिसहगतः सवितर्कसविचारावितर्क-विचारमात्रावितर्काविचारसहगतश्च।

ज्ञानसम्प्रयुक्तो यो योगोपनिषद्योगसहगतः। स पुनर्यथाक्रमं श्रुतचिन्तामयः, भावनामयश्च।

सम्भिन्नालम्बनः पञ्चविधः—सूत्रोदानगाथानिपातयावदुद्गृहीतयावद्देशितालम्बनः।

विभिन्नालम्बनः सप्तविधः—१. नामालम्बनः, २. पदालम्बनः, ३. व्यञ्जनालम्बनः, ४. पुद्गलनैरात्म्यालम्बनः, ५. धर्मनैरात्म्यालम्बनः, ६. रूपिधर्मालम्बनः, ७. अरूपिधर्मालम्बनश्च। तत्र रूपिधर्मालम्बनो यः कायालम्बनः। अरूपिधर्मालम्बनो यो वेदनाचित्तधर्मालम्बनः।

परिज्ञानियतो यः परिज्ञेये वस्तुनि परिज्ञेयेऽर्थे परिज्ञायां परिज्ञाफले तत्प्रवेदनायां च। तत्र परिज्ञेयं वस्तु दुःखम्, परिज्ञेयोऽर्थः, तस्यैवानित्यदुःखशून्यानात्मता। परिज्ञा-मार्गः। परिज्ञाफलं विमुक्तिः। तत्प्रवेदना विमुक्तिज्ञानदर्शनम्।

भावनाकारप्रविष्टश्चतुराकारभावनः सप्तत्रिंशदाकारभावनश्च। तत्र चतुराकार-भावनः—पुद्गलनैरात्म्याकारभावनः, धर्मनैरात्म्याकारभावनः, दर्शनाकारभावनः, ज्ञानाकारभावनश्च। तत्र सप्तत्रिंशदाकारभावनः—अशुभाकारभावनो दुःखाकारभावनोऽनित्या-कारभावनोऽनात्माकारभावनः स्मृत्युपस्थानेषु। प्रतिलम्भाकारभावनो निसेवनाकारभावनो निर्विपाटनाकारभावनः प्रतिपक्षाकारभावनः सम्यक्प्रहाणेषु। सन्तुष्टिप्रातिपक्षिकमनस्कारभावनो यदा च्छन्दं जनयति। विक्षेपसंशयप्रातिपक्षिकमनस्कारभावनो यदा व्यायच्छते वीर्यमारभते यथाक्रमम्। औद्धत्यप्रातिपक्षिकसमाध्याकारभावनो यदा चित्तं प्रगृह्णाति। लयप्रातिपक्षिक-समाध्याकारभावनो यदा चित्तं प्रदधाति। एते यथाक्रमं चतुर्षु ऋद्धिपादेषु वेदितव्याः। स्थितचित्तस्य लोकोत्तरसम्पत्तिसम्प्रत्ययाकारभावनः। यथा सम्प्रत्ययाकारभावन एवं व्यवसायाकारभावनो धर्मासम्प्रमोषाकारभावनश्चित्तस्थित्याकारभावनः प्रविचयाकारभावन इन्द्रियेषु। एत एव पञ्च निर्लिखितविपक्षमनस्कारा बलेषु। सम्बोधिसम्प्रख्यानाकारभावनस्तत्रैव विचयोत्साहसौमनस्यकर्मण्यताचित्तस्थितिसमताकारभावनाः सप्तसम्बोध्यङ्गेषु। प्रतिनिश्चया-कारभावनः परिकर्मभूमिसंरक्षणाकारभावनः परसम्प्राप्त्याकारभावन आर्यकान्तशील-प्रविष्टाकारभावनः संलिखितवृत्तिसमुदाचारकारभावनः पूर्वपरिभावितप्रतिलब्धमार्गाभ्यासा-कारभावनो धर्मस्थितिनिमित्तासम्प्रमोषाकारभावनोऽनिमित्तस्थित्याश्रयपरिवृत्त्याकारभावनश्च मार्गाङ्गेषु।

शमथविपश्यनाभावनामार्गस्वभावयोर्न कश्चिन्निर्देशः।

अनुशंसमनस्कारो द्विविधः—दौष्ठुल्यापकर्षणः, दृष्टिनिमित्तापकर्षणश्च। [SL.58]

प्रतीच्छको यो धर्मस्रोतसि बुद्धबोधिसत्त्वानामन्तिकादववादग्राहकः।

प्रायोगिकमनस्कारः पञ्चविधः समाधिगोचरे—१. संख्योपलक्षण- [B.59] प्रायोगिको येन सूत्रादिषु नामपदव्यञ्जनसङ्ख्यानुपलक्षयते। २. वृत्त्युपलक्षणप्रायोगिको येन द्विविधां वृत्तिमुपलक्षयते—परिमाणवृत्तिं च, व्यञ्जनानामपरिमाणवृत्तिं च नामपदयोः। ३. परि-कल्पोपलक्षणप्रायोगिको येन द्वयमनुपादाय द्वयपरिकल्पमुपलक्षयते। नामपरिकल्पमनुपादायार्थ-परिकल्पम्, अर्थपरिकल्पमनुपादाय नामपरिकल्पमपरिकल्पमक्षरम्। ४. क्रमोपलक्षणप्रायोगिको [illegible] ५. प्रतिवेधप्रायोगिकश्च। स पुनरेकादशविधो

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वेदितव्यः—आगन्तुकत्वप्रतिवेधतः, सम्प्रख्याननिमित्तप्रतिवेधतः, अर्थानुपलम्भप्रतिवेधतः, उपलम्भानुपलम्भप्रतिवेधतः, धर्मधातुप्रतिवेधतः, पुद्गलनैरात्म्यप्रतिवेधतः, धर्मनैरात्म्यप्रतिवेधतः, हीनाशयप्रतिवेधतः, उदारमाहात्म्याशयप्रतिवेधतः, यथाधिगमधर्मव्यवस्थानप्रतिवेधतः, व्यवस्थापितधर्मप्रतिवेधतश्च।

वशवर्तिमनस्कारस्त्रिविधः—१. क्लेशावरणसुविशुद्धः, २. क्लेशज्ञेयावरणसुविशुद्धः, ३. गुणाभिनिर्हारसुविशुद्धश्च॥ १-५॥

धर्मतत्त्वपर्येष्टिः

धर्मतत्त्वपर्येष्टौ द्वौ श्लोकौ—

तत्त्वं यत् सततं द्वयेन रहितं भ्रान्तेश्च सन्निश्रयः,
शक्यं नैव च सर्वथाभिलपितुं यच्चाप्रपञ्चात्मकम्।
ज्ञेयं हेयमथो विशोध्यममलं यच्च प्रकृत्या मतम्,
यस्याकाशसुवर्णवारिसदृशी क्लेशाद् विशुद्धिर्मता॥ १॥

सततं द्वयेन रहितं तत्त्वम्। परिकल्पितः स्वभावो ग्राह्यग्राहकलक्षणेन, अत्यन्तमसत्त्वात्। भ्रान्तेः सन्निश्रयः। परतन्त्रस्तेन तत्परिकल्पनात्। अनभिलाप्यमप्रपञ्चात्मकं च परिनिष्पन्नः स्वभावः। तत्र प्रथमं तत्त्वं परिज्ञेयं द्वितीयं प्रहेयं तृतीयं विशोध्यं चागन्तुकमलाद् विशुद्धं च प्रकृत्या, यस्य प्रकृत्या विशुद्धस्य आकाशसुवर्णवारिसदृशी क्लेशाद् विशुद्धिः। न ह्याकाशादीनि प्रकृत्या अशुद्धानि, न चागन्तुकमलापगमादेषां विशुद्धिर्नेष्यत इति॥ १॥

न खलु जगति तस्माद्विद्यते किञ्चिदन्यद्,
जगदपि तदशेषं तत्र सम्मूढबुद्धि।
कथमयमभिरूढो लोकमोहप्रकारो,
यदसदभिनिविष्टः सत्समन्ताद् विहाय॥ २॥

[SL.59] न खलु तस्मादेवंलक्षणाद् धर्मधातोः किञ्चिदन्यल्लोके विद्यते; धर्मताया धर्मस्याभिन्नत्वात्। शेषं गतार्थम्॥ २॥

मायोपमपर्येष्टिः

तत्त्वे मायोपमपर्येष्टौ पञ्चदश श्लोकाः—

यथा माया तथाऽभूतपरिकल्पो निरुच्यते।
यथा मायाकृतं तद्वद् द्वयभ्रान्तिर्निरुच्यते॥ १॥

[B.60] यथा माया मन्त्रपरिगृहीतं[1] भ्रान्तिनिमित्तं काष्ठलोष्टादिकम्, तथाऽभूतपरिकल्पः परतन्त्रः स्वभावाकारो[1] वेदितव्यः। यथा मायाकृतं तस्यां मायायां हस्त्यश्वसुवर्णाद्याकृतिस्तद्भावेन प्रतिभासितम्, तथा तस्मिन्नभूतपरिकल्पे द्वयभ्रान्तिर्ग्राह्यग्राहकत्वेन प्रतिभासिता परिकल्पितस्वभावाकारा वेदितव्या॥ १॥

१. मन्त्रपरि०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यथाऽतस्मिन्न तद्भावः परमार्थस्तथेष्यते।
यथा तस्योपलब्धिस्तु तथा संवृतिसत्यता॥ २॥

यथाऽतस्मिन्न तद्भावो मायाकृते हस्तित्वाद्यभावस्तथा तस्मिन् परतन्त्रे परमार्थ इष्यते परिकल्पितस्य द्वयलक्षणस्याभावः। यथा तस्य मायाकृतस्य हस्त्यादिभावेनोपलब्धिः, तथाऽभूतपरिकल्पस्य संवृतिसत्यतोपलब्धिः॥ २॥

तदभावे यथा व्यक्तिस्तन्निमित्तस्य लभ्यते।
तथाश्रयपरावृत्तावसत्कल्पस्य लभ्यते॥ ३॥

यथा मायाकृतस्याभावे तस्य निमित्तस्य काष्ठादिकस्य व्यक्तिर्भूतार्थोपलभ्यते, तथाश्रयपरावृत्तौ द्वयभ्रान्त्यभावादभूतपरिकल्पस्य भूतोऽर्थ उपलभ्यते॥ ३॥

तन्निमित्ते यथा लोको ह्यभ्रान्तः कामतश्चरेत्।
परावृत्तावपर्यस्तः कामचारी तथा यतिः[1]॥ ४॥

यथा तन्निमित्ते काष्ठादावभ्रान्तो लोकः कामतश्चरति स्वतन्त्रः, तथाऽऽश्रयपरावृत्तावपर्यस्त आर्यः कामचारी भवति स्वतन्त्रः॥ ४॥

तदाकृतिश्च तत्रास्ति तद्भावश्च न विद्यते।
तस्मादस्तित्वनास्तित्वं मायादिषु विधीयते॥ ५॥

[SL.60] एष श्लोको गतार्थः॥ ५॥

न भावस्तत्र चाभावो नाभावो भाव एव च।
भावाभावाविशेषश्च मायादिषु विधीयते॥ ६॥

न भावस्तत्र चाभावो यस्तदाकृतिभावो नासौ न भावः। नाभावो भाव एव च। यो हस्तित्वाद्यभावो नासौ[2] भावः। तयोश्च भावाभावयोरविशेषो मायादिषु विधीयते। य एव हि तत्र तदाकृतिभावः, स एव हस्तित्वाद्यभावः। य एव हस्तित्वाद्यभावः स एव तदाकृतिभावः॥ ६॥

तथा द्वयाभताऽत्रास्ति[3] तद्भावश्च न विद्यते। [B.61]
तस्मादस्तित्वनास्तित्वं रूपादिषु विधीयते॥ ७॥

तथाऽत्राभूतपरिकल्पे द्वयाभासताऽस्ति, द्वयभावश्च नास्ति। तस्मादस्तित्वनास्तित्वं रूपादिषु विधीयते, अभूतपरिकल्पस्वभावेषु॥ ७॥

न भावस्तत्र चाभावो नाभावो भाव एव च।
भावाभावाविशेषश्च रूपादिषु विधीयते॥ ८॥

न भावस्तत्र चाभावः। या द्वयाभासता। नाभावो भाव एव च। या द्वयतानास्तिता। भावाभावाविशेषश्च रूपादिषु विधीयते। य एव हि द्वयाभासताया भावः स एव द्वयस्याभाव इति॥ ८॥

१. यतिः-सि०। २. नासौ न-सि०। ३. द्वयाभासता०-सि०।

समारोपापवादान्तप्रतिषेधार्थमिष्यते[1] ।
हीनयानेन यानस्य प्रतिषेधार्थमेव च ॥ ९ ॥

किमर्थं पुनरयं भावाभावयोरेकान्तिकत्वविशेषश्चेष्यते? यथाक्रमम्, समारोपापवादान्तप्रतिषेधार्थमिष्यते, हीनयानगमनप्रतिषेधार्थं च। अभावस्य ह्यभावत्वं विदित्वा समारोपं न करोति। भावस्य भावत्वं विदित्वापवादं न करोति। तयोश्चाविशेषं विदित्वा न भवादुद्विजते, तस्मान्न हीनयानेन निर्याति ॥ ९ ॥

भ्रान्तेर्निमित्तं भ्रान्तिश्च रूपविज्ञप्तिरिष्यते।
अरूपिणी च विज्ञप्तिरभावात् स्यान्न चेतरा ॥ १० ॥

रूपभ्रान्तेर्या निमित्तविज्ञप्तिः सा रूपविज्ञप्तिरिष्यते। सा तु रूपभ्रान्तिर-
[SL.61] रूपिणी विज्ञप्तिः। अभावाद् रूपविज्ञप्तेरितरापि न स्यादरूपिणी विज्ञप्तिः; कारणाभावात् ॥ १० ॥

मायाहस्त्याकृतिग्राहभ्रान्तेर्द्वयमुदाहृतम् ।
द्वयं तत्र यथा नास्ति द्वयं चैवोपलभ्यते ॥ ११ ॥
बिम्बसङ्कलिकाग्राहभ्रान्तेर्द्वयमुदाहृतम् ।
द्वयं तत्र यथा नास्ति द्वयं चैवोपलभ्यते ॥ १२ ॥

मायाहस्त्याकृतिग्राहभ्रान्तितो द्वयमुदाहृतम्—ग्राह्यं ग्राहकं च। तत्र यथा नास्ति द्वयं चैवोपलभ्यते। प्रतिबिम्बसङ्कलिका च मनसिकुर्वतः तद्ग्राहभ्रान्तेर्द्वयमुदाहृतं पूर्ववत् ॥ ११-१२ ॥

तथा भावात् तथाऽभावाद् भावाभावाविशेषतः[2]।
सदसन्तोऽथ मायाभा ये धर्मा भ्रान्तिलक्षणाः ॥ १३ ॥

ये धर्मा भ्रान्तिलक्षणा विपक्षस्वभावास्ते सदसन्तो मायोपमाश्च। किं कारणम्? सन्तस्तथाभावादभूतपरिकल्पत्वेन। असन्तस्तथाऽभावाद् ग्राह्यग्राहकत्वेन। तयोश्च भावाभावयोरविशिष्टत्वात् सन्तोऽप्यसन्तोऽपि, मायापि चैवंलक्षणा, तस्मान्मायोपमाः ॥ १३ ॥

[B.62] तथाऽभावात् तथाऽभावात् तथाऽभावादलक्षणाः।
मायोपमाश्च निर्दिष्टा ये धर्माः प्रातिपक्षिकाः ॥ १४ ॥

येऽपि प्रातिपक्षिका धर्मा बुद्धेनोपदिष्टाः स्मृत्युपस्थानादयस्तेऽप्यलक्षणा मायाश्च निर्दिष्टाः। किं कारणम्? तथाऽभावाद्, यथा बालैर्गृह्यन्ते। तथाऽभावाद्, यथा देशिताः। तथाऽभावाद्, यथा सन्दर्शिता बुद्धेन गर्भावक्रमणजन्माभिनिष्क्रमणाभिसम्बोध्यादयः। एवमलक्षणा अविद्यमानाश्च ख्यान्ति, तस्मान्मायोपमाः ॥ १४ ॥

मायाराजेव चान्येन मायाराज्ञा पराजितः।
ये सर्वधर्मान् पश्यन्ति निर्मानास्ते जिनात्मजाः ॥ १५ ॥

1. ०पादाभ्य०-सि०।
2. [illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ये प्रातिपक्षिका धर्मास्ते मायाराजस्थानीयाः; संक्लेशप्रहाणे व्यवदानाधि-[SL.62]
पत्यात्। येऽपि सांक्लेशिका धर्मास्तेऽपि राजस्थानीयाः, संक्लेशनिर्मुक्तयाधिपत्यात्। अतस्तैः प्रातिपक्षिकैः संक्लेशपराजयो राज्ञेव[1] राज्ञः पराजयो द्रष्टव्यः। तज्ज्ञानाच्च बोधिसत्त्वा निर्माना भवन्ति उभयपक्षे ॥ १५ ॥

औपम्यार्थः

औपम्यार्थे श्लोकः—

मायास्वप्नमरीचिबिम्बसदृशाः प्रोद्भासश्रुत्कोपमाः,
विज्ञेयोदकचन्द्रबिम्बसदृशा निर्माणतुल्याः पुनः।
षट् षट् द्वौ न पुनश्च षट् द्वयमता एकैकशश्च त्रयः,
संस्काराः खलु तत्र तत्र कथिता बुद्धैर्विबुद्धोत्तमैः ॥ १ ॥

यदुक्तं भगवता—"मायोपमा धर्मा यावन्निर्माणोपमाः" इति। मायोपमा धर्माः पञ्चाध्यात्मिकान्यायतनानि; असत्यात्मजीवादित्वे तथा प्रख्यानात्। स्वप्नोपमाः षड् बाह्यान्यायतनानि तदुपभोगस्यावस्तुकत्वात्। मरीचिकोपमौ द्वौ धर्मौ—चित्तम्, चैतसिकाश्च; भ्रान्तिकरत्वात्। प्रतिबिम्बोपमाः पुनः षडेवाध्यात्मिकान्यायतनानि; पूर्वकर्मप्रतिबिम्बत्वात्। प्रतिभासोपमाः षडेव; बाह्यान्यायतनान्याध्यात्मिकानामायतनानां छायाभूतत्वात् तदाधिपत्योत्पत्तितः। षट् द्वयं मताः षट् द्वयमताः। प्रतिश्रुत्कोपमा देशनाधर्माः। उदकचन्द्र-[B.63]
बिम्बोपमाः समाधिसन्निश्रिता धर्माः समाधेरुदकस्थानीयत्वादच्छतया। निर्माणोपमाः सञ्चिन्त्यभवोपपत्तिपरिग्रहेऽसंक्लिष्टसर्वक्रियाप्रयोगत्वात् ॥ १ ॥

ज्ञेयपर्येष्टिः

ज्ञेयपर्येष्टौ श्लोकः—

अभूतकल्पो न भूतो नाभूतोऽकल्प एव च।
न कल्पो नापि चाकल्पः सर्वं ज्ञेयं निरुच्यते ॥ १ ॥

अभूतकल्पो यो न लोकोत्तरज्ञानानुकूलः कल्पः, न भूतो नाभूतो यस्तदनुकूलो यावन्निर्वेधभागीयः। अकल्पस्तथता लोकोत्तरं च ज्ञानम्। न कल्पो नापि चाकल्पः। [SL.63]
लोकोत्तरपृष्ठलब्धं लौकिकं ज्ञानम्। एतावच्च सर्वं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

संक्लेशव्यवदानपर्येष्टिः

संक्लेशव्यवदानपर्येष्टौ श्लोकद्वयम्—

स्वधातुतो द्वयाभासाः साविद्याक्लेशवृत्तयः।
विकल्पाः सम्प्रवर्तन्ते द्वयद्रव्यविवर्जिताः ॥ १ ॥

स्वधातुत इति। स्वबीजादालयविज्ञानगतः[2]। द्वयाभासा इति। ग्राह्यग्राहकाभासाः।

1. मायाराजेव-सि०।
2. भावाद्बीजादालय०—सि०।

सहविषया क्लेशैश्च वृत्तिरेषां त इमे साविद्याक्लेशवृत्तयः। द्वयद्रव्यविवर्जिता इति। ग्राह्यद्रव्येण, ग्राहकद्रव्येण च। एवं क्लेशः पर्येष्टव्यः॥ १॥

आलम्बनविशेषाप्तिः स्वधातुस्थानयोगतः।
त एव ह्यद्वयाभासा वर्तन्ते चर्मकाण्डवत्॥ २॥

आलम्बनविशेषाप्तिरिति। यो धर्मालम्बनलाभः पूर्वमुक्तः। स्वधातुस्थानयोगत इति। स्वधातुर्विकल्पानां तथता तत्र स्थानं नाम्नि स्थानाच्चेतसः। योगत इति। अभ्यासात्। भावनामार्गेण त एव विकल्पा अद्वयाभासा वर्तन्ते परावृत्ताश्रयस्य। चर्मवत्, काण्डवच्च। यथा हि खरत्वापगमात् तदेव चर्म मृदु भवति। अग्निसन्तापनया तदेव काण्डं ऋजु भवति। एवं शमथविपश्यनाभावनाभ्यां चेतसः[1] प्रज्ञाविमुक्तिलाभे परावृत्ताश्रयस्य त एव विकल्पा न पुनर्द्वयाभासाः प्रवर्तन्ते। इत्येवं व्यवदानं पर्येष्टव्यम्॥ २॥

विज्ञप्तिमात्रतापर्येष्टिः

विज्ञप्तिमात्रतापर्येष्टौ द्वौ श्लोकौ—

चित्तं द्वयप्रभासं रागाद्याभासमिष्यते तद्वत्।
श्रद्धाद्याभासं न तदन्यो धर्मः क्लिष्टकुशलोऽस्ति॥ १॥

[B.64] चित्तमात्रमेव द्वयप्रतिभासमिष्यते—ग्राह्यप्रतिभासं ग्राहकप्रतिभासं च। यथा रागादिक्लेशाभासं तदेवेष्यते, श्रद्धादिकुशलधर्माभासं वा। न तु तदाभासादन्यः क्लिष्टो धर्मोऽस्ति रागादिलक्षणः, कुशलो वा श्रद्धादिलक्षणः। यथा द्वयप्रतिभासादन्यो न द्वयलक्षणः॥ १॥

इति चित्तं चित्राभासं चित्राकारं प्रवर्तते।
तत्रा भासो भावाभावो न तु धर्माणां मतः॥ २॥

तत्र चित्तमेव वस्तुतश्चित्राभासं प्रवर्तते। पर्यायेण रागाभासं वा द्वेषाभासं वा। [SL.64] चित्राकारं च युगपत् श्रद्धाद्याकारम्। भासो भावाभावः क्लिष्टकुशलावस्थे चेतसि। न तु धर्माणां क्लिष्टानां कुशलानां वा; तत्प्रतिभासव्यतिरेकेण तल्लक्षणाभावात्॥ २॥

लक्षणपर्येष्टिः

लक्षणपर्येष्टौ श्लोका अष्टौ। एकेनोद्देशः, शेषैर्निर्देशः—

लक्ष्यं च लक्षणं चैव लक्षणा च प्रभेदतः।
अनुग्रहार्थं सत्त्वानां सम्बुद्धैः सम्प्रकाशिताः॥ १॥

अनेनोद्देशः॥ १॥

सदृष्टिकं च यच्चित्तं तत्रावस्थाविकारिता।
लक्ष्यमेतत् समासेन ह्यप्रमाणं प्रभेदतः॥ २॥

तत्र चित्तं विज्ञानं रूपं च। दृष्टिश्चैतसिका धर्माः। तत्रावस्था चित्तविप्रयुक्ता धर्माः।

१. चेतः—लि०।

अविकारिता असंस्कृतमाकाशादिकं तद्विज्ञप्तेर्नित्यं तथाप्रवृत्तेः। इत्येतत् समासेन पञ्चविधं लक्ष्यं प्रभेदेनाप्रमाणम्॥ २॥

यथाजल्पार्थसंज्ञाया निमित्तं तस्य वासना।
तस्मादप्यर्थविख्यानं परिकल्पितलक्षणम्॥ ३॥

लक्षणं समासेन त्रिविधं परिकल्पितादिलक्षणम्। तत्र परिकल्पितलक्षणं त्रिविधम्, यथाजल्पार्थसंज्ञाया निमित्तम्, तस्य जल्पस्य वासना, तस्माच्च वासनाद्योऽर्थः ख्याति अव्यवहारकुशलानां विनापि यथाजल्पार्थसंज्ञया। तत्र यथाभिलापमर्थसंज्ञा चैतसिकी यथाजल्पार्थसंज्ञा। तस्या यदालम्बनं तन्निमित्तम्। एवं यच्च परिकल्प्यते, यतश्च कारणाद् वासना, अतस्तदुभयं परिकल्पितलक्षणमत्राभिप्रेतम्॥ ३॥

अपरपर्यायः—

यथानामार्थमर्थस्य नाम्नः प्रख्यानता च या।
असङ्कल्पनिमित्तं हि परिकल्पितलक्षणम्॥ ४॥

यथा नाम चार्थश्च यथानामार्थम्, अर्थस्य नाम्नश्च प्रख्यानता यथानामार्थ- [B.65] प्रख्यानता। यदि यथानामार्थः ख्याति, यथार्थं वा नाम—इत्येतदभूतपरिकल्पालम्बनं परिकल्पितलक्षणम्। एतावद्धि परिकल्प्यं यदुत नाम वा अर्थो वेति॥ ४॥

त्रिविधत्रिविधाभासो ग्राह्यग्राहकलक्षणः।
अभूतपरिकल्पो हि परतन्त्रस्य लक्षणम्॥ ५॥

त्रिविधस्त्रिविधश्चाभासोऽस्येति त्रिविधत्रिविधाभासः। तत्र त्रिविधा- [SL.65] भासः—पदाभासः, अर्थाभासः, देहाभासश्च। पुनस्त्रिविधाभासो मनउद्ग्रहविकल्पाभासः। मनो यत् क्लिष्टं सर्वदा। उद्ग्रहः पञ्चविज्ञानकायाः। विकल्पो मनोविज्ञानम्। तत्र प्रथमस्त्रिविधाभासो ग्राह्यलक्षणः, द्वितीयो ग्राहकलक्षणः। इत्ययमभूतपरिकल्पः परतन्त्रस्य लक्षणम्॥ ५॥

अभावभावता या च भावाभावसमानता।
अशान्तशान्ताऽकल्पा च परिनिष्पन्नलक्षणम्॥ ६॥

परिनिष्पन्नलक्षणं पुनस्तथता सा ह्यभावता च, सर्वधर्माणां परिकल्पितानां भावता च; तदभावत्वेन भावात्। भावाभावसमानता च तयोर्भावाभावयोरभिन्नत्वात्। अशान्ता चागन्तुकैरुपक्लेशैः, शान्ता च प्रकृतिपरिशुद्धत्वात्। अविकल्पा च विकल्पागोचरत्वात् निष्प्रपञ्चतया। एतेन त्रिविधं लक्षणं तथतायाः परिदीपितम्—स्वलक्षणम्, [1]संक्लेशव्यवदानलक्षणम्, अविकल्पलक्षणं च॥ ६॥ उक्तं त्रिविधं लक्षणम्॥

निष्यन्दधर्ममालम्ब्य योनिशो मनसिक्रिया।
चित्तस्य धातौ स्थानं च सदसत्तार्थपश्यना॥ ७॥

लक्षणा पुनः पञ्चविधा योगभूमिः—आधारः, आधानम्, आदर्शः, आलोकः,

१. क्लेश०—लि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आश्रयश्च। तत्राधारो निष्यन्दधर्मो यो बुद्धेनाधिगमो देशितः स तस्याधिगमस्य निष्यन्दः। आधानं योनिशो मनस्कारः। आदर्शः चित्तस्य धातौ स्थानं समाधिः, यदेतत्पूर्वं नाम्नि स्थानमुक्तम्। आलोकः सदसत्त्वेनार्थदर्शनं लोकोत्तरा प्रज्ञा, तया सच्च सतो यथाभूतं पश्यत्यसच्च सतः। आश्रय आश्रयपरावृत्तिः॥ ७॥

समतागमनं तस्मिन्नार्यगोत्रं हि निर्मलम्।
समं विशिष्टमन्यूनानधिकं लक्षणा मता॥ ८॥

[B.66] समतागमनमनास्रवधातौ आर्यगोत्रे तदन्यैरार्यैः। तच्च निर्मलमार्यगोत्रं बुद्धानाम्। समं विमुक्तिसमतया श्रावकप्रत्येकबुद्धैः। विशिष्टं पञ्चभिर्विशेषैः—१. विशुद्धिविशेषेण सवासनक्लेशविशुद्धितः, २. परिशुद्धिविशेषेण क्षेत्रपरिशुद्धितः, ३. कायविशेषेण धर्मकायतया, ४. सम्भोगविशेषेण पर्षन्मण्डलेष्वविच्छिन्नधर्मसम्भोगप्रवर्तनतः, ५. कर्मविशेषेण च तुषित-भवनवासादिनिर्माणैः सत्त्वार्थक्रियानुष्ठानतः। न च तस्योनत्वं संक्लेशपक्षनिरोधे नाधिकत्वं [SL.66] व्यवदानपक्षोत्पादः। इत्येषा पञ्चविधा योगभूमिर्लक्षणा। तया हि तन्नक्ष्यं लक्षणं च लक्ष्यते॥ ८॥

विमुक्तिपर्येष्टिः

विमुक्तिपर्येष्टौ षट् श्लोकाः—

पदार्थदेहनिर्भासपरावृत्तिरनास्रवः।
धातुर्बीजपरावृत्तेः स च सर्वत्रगाश्रयः॥ १॥

बीजपरावृत्तेरिति। आलयविज्ञानपरावृत्तितः। पदार्थदेहनिर्भासानां विज्ञानानां परावृत्तिरनास्रवो धातुर्विमुक्तिः। स च सर्वत्रगाश्रयः श्रावकप्रत्येकबुद्धगतः॥ १॥

चतुर्धा वशिताऽवृत्तेर्मनसश्चोद्ग्रहस्य च।
विकल्पस्याविकल्पे हि क्षेत्रे ज्ञानेऽथ कर्मणि॥ २॥

मनसश्चोद्ग्रहस्य च। विकल्पस्य चावृत्तेः परावृत्तेरित्यर्थः। चतुर्धा वशिता भवति यथाक्रममविकल्पे क्षेत्रे, ज्ञानकर्मणोश्च॥ २॥

अचलादित्रिभूमौ च वशिता सा चतुर्विधा।
द्विधैकस्यां तदन्यस्यामेकैका वशिता मता॥ ३॥

सा चैवमचलादिभूमित्रये चतुर्धा वशिता वेदितव्या। एकस्यामचलायां भूमौ द्विविधा। अविकल्पे[1] चानभिसंस्कारनिर्विकल्पत्वात्; क्षेत्रे च बुद्धक्षेत्रपरिशोधनात्। तदन्यस्यां भूमावेकैका वशिता—साधुमत्यां ज्ञानवशिता, प्रतिसंविद्विशेषलाभात्; धर्ममेघायां कर्मण्य-भिज्ञा; कर्मणामव्याघातात्॥ ३॥

अपरो विमुक्तिपर्यायः—

विदित्वा नैरात्म्यं द्विविधमिह धीमान् भवगतम्,
समं तच्च ज्ञात्वा प्रविशति स तत्त्वं ग्रहणतः।

१. ०न-सि०।

ततस्तत्र स्थानान्मनस इह न ख्याति तदपि,
तदख्यानं मुक्तिः परम उपलम्भस्य विगमः॥ ४॥

द्विविधं नैरात्म्यं विदित्वा भवत्रयगतं बोधिसत्त्वः समं तच्च ज्ञात्वा द्विविध-[B.67] नैरात्म्यं परिकल्पितपुद्गलाभावात् परिकल्पितधर्माभावात्, न तु सर्वथैवाभावतः। तत्त्वं प्रविशति विज्ञप्तिमात्रताम्। ग्रहणतो ग्रहणमात्रमेतदिति। ततस्तत्र तत्त्वविज्ञप्तिमात्रस्थानान्मनसस्तदपि तत्त्वं न ख्याति विज्ञप्तिमात्रम्। तदख्यानं मुक्तिः परम उपलम्भस्य यो विगमः पुद्गल-[SL.67] धर्मयोरनुपलम्भात्॥ ४॥

अपरः पर्यायः—

आधारे सम्भारादाधाने सति हि नाममात्रं पश्यन्।
पश्यति हि नाममात्रं तत्पश्यंस्तच्च नैव पश्यति भूयः॥ ५॥

आधार इति। श्रुतौ। सम्भारादिति संभृतसम्भारस्य पूर्वं सम्भारलाभाद्। आधाने सतीति। योनिशोमनस्कारे। नाममात्रं पश्यन्निति। अभिलापमात्रमर्थरहितम्। "पश्यति हि नाममात्रमिति। विज्ञप्तिमात्रं नाम अरूपिणश्चत्वारः स्कन्धाः" इति कृत्वा। तत्पश्यन्। तदपि भूयो नैव पश्यति; अर्थाभावे तद्विज्ञप्त्यदर्शनादिति। अयमनुपलम्भो विमुक्तिः॥ ५॥

अपरः प्रकारः—

चित्तमेतत् सदौष्ठुल्यमात्मदर्शनपाशितम्।
प्रवर्तते निवृत्तिस्तु तदध्यात्मस्थितेर्मता॥ ६॥

चित्तमेतत्सदौष्ठुल्यं प्रवर्तते जन्मसु। आत्मदर्शनपाशितमिति। दौष्ठुल्यकारणं दर्शयति। द्विविधेनात्मदर्शनेन पाशितमतः सदौष्ठुल्यमिति। निवृत्तिस्तु तदध्यात्मस्थितेरिति। तस्य चित्तस्य चित्त एवावस्थानादालम्बनानुपलम्भतः॥ ६॥

निःस्वभावतापर्येष्टिः

निःस्वभावतापर्येष्टौ श्लोकद्वयम्—

स्वयं स्वेनात्मनाऽभावात् स्वभावे चानवस्थितेः।
ग्राहवत् तदभावाच्च[1] निःस्वभावत्वमिष्यते॥ १॥

स्वयमभावान्निःस्वभावत्वं धर्माणां प्रत्ययाधीनत्वात्, स्वेनात्मनाऽभावान्निः-स्वभावत्वं निरुद्धानां पुनस्तेनात्मनानुत्पत्तेः, स्वभावेऽनवस्थितत्वान्निःस्वभावत्वं क्षणिकत्वात्-इत्येतत्त्रिविधं निःस्वभावत्वम् संस्कृतलक्षणत्रयानुगं वेदितव्यम्। ग्राहवत्तदभावाच्च निःस्वभावत्वम्। तदभावादिति स्वाभावात्। यथा बालानां स्वभावग्राहो नित्यसुखशुच्यात्मा वाऽन्येन वा परिकल्पितलक्षणेन तथासौ स्वभावो नास्ति। तस्मादपि निःस्वभावत्वं धर्माणामिष्यते॥ १॥

निःस्वभावतया सिद्धा उत्तरोत्तरनिश्रयैः।
अनुत्पन्नानिरोधश्चादिशान्तिः परिनिर्वृतिः॥ २॥

१. तदभावा०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

[SL.68, B.67] सिद्धा निःस्वभावतयाऽनुत्पादादयः। यो हि निःस्वभावः सोऽनुत्पन्नः, योऽनुत्पन्नः सोऽनिरुद्धः, योऽनिरुद्ध स आदिशान्तः, य आदिशान्तः स प्रकृतिपरिनिर्वृतः—इत्येवमुत्तरोत्तरनिश्रयैरेभिर्निःस्वभावतादिभिर्निःस्वभावतयाऽनुत्पादादयः सिद्धा भवन्ति॥

अनुत्पत्तिधर्मक्षान्तिपर्येष्टिः

अनुत्पत्तिधर्मक्षान्तिपर्येष्टावार्या—

आदौ तत्त्वेऽन्यत्वे स्वलक्षणे स्वयमथान्यथाभावे।
संक्लेशेऽथ विशेषे क्षान्तिरनुत्पत्तिधर्मोक्ता॥ १॥

अष्टास्वनुत्पत्तिधर्मेषु क्षान्तिरनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिः। आदौ संसारस्य, न हि तस्यादावुत्पत्तिरिति। तत्त्वेऽन्यत्वे च पूर्वपश्चिमानाम्, न हि संसारे तेषामेव धर्माणामुत्पत्तिः, ये पूर्वमुत्पन्नास्तद्भावेनानुत्पत्तेः। न चान्येषाम्, अपूर्वप्रकारानुत्पत्तेः। स्वलक्षणे परिकल्पितस्य स्वभावस्य, न हि तस्य कदाचिदुत्पत्तिः। स्वयमनुत्पत्तौ परतन्त्रस्य। अन्यथाभावे परिनिष्पन्नस्य न हि तदन्यथाभावस्योत्पत्तिरस्ति। संक्लेशे प्रहीणे, न हि क्षयज्ञानलाभिनः संक्लेशस्योत्पत्तिं पुनः पश्यन्ति। विशेषे बुद्धधर्मकायानाम्। न हि तेषां विशेषोत्पत्तिरस्ति। इत्येतेष्वनुत्पत्तिधर्मेषु क्षान्तिरनुत्पत्तिधर्मोक्ता॥ १॥

एकयानतापर्येष्टिः

एकयानतापर्येष्टौ सप्त श्लोकाः—

धर्मनैरात्म्यमुक्तीनां तुल्यत्वाद् गोत्रभेदतः।
द्व्याशयाप्तेश्च निर्माणात् पर्यन्तादेकयानता॥ १॥

१. धर्मतुल्यत्वादेकयानता, श्रावकादीनां धर्मधातोरभिन्नत्वात् यातव्यं यानमिति कृत्वा। २. नैरात्म्यस्य तुल्यत्वादेकयानता, श्रावकादीनामात्माभावतासामान्याद्याता यानमिति कृत्वा। ३. विमुक्तितुल्यत्वादेकयानता, याति यानमिति कृत्वा। ४. गोत्रभेदादेकयानता। अनियतश्रावकगोत्राणां महायानेन निर्याणात् यान्ति तेन यानमिति कृत्वा। ५. द्व्याशयाप्तेरेकयानता। बुद्धानां च सर्वसत्त्वेष्वात्माशयप्राप्तेः, श्रावकाणां च तद्गोत्रनियतानां पूर्वं बोधिसम्भारचरितानामात्मनि[1] बुद्धाशयप्राप्तेरभिन्नसन्तानाधिमोक्षलाभतो बुद्धानुभावेन तथागतानुग्रहविशेषप्रदेशलाभाय इत्येकत्वाशयलाभैकत्वाद् बुद्धश्रावकाणामेकयानता। ६. निर्माणादेकयानता, यथोक्तम्—"अनेकशतकृत्वोऽहं श्रावकयानेन परिनिर्वृतः" इति विनेयानानर्थे तथा निर्माणसन्दर्शनात्। ७. पर्यन्तादप्येकयानता; यतः परेणः यातव्यं नास्ति [SL.69] तद्यानमिति कृत्वा। बुद्धत्वमेकयानम्। एवं तत्र तत्र सूत्रे तेनाभिप्रायेणैकयानता वेदितव्या, न तु यानत्रयं नास्ति॥ १॥

[B.69] किमर्थं पुनस्तेन तेनाभिप्रायेणैकयानता बुद्धैर्देशिता?

१. आर्याच्छन्दोनिबद्ध एष श्लोक इत्यर्थः।

आकर्षणार्थमेकेषामन्यसन्धारणाय च।
देशितानियतानां हि सम्बुद्धैरेकयानता॥ २॥

आकर्षणार्थमेकेषामिति। ये श्रावकगोत्रा अनियताः। अन्येषां च सन्धारणाय। ये बोधिसत्त्वगोत्रा अनियताः॥ २॥

श्रावकोऽनियतो द्वेधा दृष्टादृष्टार्थयानतः।
दृष्टार्थो वीतरागश्चावीतरागोऽप्यसौ मृदुः॥ ३॥

श्रावकः पुनरनियतो द्विविधो वेदितव्यः—दृष्टार्थयानश्च यो दृष्टार्यमहायानेन निर्याति, अदृष्टार्थयानश्च यो न दृष्टसत्यो महायानेन निर्याति। दृष्टार्थः पुनर्वीतरागश्चावीतरागश्च कामेभ्यः। असौ च मृदुर्धन्यगतिको वेदितव्यः॥ ३॥

स दृष्टार्थो द्विविध उक्तः—

तौ च लब्धार्यमार्गस्य भवेषु परिणामनात्।
अचिन्त्यपरिणामिक्या उपपत्त्या समन्वितौ॥ ४॥

तौ च दृष्टार्थौ लब्धस्यार्यमार्गस्य भवेषु परिणामनात् अचिन्त्यपरिणामिक्या उपपत्त्या समन्वागतौ वेदितव्यौ। अचिन्त्यो हि तस्यार्यमार्गस्य परिणाम उपपत्तौ। तस्मादचिन्त्यपरिणामिकी॥ ४॥

प्रणिधानवशादेक उपपत्तिं प्रपद्यते।
एकोऽनागामितायोगान्निर्माणैः प्रतिपद्यते॥ ५॥

तयोरेकः प्रणिधानवशादुपपत्तिं गृह्णाति यथेष्टं यो न वीतरागः। एकोऽनागामितायोगबलेन निर्माणैः॥ ५॥

निर्वाणाभिरतत्वाच्च तौ धन्यगतिकौ मतौ।
पुनः पुनः स्वचित्तस्य समुदाचारयोगतः॥ ६॥

[SL.70] तौ च निर्वाणभिरतत्वादुभावपि धन्यगतिकौ मतौ; चिरतरेणाभिसम्बोधतः। स्वस्य श्रावकचित्तस्य निर्विदङ्गतस्याभीक्ष्णं समुदाचारात्॥ ६॥

सोऽकृतार्थो ह्यबुद्धे च जातो ध्यानार्थमुद्यतः।
निर्माणार्थी तदाश्रित्य परां बोधिमवाप्नुते॥ ७॥

यः पुनरसाववीतरागो दृष्टसत्यः सोऽकृतार्थः शैक्षो भवन् बुद्धरहिते काले [B.70] जातो ध्यानार्थमुद्यतो भवति निर्माणार्थी। तच्च निर्माणमाश्रित्य क्रमेण परां बोधिं प्राप्नोति। तमवस्थात्रयस्थं सन्धायोक्तं भगवता श्रीमालासूत्रे—"श्रावको भूत्वा प्रत्येकबुद्धो भवति पुनश्च बुद्धः" इति। अग्निदृष्टान्तेन च[1], यदा च पूर्वं दृष्टसत्यावस्थो[2] यदा बुद्धरहिते काले स्वयं ध्यानमुत्पाद्य जन्मकायं त्यक्त्वा निर्माणकायं गृह्णाति यदा च परां बोधिं प्राप्नोतीति॥ ७॥

१. ०लि० पुस्तके नास्ति।

२. ०सत्त्वावस्था-लि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विद्यास्थानपर्येष्टिः

विद्यास्थानपर्येष्टौ श्लोकः—

विद्यास्थाने पञ्चविधे योगमकृत्वा सर्वज्ञत्वं नैति कथञ्चित् परमार्थः।
इत्यन्येषां निग्रहानुग्रहाय स्वाज्ञार्थं वा तत्र करोत्येव स योगम्॥

पञ्चविधं विद्यास्थानम्—अध्यात्मविद्या, हेतुविद्या, शब्दविद्या, चिकित्साविद्या, शिल्पकर्मस्थानविद्या च। तद्यदर्थं बोधिसत्त्वेन पर्येष्टव्यं तद् दर्शयति। सर्वज्ञत्वप्राप्त्यर्थमभेदेन सर्वम्। भेदेन पुनर्हेतुविद्यां शब्दविद्यां च पर्येषते निग्रहार्थमन्येषां तदनधिमुक्तानाम्। चिकित्साविद्यां शिल्पकर्मस्थानविद्यां चान्येषामनुग्रहार्थं तदर्थिकानाम्। अध्यात्मविद्यां स्वयमाज्ञार्थम्॥ १॥

धातुपुष्टिपर्येष्टिः

[SL.71] धातुपुष्टिपर्येष्टौ त्रयोदश श्लोकाः—

पारमितापरिपूरणार्थं ये पारमिताप्रतिसंयुक्ता एवं मनसिकारा धातुपुष्टये भवन्ति, त एताभिर्गाथाभिर्देशिताः—

हेतूपलब्धितुष्टिश्च　　निश्रयतदनुस्मृतिः।
साधारणफलेच्छा च　यथायोगाधिमुच्यना॥ १॥

ते पुनर्हेतूपलब्धितुष्टिमनसिकाराद् यावदग्रत्वात्मावधारणमनसिकारः। १. तत्र हेतूपलब्धितुष्टिमनसिकार आदित एव तावत्। गोत्रस्थो बोधिसत्त्वः स्वात्मनि पारमितानां गोत्रं पश्यन् हेतूपलब्धितुष्ट्या पारमिताधातुपुष्टिं करोति। २. गोत्रस्थोऽनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ चित्तमुत्पादयतीत्यतोऽनन्तरं निश्रयतदनुस्मृतिमनसिकारः। स हि बोधिसत्त्वः स्वात्मनि पारमितानां सन्निश्रयभूतं बोधिचित्तं समनुपश्यन्नेवं मनसिकरोति—'नियतमेताः पारमिताः परिपूरिं गमिष्यन्ति, तथा ह्यस्माकं बोधिचित्तं संविद्यते' इति। ३. उत्पादितबोधिचित्तस्य पारमिताभिः स्वपरार्थप्रयोगे साधारणफलेच्छामनसिकार आसां पारमितानां परसाधारणं यत् फलं भवत्यन्यथा वा मा भूदित्यभिसंस्करणात्। ४. स्वपरार्थं प्रयुज्यमानोऽसंक्लेशोपायं तत्त्वार्थं प्रतिविध्यतीत्यतोऽनन्तरं यथायोगाधिमुच्यनामनसिकारः। एवं त्वयंमनुक्रमो वेदितव्यः। यथा बुद्धैर्भगवद्भिः पारमिता अभिसम्बुद्धा अभिसम्भोत्स्यन्तेऽभिसम्बुध्यन्ते च, तथाऽहमधिमुच्ये इत्यभिसंस्करणात्॥ १॥

[B.71]　चतुर्विधानुभावेन　　प्रीयणाऽखेदनिश्चयः।
विपक्षे प्रतिपक्षे च प्रतिपत्तिश्चतुर्विधा॥ २॥

अनुभावप्रीयणामनसिकारश्चतुर्विधानुभावदर्शनप्रीयणा, चतुर्विधानुभावः—विपक्षप्रहाणम्, सम्भारपरिपाकः, स्वपरानुग्रहः, आयत्यां विपाकफलनिःष्यन्दफलदानता च। सत्त्वस्वबुद्धधर्मपरिपाकमारभ्याखेदनिश्चयमनसिकारः, सर्वसत्त्वविप्रतिपत्तिभिः सर्वदुःखापत्तिपातैश्चाखेदनिश्चयाभिसंस्करणात् परमबोधिप्राप्तये [illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. [illegible]-सि०।

प्रतिपत्तिमनसिकारः। दानादिविपक्षाणां च मात्सर्यादीनां प्रतिदेशना, प्रतिपक्षाणां च [SL.72] दानादीनामनुमोदना, तदाधिपतेयधर्मदेशनार्थं च बुद्धाध्येषणा। तासां च बोधौ परिणामना॥

प्रसादः सम्प्रतीक्षा च दानच्छन्दः परत्र च।
सन्नाहः प्रणिधानं च अभिनन्दमनस्क्रिया॥ ३॥

अधिमुक्तिबलाधानतामारभ्य पारमिताधिपतेयधर्मार्थे च प्रसादमनसिकारः। धर्मपर्येष्टिमारभ्य सम्प्रतीच्छनमनसिकारस्तस्यैव धर्मस्याप्रतिघहनयोगेन परिग्रहणतया। देशनामारभ्य दानच्छन्दमनसिकारो धर्मस्यार्थस्य च प्रकाशनार्थं परेषाम्। प्रतिपत्तिमारभ्य सन्नाहमनसिकारो दानादिपरिपूरये सन्नहनात्। प्रणिधानमनसिकारस्तत्परिपूरिप्रत्यये[1] समवधानार्थम्। अभिनन्दनमनसिकारः—"अहो बत दानादिप्रतिपत्त्या सम्यक् सम्पादयेयम्" इत्यभिनन्दनात्। एत एव त्रयो मनसिकारा अववादानुशासन्यां योजयितव्याः। उपायोपसंहितकर्ममनसिकारः सङ्कल्पैः सर्वप्रकारदानादिप्रयोगमनसिकरणात्॥ ३॥

शक्तिलाभे सदौत्सुक्यं दानादौ षड्विधे धनम्।
परिपाकेऽथ　पूजायां　सेवायामनुकम्पना॥ ४॥

औत्सुक्यमनसिकारश्चतुर्विधः—शक्तिलाभे च दानादौ षड्विधे दानदाने यावत् प्रज्ञादाने। एवं शीलादिषु षड्विधेषु। पारमिताभिरेव संग्रहवस्तुप्रयोगेण सत्त्वपरिपाके। पूजायां च दानेन लाभसत्कारपूजया। शेषाभिश्च प्रतिपत्तिपूजया। अविपर्यस्तपारमितोपदेशार्थञ्च कल्याणमित्रसेवायामौत्सुक्यमनसिकारो वेदितव्यः। अनुकम्पामनसिकारश्चतुर्भिरप्रमाणैर्दानादिषूपसंहारेण मैत्रायतः। मात्सर्यादिसमवधानेन सत्त्वेषु करुणायतः। दानादिसमन्वागतेषु मुदितायतः। तदसंक्लेशाधिमोक्षतश्च उपेक्षायतः॥ ४॥

अकृते कुकृते लज्जा कौकृत्यं विषये रतिः।
अमित्रसंज्ञा खेदे च रचनोद्भावनामतिः॥ ५॥

ह्रीधर्ममारभ्य लज्जामनस्कारः, अकृतेषु वा दानादिष्वपरिपूर्णमिथ्याकृतेषु वा [B.72] लज्जा; लज्जायमानश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमनानुपाश्लिकं कौकृत्यायते। धृतिमारभ्य रतिमन-[SL.73] स्कारो दानाद्यालम्बनेऽविक्षेपतश्चित्तस्य धारणात्। अखेदमनस्कारो दानादिप्रयोगपरिखेदे शत्रुसंज्ञाकरणात्। रचनाच्छन्दमनस्कारः; पारमिताप्रतिसंयुक्तशास्त्ररचनाभिसंस्करणात्। लोकज्ञतामारभ्य उद्भावनामनस्कारः; तस्यैव शास्त्रस्य लोके यथाभाजनमुद्भावनाभिसंस्करणात्॥

दानादयः प्रतिसरणं सम्बोधौ नेश्वरादयः।
दोषाणां च गुणानां च प्रतिसंवेदनाद्[2] द्वयोः॥ ६॥

प्रतिसरणमनस्कारो बोधिप्राप्तये दानादीनां प्रतिसरणान्नेश्वरादीनाम्, प्रतिसंविन्मनस्कारो मात्सर्यदानादिविपक्षप्रतिपक्षयोर्दोषगुणप्रतिसंवेदनात्॥ ६॥

चयानुस्मरणप्रीतिर्माहात्म्यस्य च दर्शनम्।
योगेऽभिलाषोऽविकल्पे तद्भूत्यां प्रत्ययागमे॥ ७॥

२. प्रतिसंवेदना-सि०।

यथानुस्मरणप्रीतिमनस्कारो दानाद्युपचये पुण्यज्ञानसम्भारोपचयसन्दर्शनात्। माहात्म्यसन्दर्शनमनस्कारो दानादीनां बोधिपक्षे भावार्थेन महाबोधिप्राप्त्यर्थसन्दर्शनात्। अभिलापमनस्कारः। स पुनश्चतुर्विधः—१. योगाभिलापमनस्कारः, शमथविपश्यनायोगभावनाभिलापात्; २. अविकल्पाभिलापमनस्कारः, पारमितापरिपूर्णार्थमनुपलम्भकौशल्याभिलापात्; ३. धृत्यभिलापमनस्कारः, पारमिताधिपतेयधर्मार्थधारणाभिलापात्; ४. प्रत्ययाभिगमाभिलापमनस्कारः, सम्यक्प्रणिधानाभिसंस्करणात्॥ ७॥

सप्तप्रकारासद्ग्राहव्युत्थाने शक्तिदर्शनम्।
आश्चर्यं चाप्यनाश्चर्यं संज्ञां चैव चतुर्विधा॥ ८॥

सप्तप्रकारासद्ग्राहव्युत्थानशक्तिदर्शनमनस्कारः। सप्तविधोऽसद्ग्राहः— १. असति सद्ग्राहः; २. दोषवति गुणवत्त्वग्राहः, ३. गुणवत्यगुणवत्त्वग्राहः, ४. सर्वसंस्कारेषु च नित्यसुखासद्ग्राहो, ५. सर्वधर्मेषु चात्मासद्ग्राहः, ६. निर्वाणे चाशान्तासद्ग्राहः, ७. यस्य प्रतिपक्षेण शून्यतादिसमाधित्रयं धर्मोद्दानचतुष्टयं च देश्यते। आश्चर्यं चतुर्विधसंज्ञामनस्कारः— पारमितासूदारसंज्ञा, आयतत्वसंज्ञा, प्रतिकारनिरपेक्षसंज्ञा, विपाकनिरपेक्षसंज्ञा च। अनाश्चर्येऽपि चतुर्विधसंज्ञामनस्कारः[1]। चतुर्विधमनाश्चर्यमीदृशं आयतत्वे च सति पारमितानां बुद्धत्वफलाभिनिर्वर्तनात्। अस्मिन्नेव च द्वये सति स्वपरसमविषमावस्थापनात् तद्विशिष्टेभ्यश्च [B.73] शक्रादिभ्यः[2] पूजादिलाभे सति प्रतिकारनिरपेक्षता, सर्वलोकेभ्यो[3] विशिष्टशरीरभोगलाभे[3] सत्यपि विपाकनिरपेक्षता॥ ८॥

समता सर्वसत्त्वेषु दृष्टिश्चापि महात्मिका।
परगुणप्रतीकारस्त्रयाशास्तिर्निरन्तरः ॥ ९॥

[SL.74] समतामनस्कारः सर्वसत्त्वेषु दानादिभिः समप्रवृत्त्यभिसंस्करणात्। महात्मदृष्टिमनस्कारः सर्वसत्त्वोपकारतया पारमितासन्दर्शनात्। प्रत्युपकारशंसनमनस्कारो[4] दानादिगुणप्रवृत्त्या परेभ्यः। आशास्तिमनस्कारः सत्त्वेषु त्रिस्थानाशंसनात् पारमितानां बोधिसत्त्वभूमिनिष्ठाया बुद्धभूमिनिष्ठायाः सत्त्वार्थाचरणशंसनाच्च। निरन्तरमनस्कारो दानादिभिरत्यन्तकालकरणाभिसंस्करणात्[5]॥ ९॥

बुद्धप्रणीतानुष्ठानाद्योगस्थानचेतना[6] ।
तद्धानिवृद्ध्या सत्त्वेषु अनामोदः प्रमोदना॥ १०॥

सम्यक्प्रयोगमनस्कारः, अविपरीतानुष्ठानाद्योगस्थानमनसिकरणात्। अनामोदमनस्कारः, दानादिभिर्हीयमानेषु सत्त्वेषु। प्रमोदमनस्कारः, दानादिभिर्वर्धमानेषु सत्त्वेषु॥ १०॥

प्रतिवर्णिकभूतायां[7] भावनायां च नारुचिः।
नाधिवासमनस्कारो व्याकृतनियते स्पृहा॥ ११॥

---

१. चतुर्विधमन०-सि०।
२. शरादिभ्यः-सि०।
३-३. सि० पुस्तके नास्ति।
४. प्रत्युपकारा०-सि०।
५. ०रत्यन्त०-सि०।
६. ०चेतनात्-सि०।
७. ०वर्णिकाया-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अरुचिमनस्कारः पारमिताप्रतिवर्णिकाभावनायाम्। रुचिमनस्कारो भूतायाम्। अनधिवासनामनस्कारो मात्सर्यादिविपक्षविनयाभिसंस्करणात्। स्पृहामनस्कारो द्विविधः— पारमितापरिपूरिव्याकरणलाभस्पृहामनस्कारः, पारमितानियतभूम्यवस्थालाभस्पृहामनस्कारश्च ॥ ११॥

आयत्यां दर्शनाद् वृत्तिचेतना समतेक्षणा।
अग्रधर्मेषु वृत्त्या च अग्रत्वात्मावधारणा॥ १२॥

आयत्यां दर्शनाद् वृत्तिमनस्कारो यां[1] यां[1] गतिं गत्वा बोधिसत्त्वेन सताऽवश्यकरणीयताऽभिसंस्कारणात् दानादीनाम्। समतेक्षणामनस्कारस्तदन्यैर्बोधिसत्त्वैः [SL.75] सहात्मनः पारमितासातत्यकरणाधिमोक्षार्थम्। अग्रत्वात्मावधारणमनस्कारः पारमिताग्रधर्मप्रवृत्त्या स्वात्मनः प्रधानभावसन्दर्शनात्॥ १२॥

एते शुभमनस्कारा दशपारमितान्वयाः। [B.74]
सर्वदा बोधिसत्त्वानां धातुपुष्टौ भवन्ति हि॥ १३॥

इति निगमनश्लोको गतार्थः॥ १३॥

धर्मपर्येष्टिभेदः

धर्मपर्येष्टिभेदे द्वौ श्लोकौ—

पुष्टेरध्याशयतो महती पर्येष्टिरिष्यते धीरे।
सविवासा ह्यविवासा तथैव वैभुत्विकी तेषाम्॥ १॥
अ-सकाया लब्धकाया[1] प्रपूर्णकाया च बोधिसत्त्वानाम्।
बहुमानसूक्ष्ममाना निर्माणा चैषणाऽभिमता॥ २॥

त्रयोदशविधा पर्येष्टिः—१. पुष्टितः श्रुताधिमुक्तिपुष्ट्या। २. अध्याशयतो धर्ममुखस्रोतसा। ३. महती विभुत्वलाभिनाम्। ४. सविप्रवासा प्रथमा। ५. अविप्रवासा द्वितीया। ६. वैभुत्विकी तृतीया।७. अकाया श्रुतचिन्तामयी धर्मकायरहितत्वात्। ८. सकाया भावनामयी अधिमुक्तिचर्याभूमौ। ९. लब्धकाया सप्तसु भूमिषु। १०. परिपूर्णकाया शेषासु। ११. बहुमानाधिमुक्तिचर्याभूमौ। १२. सूक्ष्ममाना सप्तसु। १३. निर्माणा शेषासु॥ १-२॥

धर्महेतुत्वपर्येष्टिः

धर्महेतुत्वपर्येष्टौ श्लोकः—

रूपारूपे धर्मो लक्षणहेतुस्तथैव चारोग्ये।
ऐश्वर्येऽभिज्ञाभिस्तदक्षयत्वे च धीराणाम्॥ १॥

रूपे लक्षणहेतुर्धर्मः। अरूपे आरोग्यहेतुः क्लेशव्याधिप्रशमनात्। ऐश्वर्यहेतुरभिज्ञाभिस्तदक्षयत्वहेतुश्चानुपधिशेषनिर्वाणेऽप्यनुपच्छेदात्। अत एवोक्तं ब्रह्म-

---

१-१. ७सि पुस्तके नास्ति।
१. लब्धकाया-सि०।

परिपृच्छासूत्रे—"चतुर्भिर्धर्मैः समन्वागता बोधिसत्त्वा धर्मं पर्येषन्ते। १. रत्नसंज्ञया [SL.76] दुर्लभार्थेन, २. भैषज्यसंज्ञया क्लेशव्याधिप्रशमनार्थेन, ३. अर्थसंज्ञया अविप्रणाशार्थेन, ४. निर्वाणसंज्ञया सर्वदुःखप्रशमनार्थेन। रत्नभूतानि हि लक्षणानि शोभाकरत्वात्, अतस्तद्धेतुत्वाद्धर्मे रत्नसंज्ञा। आरोग्यहेतुत्वाद् भैषज्यसंज्ञा। अभिज्ञेक्षयहेतुत्वादर्थसंज्ञा। तदक्षयहेतुत्वान्निर्वाणसंज्ञाऽक्षयनिर्भयतार्थेन॥ १॥

विकल्पपर्येष्टिः

विकल्पपर्येष्टौ श्लोकः—

अभावभावाध्यपवादकल्प एकत्वनानात्वविशेषकल्पाः।
यथार्थनामाभिनिवेशकल्पाः जिनात्मजैः सम्परिवर्जनीयाः॥ १॥

दशविधविकल्पो बोधिसत्त्वेन परिवर्जनीयः। १. अभावविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—प्रज्ञापारमितायामिह बोधिसत्त्व एव सन्निति। २. भावविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—बोधिसत्त्वं न समनुपश्यतीत्येवमादि। ३. अध्यारोपविकल्पः, यस्य प्रति-[B.75] पक्षेणाह—रूपं, शारिपुत्र, स्वभावेन शून्यमिति। ४. अपवादविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—न शून्यतयेति। ५. एकत्वविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—या रूपस्य शून्यता न तद्रूपमिति। ६. नानात्वविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—न चान्यत्र शून्यताया रूपं रूपमेव शून्यता शून्यतैव रूपमिति। ७. स्वलक्षणविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—नाममात्रमिदं यदिदं रूपमिति। ८. विशेषविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—रूपस्य हि नोत्पादो न निरोधो न संक्लेशो न व्यवदानमिति। ९. यथानामार्थाभिनिवेशविकल्पः, यस्य प्रतिपक्षेणाह—कृत्रिमं नामेत्येवमादि। १०. यथार्थनामाभिनिवेशविकल्पश्च, यस्य प्रतिपक्षेणाह—तानि बोधिसत्त्वः सर्वनामानि न समनुपश्यन्नाभिनिविशते यथार्थतयेत्यभिप्रायः॥ १॥

निगमनम्

निगमनश्लोकः—

इति शुभमतिरेवं यत्नमुग्रं द्वयपर्येषितधर्मता सतत्त्वा।
प्रतिशरणमतः सदा प्रजानां भवति गुणैः स समुद्रवत् प्रपूर्णः॥ १॥

अनेन निगमनश्लोकेन पर्येष्टिमाहात्म्यं त्रिविधं दर्शयति—१. उपायमाहात्म्यमुग्रवीर्यतया संवृतिपरमार्थसत्यधर्मतापर्येषणतश्च तत्त्वं सत्यमित्यर्थः, २. पराथमाहात्म्यं प्रतिशरणीभावात् प्रजानाम्, ३. स्वार्थमाहात्म्यं च गुणैः समुद्रवत् प्रपूर्णत्वात्॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे धर्मपर्येष्ट्यधिकार एकादशः॥

*

१२.

द्वादशो देशनाधिकारः

धर्मदेशनायां मात्सर्यप्रतिषेधः

धर्मदेशनायां मात्सर्यप्रतिषेधे श्लोकः— [SL.77]

प्राणान् भोगांश्च धीराः प्रमुदितमनसः कृच्छ्रलब्धानसारान्, [B.76]
सत्त्वेभ्यो दुःखितेभ्यः सततमवसृजन्त्युच्चदानप्रकारैः।
प्रागेवोदारधर्मं हितकरमसकृत् सर्वथैव प्रजानाम्,
कृच्छ्रेणैवोपलब्धं भृशमवसृजतां वृद्धिगं चाव्ययं च॥ १॥

कृच्छ्रलब्धानप्यसारान् क्षयित्वात्[1] प्राणान् भोगांश्च बोधिसत्त्वा दुःखितेभ्यः कारुण्यात् सततमुदारैर्विसर्गैरुत्सृजन्ति प्रागेव धर्मं यो नैव कृच्छ्रेण या भृशमपि चाऽवसृजतां वृद्धिं गच्छति न क्षयम्॥ १॥

धर्मनैरर्थक्य-सार्थक्यम्

धर्मनैरर्थक्यसार्थक्ये श्लोकद्वयम्—

धर्मो नैव च देशितो भगवता प्रत्यात्मवेद्यो यतः,
आकृष्टा जनता च युक्तिविहितैर्धर्मैः[2] स्वकीं धर्मताम्।
स्वशान्त्यास्यपुटे विशुद्धिविपुले साधारणेऽथाक्षये,
लालेनेव कृपात्मभिस्त्वजगरप्रख्यैः समापादिता॥ १॥

तत्र बुद्धा अजगरोपमाः; तेषां स्वशान्तेरास्यपुटं[3] धर्मकायः। विशुद्धिविपुलं सवासनक्लेशज्ञेयावरणविशु[illegible]तः। साधारणं सर्वबुद्धैः अक्षयमात्यन्तिकत्वात्॥ १॥

तस्मान्नैव निरर्थिका भवति सा या भावना योगिनाम्,
तस्मान्नैव निरर्थिका भवति सा या देशना सौगती।
दृष्टोऽर्थः श्रुतमात्रकाद्यदि भवेत् स्याद्भावनाऽपार्थिका,
अश्रुत्वा यदि भावनामनुविशेत् स्याद् देशनाऽपार्थिका॥ २॥

तस्मान्न निरर्थिका योगिनां भावना भवति, प्रत्यात्मवेद्यस्य धर्मस्य तद्दर्शनाधिगमात्। न निरर्थिका देशना भवति, युक्तिविहितैर्धर्मैः स्वधर्मतायां जनताकर्षणात्। यथा पुनर्भावना सार्थिका भवेद्देशना या, तत् श्लोकार्धेन दर्शयति। शेषं गतार्थम्॥ २॥

देशनाविभागः

देशनाविभागे श्लोकः—

आगमतो अधिगमतो विभुत्वतो देशनाग्रसत्त्वानाम्।
मुखतो रूपात् सर्वत आकाशादुच्चरणताऽपि निश्चरति ॥ १॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. क्षयित्वात्-सि०। २. युक्तिविहितैः-सि०। ३. स्वशान्तेरास्य-सि०।

[SL.78] तत्र विभुत्वतो या महाभूमिप्रविष्टानाम्। रूपंतो रूपाद्या वृक्ष-वादित्रादिभ्योऽपि निश्चरति। शेषं गतार्थम्॥ १॥

देशनासम्पत्तिः

[B.77] देशनासम्पत्तौ श्लोकद्वयम्—

विशदा[1] सन्देहजहा आदेया तत्त्वदर्शिका द्विविधा।
सम्पन्नदेशनेयं विज्ञेया[2] बोधिसत्त्वानाम्॥ १॥

अयं चतुष्कार्थनिर्देशेन श्लोकः। यदुक्तं ब्रह्मपरिपृच्छायाम्—चतुर्भिर्धर्मैः समन्वागता बोधिसत्त्वा महाधर्मदानं ददन्ति सद्धर्मपरिग्रहणतया, आत्मनः प्रज्ञावर्धनतया, सत्पुरुष-कर्मकरणतया, संक्लेशव्यवदानसंदेशनतया च। एकेन हि बाहुश्रुत्याद्विशदा देशना भवति। द्वितीयेन महाप्राज्ञत्वात्। संशयजहा परेषां संशयच्छेदात्। तृतीयेनानवद्यकर्मत्वादादेया। चतुर्थेन तत्त्वदर्शिका द्विविधा—संक्लेशलक्षणस्य च तत्त्वस्य, व्यवदानलक्षणस्य च द्वाभ्यां द्वाभ्यां सत्याभ्याम्॥ १॥

मधुरा मदव्यपेता न च खिन्ना देशनाग्रसत्त्वानाम्।
स्फुटचित्रयुक्तगमिका निरामिषा सर्वगा चैव॥ २॥

अस्मिन् द्वितीये श्लोके मधुरा परेणाक्षिप्तस्यापरुषवचनात्। मदव्यपेता स्तुतौ सिद्धौ वा मदाननुगमनात्। अखिन्ना अक्लान्तिकत्वात्। स्फुटा निराचार्यमुष्टित्वात् कृत्स्नदेशनतः। चित्रा अपुनरुक्तत्वात्। युक्ता प्रमाणाविरुद्धत्वात्। गमिका प्रतीतपदव्यञ्जनत्वात्। निरामिषा प्रसन्नाधिकारानर्थिकत्वात्[3]। सर्वत्रगा यानत्रयगतत्वात्॥ २॥

वाक्सम्पत्तिः

वाक्सम्पत्तौ श्लोकः—

अदीना मधुरा सूक्ता प्रतीता वाग्जिनात्मजे[4]।
यथार्हानामिषा चैव प्रमिता विशदा तथा॥ १॥

अदीना वीरा पर्षच्छूरत्वात्। मधुरा वल्गुः। सूक्ता विस्पष्टा सुनिरुक्ताक्षरत्वात्। [SL.79] प्रतीता विज्ञेया प्रतीताभिधानत्वात्। यथार्हा श्रवणीया विनेयानुरूपत्वात्। अनामिषा अनिःश्रिता लाभसत्कारश्लोके[5]। प्रमिता[6] अप्रतिकूला परिमितायामखेदात्। विशदा अपर्यन्ता॥ १॥

व्यञ्जनसम्पत्तिः

व्यञ्जनसम्पत्तौ श्लोकद्वयम्—

उद्देशान्निर्देशात् तथैव यानानुलोमनात् श्लक्ष्ण्यात्।
प्रातीत्याद् याथार्ह्यान्नैर्याण्याद् आनुकूल्याच्च॥ १॥

---

१. विषदा-सि०। २. विज्ञेयं-सि०। ३. [illegible]
४. विषदा तथा-सि०। ५. ०सत्कारश्लोके-सि०। ६. प्रवदा-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

युक्तः पदव्यञ्जनैरुद्देशात् प्रमाणाविरोधेन। सहितैर्निर्देशादुद्देशाविरोधेन। यानानुलोमनादानुलोमिकैर्यानत्रयाविरोधेन। श्लक्ष्ण्यादानुच्छविकैरकष्टशब्दतया। प्रातीत्यादौपयिकैः प्रतीतार्थतया चार्थोपगमनात्। याथार्ह्यात् प्रतिरूपैर्विनेयानुरूपतया। नैर्याण्यात् प्रदक्षिणैः [B.78] निर्वाणाधिकारतया। आनुकूल्यान्निपकस्याङ्गसम्भारैः शैक्षस्यार्याष्टाङ्गमार्गानुकूल्यात्॥

व्यञ्जनसम्पच्चैषा विज्ञेया सर्वथाग्रसत्त्वानाम्।
षष्ट्यङ्गी साऽचिन्त्या घोषोऽनन्तस्तु सुगतानाम्॥ २॥

षष्ट्यङ्गी साऽचिन्त्या या गुह्यकाधिपतिनिर्देशे बुद्धस्य षष्ट्याकारा वाग् निर्दिष्टा—"पुनरपरं, शान्तमते, तथागतस्य षष्ट्याकारोपेता वाग् निश्चरति स्निग्धा च मृदुका च [SL.80] मनोज्ञा च मनोरमा च शुद्धा च" इति विस्तरः।

तत्र १. स्निग्धा सत्त्वधातुकुशलमूलोपस्तम्भिकत्वात्। २. मृदुका दृष्ट एव धर्मे सुखसंस्पर्शत्वात्। ३. मनोज्ञा स्वर्थत्वात्। ४. मनोरमा सुव्यञ्जनत्वात्। ५. शुद्धा निरुत्तरलोकोत्तरपृष्ठलब्धत्वात्। ६. विमला सर्वक्लेशानुशयवासनाविसंयुक्तत्वात्। ७. प्रभास्वरा प्रतीतपदव्यञ्जनत्वात्। ८. वल्गुः सर्वतीर्थ्यकुमतिदृष्टिविघातबलगुणयुक्तत्वात्। ९. श्रवणीया प्रतिपत्तिनैर्याणिकत्वात्। १०. अनेला[1] सर्वपरप्रवादिभिरनाच्छेद्यत्वात्। ११. कला रञ्जिकत्वात्। १२. विनीता रागादिप्रतिपक्षत्वात्। १३. अकर्कशा शिक्षाप्रज्ञप्तिसुखोपायत्वात्। १४. अपरुषा तद्व्यतिक्रमसम्पन्निःसरणोपदेशकत्वात्। १५. सुविनीता यानत्रयनयोपदेशिकत्वात्। १६. कर्णसुखा विक्षेपप्रतिपक्षत्वात्। १७. कायप्रह्लादनकरी समाध्यावाहकत्वात्। १८. चित्तौद्बिल्यकरी विपश्यनाप्रामोद्यावाहकफलकत्वात्। १९. हृदयसन्तुष्टिकरी संशयच्छेदिकत्वात्। २०. प्रीतिसुखसञ्जननी मिथ्यानिश्चयापकर्षिकत्वात्। २१. निःपरिदाहा प्रतिपत्त्यविप्रतिसारत्वात्। २२. आज्ञेया सम्पन्नश्रुतमयज्ञानाश्रयत्वात्। २३. विज्ञेया सम्पन्नचिन्तामयज्ञानाश्रयत्वात्। २४. विस्पष्टा अनाचार्यमुष्टिधर्मविहितत्वात्। २५. प्रेमणीया अनुप्राप्तस्वकार्थानां प्रेमकरत्वात्। २६. अभिनन्दनीयाननुप्राप्तस्वकार्थानां स्पृहणीयत्वात्। २७. आज्ञापनीया अचिन्त्यधर्मसम्यग्दर्शिकत्वात्। २८. विज्ञापनीया चिन्त्यधर्मसम्यग्देशिकत्वात्। २९. युक्ता प्रमाणाविरुद्धत्वात्। ३०. सहिता यथार्हविनेयदेशिकत्वात्। ३१. पुनरुक्तदोषजहा अवन्ध्यत्वात्। ३२. सिंहस्वरवेगा सर्वतीर्थ्यसन्त्रासकत्वात्। ३३. नागस्वरशब्दा उदारत्वात्। ३४. मेघस्वरघोषा गम्भीरत्वात्। ३५. नागेन्द्ररुता आदेयत्वात्। ३६. किन्नरसङ्गीतिघोषा मधुरत्वात्। ३७. कलविङ्कस्वररुतरविता तीक्ष्णभङ्गुरत्वात्। ३८. ब्रह्मस्वररुतरविता दूरङ्गमत्वात्। ३९. जीवञ्जीवकस्वररुतरविता सर्वसिद्धिपूर्वङ्गममङ्गलत्वात्। ४०. देवेन्द्रमधुरनिर्घोषा अनतिक्रमणीयत्वात्। ४१. दुन्दुभिस्वरा सर्वमारप्रत्यर्थिकविजयपूर्वङ्गमत्वात्। ४२. अनुन्नता स्तुत्यसंक्लिष्टत्वात्। ४३. अनवनता निन्दाऽसंक्लिष्टत्वात्। ४४. सर्वशब्दानुप्रविष्टा सर्वव्याकरणसर्वाकारलक्षणानुप्रविष्टत्वात्। ४५. अपशब्दविगता स्मृति-

---

१. अनन्ता-सि०।

सम्प्रमोषे तदनिश्चरणत्वात्। ४६. अविकला विनेयकृत्यसर्वकालप्रत्युपस्थितत्वात्। ४७. अलीना लाभसत्कारानिश्रितत्वात्। ४८. अदीना सावद्यापगतत्वात्। ४९. प्रमुदिता अखेदित्वात्। ५०. प्रसृता सर्वविद्यास्थानकौशल्यानुगतत्वात्। ५१. सखिला[1] सत्त्वानां दत्त-[B.79] फलार्थसम्पादकत्वात्। ५२. सरिता प्रबन्धानुपच्छिन्नत्वात्। ५३. ललिता विचित्राकार-प्रत्युपस्थानत्वात्। ५४. सर्वस्वरपूरणी एकस्वरनैकशब्दविज्ञप्तिप्रत्युपस्थापनत्वात्। ५५. सर्वसत्त्वेन्द्रियसन्तोषणी एकानेकार्थविज्ञप्तिप्रत्युपस्थानत्वात्। ५६. अनिन्दिता यथाप्रतिज्ञत्वात्। ५७. अचञ्चला आगमितकालप्रयुक्तत्वात्। ५८. अचपला अत्वरमाणविहितत्वात्। ५९. सर्वपर्षदनुरविता दूरान्तिकपर्षत्तुल्यश्रवणत्वात्। ६०. सर्वाकारवरोपेता सर्वलौकिकार्थ-[SL.81] दृष्टान्तधर्मपरिणामिकत्वात्॥ २॥

देशनामाहात्म्यम्

देशनामाहात्म्ये चत्वारः श्लोकाः—

वाचा पदैः सुयुक्तैरुद्देशविभागसंशयच्छेदैः।
बहुलीकारानुगता ह्युद्घटितविपञ्चितज्ञेषु॥ १॥

आख्याति वाचा। प्रज्ञापयति पदैः सुयुक्तैः। प्रस्थापयति विभाजयति विवृणोति यथाक्रममुद्देशविभागसंशयच्छेदैः उत्तानीकरोति उत्तानीकरणम्। बहुलीकारानुगता देशना निश्चयबलाधानार्थम्। देशयत्युद्घटितज्ञेषु। सम्प्रकाशयति विपञ्चितज्ञेषु॥ १॥

शुद्धा त्रिमण्डलेन हितेयं देशना हि बुद्धानाम्।
दोषैर्विवर्जिता . पुनरष्टभिरेषैव विज्ञेया॥ २॥

शुद्धा त्रिमण्डलेनेति। येन च देशयति वाचा पदैश्च। यथा चोद्देशादिप्रकारैः। येषु चोद्घटितविपञ्चितज्ञेषु॥ २॥

एषैव च देशना पुनरष्टदोषविवर्जिता वेदितव्या यथाक्रमम्—

कौसीद्यमनवबोधो ह्यवकाशस्याकृतिर्ह्यनीतत्वम्।
सन्देहस्याच्छेदस्तद्विगमस्यादृढीकरणम् ॥ ३॥
खेदोऽथ मत्सरित्वं दोषा ह्येते मता कथायां हि।
तदभावाद् बुद्धानां निरुत्तरा देशना भवति॥ ४॥

ते पुनरष्टौ दोषाः—कौसीद्यम्, अनवबोधः, अवकाशस्याकरणम्, अनीतार्थत्वम्, सन्देहस्याच्छेदना, तद्विगमस्यादृढीकरणं निश्चयस्येत्यर्थः। खेदो येनाभीक्ष्णं न देशयेत्, मत्सरित्वं चाकृत्स्नप्रकाशनात्॥ ३-४॥

अर्थसम्पत्तिः

अर्थसम्पत्तौ श्लोकद्वयम्—

कल्याणो धर्मोऽयं हेतुत्वाद्भक्तितुष्टिबुद्धीनाम्।
द्विविधार्थः सुग्राह्यश्चतुर्गुणब्रह्मचर्यवदः॥ १॥

१. अखिला-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

परैरसाधारणयोगकेवलं त्रिधातुकक्लेशविहानिपूरकम्।
स्वभावशुद्धं मलशुद्धितश्च तच्चतुर्गुणब्रह्मविचर्यमिष्यते॥ २॥

चतुर्गुणब्रह्मचर्यसम्प्रकाशको धर्मः। आदिमध्यपर्यवसानकल्याणो यथाक्रमं [SL.82] श्रुतचिन्ताभावनाभिर्भक्तितुष्टिबुद्धिहेतुत्वात्। तत्र भक्तिरधिमुक्तिः, सम्प्रत्ययः तुष्टिः, [B.80] प्रामोद्यं युक्तिनिध्यानाच्छक्यप्राप्तितां विदित्वा, बुद्धिः समाहितचित्तस्य यथाभूतज्ञानम्। द्विविधार्थ इत्यतः स्वर्थः संवृतिपरमार्थसत्ययोगात्। सुग्राह्य इत्यतः सुव्यञ्जनः प्रतीतपदव्यञ्जनत्वात् चतुर्गुणं ब्रह्मचर्यम्-केवलं परैरसाधारणत्वात्, परिपूर्णं त्रिधातुक्लेशप्रहाणपरिपूरणात्, परिशुद्धं स्वभावविशुद्धितोऽनास्रवत्वात्, पर्यवदातं मलविशुद्धितः सन्तानविशुद्ध्या क्षीणास्रवाणाम्॥ १-२॥

अभिसन्धिविभागः

अभिसन्धिविभागे श्लोकद्वयम्—

अवतारणसन्धिश्च सन्धिर्लक्षणोऽपरः।
प्रतिपक्षाभिसन्धिश्च सन्धिः परिणतावपि॥ १॥
श्रावकेषु स्वभावेषु दोषाणां विनये तथा।
अभिधानस्य गाम्भीर्ये सन्धिरेष चतुर्विधः॥ २॥

चतुर्विधोऽभिसन्धिर्देशनायां बुद्धस्य वेदितव्यः—अवतारणाभिसन्धिः, लक्षणाभिसन्धिः, प्रतिपक्षाभिसन्धिः, परिणामनाभिसन्धिश्च। तत्र १. अवतारणाभिसन्धिः श्रावकेषु द्रष्टव्यः, शासनावतारणार्थमनुत्त्रासाय रूपाद्यस्तित्वदेशनात्। २. लक्षणाभिसन्धिस्त्रिषु परिकल्पितादिस्वभावेषु द्रष्टव्यः, निःस्वभावानुत्पन्नादिसर्वधर्मदेशनात्। ३. प्रतिपक्षाभिसन्धिर्दोषाणां विनये द्रष्टव्यः यथाष्टावरणप्रतिपक्षाप्रधानसम्भाषानुशंसे[1] गाथाद्वयं[2] वक्ष्यति। ४. परिणामनाभिसन्धिरभिधानगाम्भीर्ये द्रष्टव्यः। यथाह—

असारे सारमतयो विपर्यासे च सुस्थिताः।
क्लेशेन च सुसंक्लिष्टा लभन्ते बोधिमुत्तमाम्[3]॥ इति॥

अयमत्राभिसन्धिः—असारे सारमतय इति। अविक्षेपे येषां सारबुद्धिः प्रधानबुद्धिर्विक्षेपो हि विसारश्चेतसः। विपर्यासे च सुस्थिता इति। नित्यसुखशुच्यात्मग्राहविपर्ययेणानित्यादिके विपर्यासे सुस्थिता अपरिहाणितः। क्लेशेन च सुसंक्लिष्टा इति। दीर्घदुष्करव्यायामक्लेशेनात्यर्थं परिक्लिष्टाः॥ १-२॥

अभिप्रायविभागः

अभिप्रायविभागे श्लोकः—

समताऽर्थान्तरे ज्ञेयस्तथा कालान्तरे पुनः।
पुद्गलस्याशये चैव अभिप्रायश्चतुर्विधः॥ १॥

१. ०भाषानुशंसे-सि०। २. "बुद्धे धर्मेऽयता..." इत्यादरनुपदमेव वक्ष्यति।
३. [illegible]

[SL.83] चतुर्विधोऽभिप्रायः—१. समताभिप्रायः,[1] यदाह—"अहमेव स तस्मिन् समये विपश्यी सम्यक्सम्बुद्धोऽभूवम्" इति, अविशिष्टधर्मकायत्वात्। २. अर्थान्तराभिप्रायः, यदाह—"निःस्वभावाः सर्वधर्मा अनुत्पन्नाः" इत्येवमादि; अयथारुतार्थत्वात्। ३. कालान्तरा-[B.81] भिप्रायः, यदाह—"ये सुखावत्यां प्रणिधानं करिष्यन्ति ते तत्रोपपत्स्यन्ते" इति। कालान्तरेणेत्यभिप्रायः। ४. पुद्गलाशयाभिप्रायः, यत्तदेव कुशलमूलं कस्यचित् प्रशंसते, कस्यचिद्विगर्हते ॥ १ ॥

अल्पमात्रसन्तुष्टस्य दशविधोऽनुशंसः

अल्पमात्रसन्तुष्टस्य वैपुल्यसंग्रहात् महायानसूत्रान्तात् सानुशंसं गाथाद्वयमुपादायाह—

"बुद्धे धर्मेऽवज्ञा कौशीद्यं तुष्टिरल्पमात्रेण।
रागे माने चरितं कौकृत्यं चानियतभेदः ॥ १ ॥
सत्त्वानामावरणं तत्प्रतिपक्षोऽग्रयानसम्भाषा।
सर्वान्तरायदोषप्रहाणमेषां ततो भवति" ॥ २ ॥

यो ग्रन्थतोऽर्थतो वा गाथाद्वयधारणे प्रयुञ्जेत।
स हि दशविधमनुशंसं लभते सत्त्वोत्तमो धीमान् ॥ ३ ॥
कृत्स्नां च धातुपुष्टिं प्रामोद्यं चोत्तमं मरणकाले।
जन्म च यथाभिकामं जातिस्मरतां च सर्वत्र ॥ ४ ॥
बुद्धैश्च समवधानं तेभ्यः श्रवणं तथाग्रयानस्य।
अधिमुक्तिं सह बुद्ध्या द्वयमुखतामाशु बोधिं च ॥ ५ ॥

बुद्धे धर्मेऽवज्ञेति पञ्च गाथाः। तत्रानियतभेदो बोधिसत्त्वानामनियतानां महायानाद् भेदः। अग्रयानसम्भाषा या महायानदेशना। बुद्धेऽवज्ञावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—"अहमेव स तेन कालेन विपश्यी सम्यक्सम्बुद्धोऽभूवम्" इति। धर्मेऽवज्ञावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—"इयतो गङ्गानदीवालिकासमानबुद्धान् पर्युपास्य महायानेऽवबोध उत्पद्यते" इति। कौसीद्यावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—"ये सुखावत्यां प्रणिधानं करिष्यन्ति ते तत्रोपपत्स्यन्ते" इति। "विमलचन्द्रप्रभस्य च तथागतस्य नामधेयग्रहणमात्रेण नियतो भवत्यनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ" इति। अल्पमात्रसन्तुष्ट्यावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—यत्र भगवान् क्वचिद्दानादिं विवर्णयति। अन्यत्र वर्णितवान्। रागचरितस्य चावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—यत्र भगवान् बुद्धक्षेत्रविभूतिं वर्णयति। मानचरितस्यावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—यत्र भगवान् कस्यचिद् बुद्धस्याधिकां सम्पत्तिं वर्णयति। कौकृत्यावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—"ये [SL.84] बुद्धबोधिसत्त्वेष्वपकारं[2] करिष्यन्ति ते सर्वे स्वर्गोपगा भविष्यन्ति" इति। अनियतभेदस्यावरणस्य प्रतिपक्षसम्भाषा—महाश्रावकाणां बुद्धत्वे व्याकरणदेशना, एकयान-

१. समतार्थाभि०-लि०।

२. धिकारं-लि०।

देशना च। कृत्स्नधातुपुष्टिः—सर्वमहायानाधिगमाय धातुपुष्टिस्तदावरणविगमात् सर्वत्र महायानेऽधिमुक्तिलाभतः। द्वयमुखता—समाधिमुखता, धारणीमुखता च। दृष्टे धर्मे द्विविधोऽनुशंसः, साम्परायिकेऽष्टविधः क्रमेणोत्तरोत्तरविशेषलाभाद् वेदितव्यः ॥ १-५ ॥

देशनानुशंसः

देशनानुशंसे श्लोकः— [B.82]

इति सुमतिरखेदवान् कृपालुः,
प्रथितयशाः सुविधिज्ञतामुपेतः।
भवति सुकथिको हि बोधिसत्त्व-
स्तपति जने कथितो यथैव सूर्यः ॥ १ ॥

पञ्चभिः कारणैः सुकथिकत्वम्। सूर्यवत्प्रतपनं चानुशंसः। लोकावर्जनतो बहुमतत्वात्। पञ्च कारणानि सुकथिकत्वस्य—येनाविपरीतं दर्शयति, अभीक्ष्णम्, निरामिषचित्तम्, आदेयवाक्यम्, विनेयानुरूपं च ॥ १ ॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे देशनाधिकारो द्वादशः ॥

*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१३.

त्रयोदशः प्रतिपत्त्यधिकारः

प्रतिपत्तिविभागः

[B.83] प्रतिपत्तिविभागे षट् श्लोकाः—

द्विधा नैरात्म्यमाज्ञाय धीमान् पुद्गलधर्मयोः।
द्वयमिथ्यात्वसम्यक्त्वं विवर्ज्यैत त्रयेण हि॥ १॥

यथार्थमाज्ञाय धर्ममाज्ञाय धर्मानुधर्मप्रतिपन्नो भवति सामीचीप्रतिपन्नोऽनुधर्मचारी तत्सन्दर्शयति। तत्र द्विधा पुद्गलधर्मनैरात्म्यज्ञानं ग्राह्यग्राहकाभावतः। द्वयमिथ्यात्वसम्यक्त्वं विवर्ज्य त्रयेन्। अभावे च शून्यतासमाधिः परिकल्पितस्य स्वभावस्य। भावे चाप्रणिहिता- [SL.85] निमित्तौ परतन्त्रनिष्पन्नयोः स्वभावयोः। एतत्समाधित्रयं लौकिकं न मिथ्यात्वं लोकोत्तरज्ञानावाहनात्। न सम्यक्त्वम्; अलोकोत्तरत्वात्॥ १॥

अर्थज्ञः सर्वधर्माणां वेत्ति कोलसमानताम्।
श्रुततुष्टिप्रहाणाय धर्मज्ञस्तेन कथ्यते॥ २॥

एवमर्थज्ञः सर्वधर्माणां सूत्रादीनां कोलोपमतां जानाति। श्रुतमात्रसन्तुष्टिप्रहाणाय तेन धर्मज्ञो भवति॥ २॥

पार्थग्जनेन ज्ञानेन प्रतिविध्य द्वयं तथा।
तज्ज्ञानपरिनिष्पत्तावनुधर्मं प्रपद्यते॥ ३॥

एतेन द्विविधेन पार्थग्जनेनार्थधर्मज्ञानेन द्वयं नैरात्म्यभावं प्रतिविध्य यथाक्रमं नैरात्म्यं तथा प्रतिविध्य यथोक्तं तस्य ज्ञानस्य परिनिष्पत्त्यर्थं प्रतिपद्यते। एवमनुधर्मं प्रतिपद्यते॥ ३॥

ततो ज्ञानं स लभते लोकोत्तरमनुत्तरम्।
आदिभूमौ समं सर्वबोधिसत्त्वैस्तदात्मभिः॥ ४॥

ततो ज्ञानं स लभते लोकोत्तरमनुत्तरमिति। विशिष्टतरस्याभावात्। आदिभूमौ प्रमुदितायां भूमौ। समं सर्वबोधिसत्त्वैस्तदात्मभिरिति। तद्भूमिकैः। एवं सामीचीप्रतिपन्नो भवति तद्भूमिकबोधिसत्त्वसमतया॥ ४॥

कृत्वा दर्शनहेयानां[1] क्लेशानां सर्वसंक्षयम्।
ज्ञेयावरणहानाय[2] भावनायां प्रयुज्यते॥ ५॥

[B.84] श्लोको गतार्थः॥ ५॥

व्यवस्थानविकल्पेन ज्ञानेन सहचारिणा।
अनुधर्मं चरत्येवं परिशिष्टासु भूमिषु॥ ६॥

१. ०र्शयानां-सि०। २. ०हानाय-सि०।

शेषेणानुधर्मचारित्वं दर्शयति। व्यवस्थानविकल्पेनेति। भूमिव्यवस्थानज्ञानेन, अवि- [SL.86] कल्पेन च। सहचारिणेति। अनुसम्बद्धचारिणा अन्योन्यनैरन्तर्येण। एतेन श्लोकद्वयेनानुधर्मचारित्वं दर्शितम्॥ ६॥

प्रतिपत्तावप्रमादक्रियायां चत्वारः श्लोकाः—

सुलाभोऽथ स्वधिष्ठानः सुभूमिः सुसहायकः।
सुयोगो गुणवान् देशो यत्र धीमान् प्रपद्यते॥ १॥

चतुर्भिश्चाप्रमादक्रियां[1] दर्शयति प्रतिरूपदेशवासादिभिः। तत्रानेन श्लोकेन प्रतिरूपदेशवासं दर्शयति। सुलाभश्चीवरपिण्डपातादीनां जीवितपरिष्काराणामकृच्छ्रेण लाभात्। स्वधिष्ठानो दुर्जनदस्युप्रभृतिभिरनधिष्ठितत्वात्। सुभूमिरारोग्यभूमित्वात्। सुसहायकः सभागशीलदृष्टिसहायकत्वात्। सुयोगो दिवाल्पाव···भिलापकत्वात्, रात्रौ चाल्पशब्दादिकत्वात्॥ १॥

बहुश्रुतो दृष्टसत्यो वाग्मी समनुकम्पकः।
अखिन्नो बोधिसत्त्वश्च ज्ञेयः सत्पुरुषो महान्॥ २॥

अनेन द्वितीयेन सत्पुरुषं दर्शयति। आगमाधिगमवाक्करणनिरामिषचित्ताक्लासित्वगुणयोगात्॥ २॥

स्वालम्बना सुसंस्तब्धा[2] सूपाया[3] चैव[3] देशिता।
सुनिर्याणप्रयोगा च आत्मसम्यक्प्रधानता॥ ३॥

अनेन तृतीयेन योनिशोमनस्कारसंगृहीतामात्मनः सम्यक्प्रणिधानतां दर्शयति। सद्धर्मालम्बनतया सुसम्भृतसम्भारतया, शमथादिनिमित्तानां कालेन कालं भावनातया, अल्पमात्रासन्तुष्टितया सत्पुरुषकरणीये सातत्यसत्कृत्यप्रयोगतया च॥ ३॥

रतेः क्षणोपपत्तेश्च आरोग्यस्यापि कारणम्।
समाधेर्विचयस्यापि पूर्वं हि कृतपुण्यता॥ ४॥

अनेन चतुर्थेन पूर्वकृतपुण्यतां पञ्चविधेन हेतुत्वेन दर्शयति। रतिहेतुत्वेन यतः प्रतिरूपदेशवासेऽभिरमते। क्षणोपपत्तिहेतुत्वेन यतः सत्पुरुषाश्रयं लभते। आरोग्यसमाधिप्रज्ञाहेतुत्वेन च यत आत्मनः सम्यक्प्रणिधानं सम्पद्यते॥ ४॥ [SL.87, B.85]

क्लेशत एव क्लेशनिःसरणम्

क्लेशत एव क्लेशनिःसरणे श्लोकात्रयः—

धर्मधातुविनिर्मुक्तो यस्माद्धर्मो न विद्यते।
तस्माद्रागादयस्तेषां बुद्धैर्निःसरणं मताः॥ १॥

यदुक्तं भगवता—"नाहमन्यत्र रागाद् रागस्य निःसरणं वदाम्येवं द्वेषान्मोहात्" इति। तत्राभिसन्धिं दर्शयति—यस्माद्धर्मधातुविनिर्मुक्तो धर्मो नास्ति धर्मताव्यतिरेकेन

१. चक्रा—श्लोकः। २. सुसंभृता—सि०। ३-३. सुभार्यनय—सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्माभावात्, तस्माद् रागादिधर्मतापि रागाद्याख्यां लभते। स च निःसरणं रागादीनामित्येवं तत्राभिसन्धिर्वेदितव्यः॥ १॥

धर्मधातुविनिर्मुक्तो यस्माद्धर्मो न विद्यते।
तस्मात् संक्लेशनिर्देशे स सन्धिर्धीमतां[1] मतः॥ २॥

यदुक्तम्—"अविद्या च बोधिश्चैकम्" इति। तत्रापि संक्लेशनिर्देशे स एवाभिसन्धिः। अविद्या बोधिधर्मता स्यात्, तदुपचारात्॥ २॥

यतस्तानेव रागादीन् योनिशः प्रतिपद्यते।
ततो विमुच्यते तेभ्यस्तेनैषां निःसृतिस्ततः॥ ३॥

तानेव रागादीन् योनिशः प्रतिपद्यमानस्तेभ्यो विमुच्यते, तस्मात् परिज्ञातास्त एव, तेनैषां निःसरणं भवतीत्ययमत्राभिसन्धिः॥ ३॥

श्रावकप्रत्येकबुद्धमनसिकारपरिवर्जनम्

श्रावकप्रत्येकबुद्धमनसिकारपरिवर्जने श्लोकद्वयम्—

न खलु जिनसुतानां बाधकं दुःखमुग्रम्,
नरकभवनवासैः सत्त्वहेतोः कथञ्चित्।
शमभवगुणदोषप्रेरिता हीनयाने,
विविधशुभविकल्पा बाधका धीमतां तु॥ १॥
न खलु नरकवासो धीमतां सर्वकालम्,
विमलविपुलबोधेरन्तरायं करोति।
स्वहितपरमशीतस्त्वन्ययाने विकल्पः,
परमसुखविहारेऽप्यन्तरायं करोति॥ २॥

[SL.88] अनयोः श्लोकयोरेकस्य द्वितीयः साधकः। उभौ गतार्थौ॥ १-२॥

निःस्वभावताप्रकृतिपरिशुद्धित्रासप्रतिषेधः

निःस्वभावताप्रकृतिपरिशुद्धित्रासप्रतिषेधे चत्वारः श्लोकाः—

[B.86] धर्माभावोपलब्धिश्च निःसंक्लेशविशुद्धिता।
मायादिसदृशी ज्ञेया आकाशसदृशी तथा॥ १॥
यथैव चित्रे विधिवद्विचित्रिते,
नतोन्नतं नास्ति च दृश्यतेऽथ च।
अभूतकल्पेऽपि तथैव सर्वथा,
द्वयं सदा नास्ति च दृश्यतेऽथ च॥ २॥
यथैव तोये लुठिते[2] प्रसादिते,
न जायते सा पुनरच्छताऽन्यतः।

१. संधिदोंमतां-सि०।
२. लुलितं-सि०। एवमग्रेऽपि।

मलापकर्षस्तु स तत्र केवलः,
स्वचित्तशुद्धौ विधिरेष एव हि॥ ३॥
मतं च चित्तं प्रकृतिप्रभास्वरं,
सदा तदागन्तुकदोषदूषितम्।
न धर्मताचित्तमृतेऽन्यचेतसः,
प्रभास्वरत्वं प्रकृतौ विधीयते॥ ४॥

धर्माभावश्च धर्मोपलब्धिश्चेति त्रासस्थानं निःसंक्लेशता च धर्मधातोः प्रकृत्या विशुद्धता च पश्चादिति त्रासस्थानं बालानाम्। तद्यथाक्रमं मायादिदृश्येनाकाशसादृश्येन च प्रसाधयँस्ततस्त्रासं प्रतिषेधयति। यथा चित्रे नतोन्नतसादृश्येन लुठितप्रसादिततोयसादृश्येन च यथाक्रमम्। चतुर्थेन श्लोकेन तोयसाधर्म्यं चित्ते प्रतिपादयति—यथा तोयं प्रकृत्या प्रसन्नमागन्तुकेन तु कालुष्येण लुठितं भवति, एवं चित्तं प्रकृत्या प्रभास्वरं मतमागन्तुकैस्तु दोषैर्दूषितमिति। न च धर्मताचित्तादृतेऽन्यस्य चेतसः परतन्त्रलक्षणस्य प्रकृतिप्रभास्वरत्वं विधीयते। तस्माच्चित्ततथतैवात्र चित्तं वेदितव्यम्॥ १-४॥

रागजापत्तिप्रतिषेधः

रागजापत्तिप्रतिषेधे चत्वारः श्लोकाः—

बोधिसत्त्वस्य सत्त्वेषु प्रेम मज्जागतं महत्।
यथैकपुत्रके तस्मात् सदा हितकरं मतम्॥ १॥
सत्त्वेषु हितकारित्वान्नेत्यापत्तिं स रागजाम्।
द्वेषो विरुध्यते त्वस्य सर्वसत्त्वेषु सर्वथा[1]॥ २॥
यथा कपोती स्वसुतातिवत्सला,
स्वसावकांस्तानुपगुह्य तिष्ठति।
तथाविधायां प्रतिघो विरुध्यते,
सुतेषु तद्वत् सकृपेऽपि देहिषु॥ ३॥
मैत्री यतः प्रतिघचित्तमतो विरुद्धम्,
शान्तिर्यतो व्यसनचित्तमतो विरुद्धम्।
अर्थो यतो निकृतिचित्तमतो विरुद्धम्, [SL.89]
ह्लादो यतः प्रतिभयं च[2] ततो विरुद्धम्॥ ४॥

यत्सत्त्वेषु बोधिसत्त्वस्य प्रेम सोऽत्र रागोऽभिप्रेतः, तत्कृतामापत्तिं तेषां प्रतिषेधयति; सत्त्वहितक्रियाहेतुत्वात्॥ १-२॥

कपोतीमुदाहरति तद्बहुरागत्वात् अपत्यस्नेहाधिमात्रतया। सकृपे बोधि- [B.87]
सत्त्वे देहिषु सत्त्वेषु प्रतिघो विरुध्यते। बोधिसत्त्वानां सत्त्वेषु मैत्री भवति, व्यसनशान्तिः, अर्थ-

१. सत्यथा-सि०।
२. न-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दानम्, छन्दश्च प्रीत्युत्पादात्। यत इमे मैत्र्यादयस्तत एव प्रतिपत्तिचित्तं विरुद्धम्। तत्पूर्वकाणि च व्यसनचित्तादीनि॥ ३-४॥

प्रतिपत्तिभेदः

प्रतिपत्तिभेदे षट् श्लोकाः—

यथातुरः सुभैषज्ये संसारे प्रतिपद्यते।
आतुरे च यथा वैद्यः सत्त्वेषु प्रतिपद्यते॥ १॥
अनिष्पन्ने यथा चेटे स्वात्मनि प्रतिपद्यते।
वणिग्यथा पुनः पण्ये कामेषु प्रतिपद्यते॥ २॥
यथैव रजको वस्त्रे कर्मणा प्रतिपद्यते।
पिता यथा सुते बाले सत्त्वाहेठे प्रपद्यते॥ ३॥
अग्न्यर्थी वा धरारण्यां सातत्ये प्रतिपद्यते।
वैश्वासिको वानिष्पन्ने अधिचित्ते प्रपद्यते॥ ४॥
मायाकार इव ज्ञेये प्रज्ञया प्रतिपद्यते।
प्रतिपत्तिर्यथा यस्मिन् बोधिसत्त्वस्य सा मता॥ ५॥

यथा यस्मिन् प्रतिपद्यते तदभिद्योतयति—यथेति। सुभैषज्यादिष्विवातुरादयः। यत्रेति संसारादिषु, प्रतिसंख्याय संस्कारनिषेवणात्। कात्स्न्येन क्लेशातुरसत्त्वापरित्यागात्, स्वप्रणिहितत्वचित्तकरणात्। दानादिपारमिताभिश्च यथाक्रमं भोगवृद्धिनयनात्, कायादिकर्मपरिशोधनात्, सत्त्वापकाराकोपात्, कुशलभावनानिरन्तराभियोगात्, समाध्यनास्वादनात्, ज्ञेयाविपर्यासाच्च॥ १-५॥

प्रतिपत्तित्रिमण्डलपरिशुद्धिः

प्रतिपत्तित्रिमण्डलपरिशुद्धौ श्लोकः—

इति सततमुदारयुक्तवीर्यो,
द्वयपरिपाचनशोधने सुयुक्तः।
परमविमलनिर्विकल्पबुद्ध्या,
व्रजति स सिद्धिमनुत्तमां क्रमेण॥ १॥

इति निर्विकल्पेन धर्मनैरात्म्यज्ञानेन प्रतिपत्तुः प्रतिपत्तव्यस्य प्रतिपत्तेश्चा- [SL.90] विकल्पना त्रिमण्डलपरिशुद्धिर्वेदितव्या। द्वयपरिपाचनशोधनेषु सुयुक्त[1] इति। सत्त्वानामात्मनश्च॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे प्रतिपत्त्यधिकारस्त्रयोदशः॥

*

१. युक्तः—सि॰।

१४.

चतुर्दशोऽववादानुशासन्यधिकारः

अववादानुशासनीविभागः

अववादानुशासनीविभागे श्लोका एकपञ्चाशत्— [B.88]

कल्पासङ्ख्येयनिर्यातो ह्यधिमुक्तिं विवर्धयन्।
सम्पूर्णः कुशलैर्धर्मैः सागरो वारिभिर्यथा॥ १॥

अधिमुक्तिं विवर्धयन्निति अधिमात्रावस्थानयनात्। शेषं गतार्थम्॥ १॥

तथा सम्भृतसम्भारो ह्यादिशुद्धो जिनात्मजः।
सुविज्ञः कल्पचित्तश्च भावनायां प्रयुज्यते॥ २॥

आदिशुद्धो बोधिसत्त्वसंवरपरिशोधनान्महायाने दृष्टिऋजुकरणाच्चाविपरीतार्थग्रहणतः। सुविज्ञो बहुश्रुतत्वात्। कल्पचित्तो विनिवरणत्वात्॥ २॥

धर्मस्रोतसि बुद्धेभ्योऽववादं लभते तदा।
विपुलं शमथज्ञानवैपुल्यगमनाय हि॥ ३॥

श्लोको गतार्थः॥ ३॥

ततः सूत्रादिके धर्मे सोऽद्वयार्थविभावके।
सूत्रादिनाम्नि बध्नीयाच्चित्तं प्रथमतो यतिः॥ ४॥
ततः पदप्रभेदेषु विचरेदनुपूर्वशः।
विचारयेत् तदर्थांश्च प्रत्यात्मं योनिशश्च सः॥ ५॥
अवधृत्य च तानर्थान् धर्मे सङ्कलयेत् पुनः।
ततः कुर्यात् समाशास्तिं तदर्थाधिगमाय सः॥ ६॥

सूत्रगेयादिके धर्मे यत्सूत्रादिनाम दशभूमिकमित्येवमादि, तत्र चित्तं [SL.91] प्रथमतो बध्नीयात्।

एभिस्त्रिभिः श्लोकैः षट् चित्तान्युपदिष्टानि—मूलचित्तम्, अनुचरचित्तम्, विचारणाचित्तम्, अवधारणाचित्तम्, सङ्कलनचित्तम्, आशास्तिचित्तं च। तत्र—

१. मूलचित्तं यत्सूत्रादीनां धर्माणां नामालम्बनम्। अववादं श्रुत्वा स्वयं वा कल्पयित्वा। तद्यथा—"अनित्यं दुःखं शून्यमनात्म्यं च योनिशो न च" इत्यादि।

२. अनुचरचित्तं येन सूत्रादीनां नामत आलम्बितानां पदप्रभेदमनुगच्छति।

३. विचारणाचित्तं येनार्थं व्यञ्जनं च विचारयति। तत्रार्थं चतुर्भिराकारैर्विचारयति—गणनया, तुलनया, मीमांसया, प्रत्यवेक्षणया च। तत्र गणनासंग्रहणं तद्यथा—"रूपं [illegible] नाकायाः" इत्येवमादि। तुलना संख्यायतो धर्मस्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

[B.89] शमलक्षणग्रहणमनाध्यारोपानपवादतः। मीमांसा-प्रमाणपरीक्षा। प्रत्यवेक्षणा-गणितुलितमीमांसितस्यार्थस्यावलोकनम्। व्यञ्जनं द्वाभ्यामाकाराभ्यां विचारयति—सार्थतया[1] च समस्तानां व्यञ्जनानां, निरर्थतया च व्यस्तानाम्।

४. अवधारणाचित्तं येन यथानुचरितं विचारितं वा तन्निमित्तमवधारयति।

५. सङ्कलनचित्तं तद्यथा विचारितमर्थं मूलचित्ते संक्षिप्य परिपिण्डिताकारं वर्तते।

६. आशास्तिचित्तं यदर्थं प्रयुक्तो भवति समाध्यर्थं[1] वा[2] तत्परिपूर्यर्थं वा श्रामण्यफलार्थं वा भूमिप्रवेशार्थं वा विशेषगमनार्थं वा तच्छन्दसहगतं वर्तते। 'चित्तमेव ह्यालम्बनप्रतिभासं वर्तते, न चित्तादन्यदालम्बनमस्ति' इति जानतो वा चित्तमात्रमजानतो वा चित्तमेवालम्बनम्, नान्यत्।

इति षड्विधं चित्तमालम्बनं व्यवस्थाप्यते॥ ४-६॥

एकादश मनस्काराः

एवं प्रत्यवेक्षेत मनोजल्पैः प्रबन्धतः।
निर्जल्पैकरसैश्चापि मनस्कारैर्विचारयेत्॥ ७॥
ज्ञेयः शमथमार्गोऽस्य धर्मनाम च पिण्डितम्।
ज्ञेयो विपश्यनामार्गस्तदर्थानां विचारणा॥ ८॥
युगनद्धश्च विज्ञेयो मार्गस्तत्पिण्डितं पुनः।
लीनं चित्तस्य गृह्णीयादुद्धतं शमयेत् पुनः॥ ९॥
शमप्राप्तमुपेक्षेत[1] तस्मिन्नालम्बने पुनः।
सातत्येनाथ सत्कृत्य सर्वस्मिन् योजयेत् पुनः॥ १०॥

एभिश्चतुर्भिः श्लोकैरेकादश मनस्कारा उपदिष्टाः—१. सवितर्कः सविचारः, [SL.92] २. अवितर्को विचारमात्रः, ३. अवितर्कोऽविचारः, ४. शमथमनस्कारः, ५. विपश्यनामनस्कारः, ६. युगनद्धमनस्कारः, ७. प्रग्रहनिमित्तमनस्कारः[4], ८. शमथनिमित्तमनस्कारः, ९. उपेक्षानिमित्तमनस्कारः, १०. सातत्यमनस्कारः, ११. सत्कृत्यमनस्कारश्च॥ ७-१०॥

नवाकारा चित्तस्थितिः

निबध्यालम्बने चित्तं तत्प्रवाहं न विक्षिपेत्।
अवगम्याशु विक्षेपं तस्मिन् प्रतिहरेत् पुनः॥ ११॥
प्रत्यात्मं संक्षिपेच्चित्तमुपर्युपरि बुद्धिमान्।
ततश्च दमयेच्चित्तं समाधौ गुणदर्शनात्॥ १२॥
अरतिं शमयेत् तस्मिन् विक्षेपदोषदर्शनात्।
अभिध्यादौर्मनस्यादीन् व्युत्थितान् शमयेत्तथा॥ १३॥

१. सार्थतया—सि०। २-२. समा०—सि०। ३. सम०-सि०।
४. सि० पुस्तके नास्ति। ५. रमये०—सि०।

ततश्च साभिसंस्कारां चित्ते स्वरसवाहिताम्।
लभेतानभिसंस्कारां[1] तदभ्यासात् पुनर्यतिः॥ १४॥

एभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्नवाकारया चित्तस्थित्या स्थित्युपाय उपदिष्टः। चित्तं [B.90] स्थापयति, संस्थापयति, अवस्थापयति, उपस्थापयति, दमयति, शमयति, व्युपशमयति, एकोतीकरोति, समादधातीति नवाकारा॥ ११-१४॥

ततः स तनुकां लब्ध्वा प्रश्रब्धिं कायचेतसोः।
विज्ञेयः समनस्कारः पुनस्तां[2] स विवर्धयन्॥ १५॥
वृद्धिदूरङ्गमत्वेन मौलीं स लभते स्थितिम्।
तां शोधयन्नभिज्ञार्थमेति कर्मण्यतां पराम्॥ १६॥
ध्यानेऽभिज्ञाभिनिर्हाराल्लोकधातून् स गच्छति।
पूजार्थमप्रमेयाणां बुद्धानां श्रवणाय च॥ १७॥
अप्रमेयानुपास्यासौ बुद्धान् कल्पैरमेयगैः।
कर्मण्यतां परामेति चेतसस्तदुपासनात्॥ १८॥ इति।

कर्मण्यतां परां ध्याने इति सम्बन्धनीयम्। कल्पैरमेयगैरिति। अप्रमेयसङ्ख्यागतैः। शेषमेषां श्लोकानां गतार्थम्॥ १५-१८॥

ततोऽनुशंसान् लभते पञ्च शुद्धेः स पूर्वगान्।
विशुद्धिभाजनत्वं च ततो याति निरुत्तरम्॥ १९॥
कृत्स्नदौष्ठुल्यकायो[3] हि द्रवतेऽस्य प्रतिक्षणम्।
आपूर्यते च प्रश्रब्ध्या कायचित्तं समन्ततः॥ २०॥
अपरिच्छिन्नमाभासं धर्माणां वेत्ति सर्वतः।
अकल्पितानि संशुद्धौ निमित्तानि प्रपश्यति॥ २१॥
प्रपूरौ च विशुद्धौ च धर्मकायस्य सर्वथा।
करोति सततं धीमानेवं हेतुपरिग्रहम्॥ २२॥

ततः शुद्धेः पूर्वंगमान् पञ्चानुशंसान् लभते—शुद्ध्याशयभूमेः, तेषां च [SL.93] लाभाद् विशुद्धिभाजनत्वं प्राप्नोति, निरुत्तरं यानानुत्तर्यात्[4], प्रपूरौ च विशुद्धौ च धर्मकायस्येति, दशम्यां भूमौ परिपूरिर्बुद्धभूमौ विशुद्धिः। एतेषां पञ्चानामनुशंसानां त्रयः शमथपक्षाः, द्वौ विपश्यनापक्षौ वेदितव्यौ। अतो यावल्लौकिकः समुदागमः॥ १९-२२॥

अत ऊर्ध्वं निर्वेधभागीयानि—

ततश्चासौ तथाभूतो बोधिसत्त्वः समाहितः।
मनोजल्पाद्विनिर्मुक्तान् सर्वार्थांश्च प्रपश्यति॥ २३॥

१. ०भिसंस्कारान्—सि०। २. ०स्तान्—सि०।
३. ०दौस्थुल्य०—सि०। ४. यानानन्तर्यात्—सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

[B.91] धर्मालोकस्य[1] वृद्ध्यर्थं वीर्यमारभते दृढम्।
धर्मालोकविवृद्ध्या च चित्तमात्रेऽवतिष्ठते॥ २४॥
सर्वार्थप्रतिभासत्वं ततश्चित्ते प्रपश्यति।
प्रहीणो ग्राह्यविक्षेपस्तदा[2] तस्य भवत्यसौ॥ २५॥
ततो ग्राहकविक्षेपः केवलोऽस्यावशिष्यते।
आनन्तर्यसमाधिं च स्पृशत्याशु तदा पुनः॥ २६॥

तथाभूतो बोधिसत्त्वः समाहितचित्तो मनोजल्पाद् विनिर्मुक्तान् सर्वधर्मान् पश्यति स्वलक्षणसामान्यलक्षणाख्यान्मनोजल्पमात्रमेव ख्याति। सास्योष्मगतावस्था। अयं स आलोको यमधिकृत्योक्तं क्षान्त्याम्—"आलोक इति धर्मनिध्यानक्षान्तेरेतदधिवचनम्" इति। स तस्यैव धर्मालोकस्य विवृद्ध्यर्थमास्थितक्रियया दृढं वीर्यमारभते। साऽस्य मूर्धावस्था।

धर्मालोकविवृद्ध्या च चित्तमात्रेऽवतिष्ठते। चित्तमेतदिति प्रतिवेधात्। ततश्चित्त एव सर्वार्थप्रतिभासत्वं पश्यति। न चित्तादन्यमर्थम्। तदा चास्य ग्राह्यविक्षेपः प्रहीणो भवति।

ग्राहकविक्षेपः केवलोऽवशिष्यते। सास्य क्षान्त्यवस्था। तदा च क्षिप्रमानन्तर्यसमाधिं स्पृशति। सास्य लौकिकाग्रधर्मावस्था॥ २३-२६॥

केन कारणेन स आनन्तर्य उच्यते?

यतो ग्राहकविक्षेपो हीयते तदनन्तरम्।
ज्ञेयान्यूष्मगतादीनि एतानि हि यथाक्रमम्॥ २७॥ इति।

एतान्यूष्मगतादीनि निर्वेधभागीयानि॥ २७॥

दर्शनमार्गावस्था

अतः परेण दर्शनमार्गावस्था—

द्वयग्राहविसंयुक्तं लोकोत्तरमनुत्तरम्।
निर्विकल्पं मलापेतं ज्ञानं स लभते पुनः॥ २८॥

[SL.94] द्वयग्राहविसंयुक्तं ग्राह्यग्राहग्राहकग्राहविसंयोगात्। अनुत्तरं यानानुत्तर्येण[3]। निर्विकल्पं ग्राह्यग्राहकविकल्पविसंयोगात्। मलापेतं दर्शनहेयक्लेशप्रहाणात्[4]। एतेन विरजो विगतमलमित्युक्तं भवति॥ २८॥

साऽस्याश्रयपरावृत्तिः प्रथमा भूमिरिष्यते।
अमेयैश्चास्य सा कल्पैः सुविशुद्धिं निगच्छति॥ २९॥

श्लोको गतार्थः॥ २९॥

धर्मधातोश्च समतां प्रतिविध्य पुनस्तदा।
सर्वसत्त्वेषु लभते सदात्मसमचित्तताम्॥ ३०॥

१. धर्मलोकस्य-सि०।
२. ०निक्षेप०-सि०।
३. यानानुत्तर्येण-सि०।

निरात्मतायां दुःखार्थे कृत्ये निष्प्रतिकर्मणि। [B.92]
सत्त्वेषु समचित्तोऽसौ यथान्येऽपि जिनात्मजाः॥ ३१॥

धर्मनैरात्म्येन च धर्मसमतां प्रतिविध्य सर्वसत्त्वेषु सदा आत्मसमचित्ततां प्रतिलभते पञ्चविधया समतया—१. नैरात्म्यसमतया, २. दुःखसमतया, स्वपरसन्तानेषु नैरात्म्यदुःखसमतयोरविशेषात्, ३. कृत्यसमतया स्वपरदुःखप्रहाणकामतासामान्यात्, ४. निष्प्रतिकारसमतया, आत्मन इव परतः प्रतीकारानभिनन्दनात्, ५. तदन्यबोधिसत्त्वसमतया च, यथा तैरभिसमितं तथाभिसमयात्॥ ३०-३१॥

त्रैधातुकात्मसंस्कारानभूतपरिकल्पतः।
ज्ञानेन सुविशुद्धेन अद्वयार्थेन पश्यति॥ ३२॥

स त्रैधातुकात्मसंस्कारानभूतपरिकल्पनामात्रान् पश्यति; सुविशुद्धेन ज्ञानेन लोकोत्तरत्वात्। अद्वयार्थेनेति। अग्राह्यग्राहकार्थेन॥ ३२॥

तदभावस्य भावं च विमुक्तं दृष्टिहायिभिः।
लब्ध्वा दर्शनमार्गो हि तदा तेन निरुच्यते॥ ३३॥

तस्य ग्राह्यग्राहकाभावस्य भावं धर्मधातुं दर्शनप्रहातव्यैः क्लेशैर्विमुक्तं पश्यति॥ ३३॥

अभावशून्यतां ज्ञात्वा तथाभावस्य शून्यताम्।
प्रकृत्या शून्यतां ज्ञात्वा शून्यज्ञ इति कथ्यते॥ ३४॥

स च बोधिसत्त्वः शून्यज्ञ इत्युच्यते; त्रिविधशून्यताज्ञानात्। अभाव-[SL.95] शून्यता-परिकल्पितः स्वभावः, स्वेन लक्षणेनाभावात्। तथाभावस्य शून्यता - परतन्त्रस्य स हि न तथाभावो यथा कल्प्यते स्वेन लक्षणेन भावः। प्रकृतिशून्यता - परिनिष्पन्नः स्वभावः; शून्यतास्वभावत्वात्॥ ३४॥

अनिमित्तपदं ज्ञेयं विकल्पानां च संक्षयः।
अभूतपरिकल्पश्च तदप्रणिहितस्य हि॥ ३५॥

अनिमित्तपदं ज्ञेयं विकल्पानां च संक्षयः। अभूतपरिकल्पः, तदप्रणिधानस्य पदमालम्बनमित्यर्थः॥ ३५॥

तेन दर्शनमार्गेण सह लाभः सदा मतः।
सर्वेषां बोधिपक्षाणां विचित्राणां जिनात्मजे॥ ३६॥

तेन दर्शनमार्गेण सह बोधिसत्त्वस्य सर्वेषां बोधिपक्षाणां लाभो वेदितव्यः [B.93] स्मृत्युपस्थानादीनाम्॥ ३६॥

दर्शनमार्गलाभिनो माहात्म्यम्

एभिः पञ्चभिः श्लोकैर्दर्शनमार्गलाभिनो बोधिसत्त्वस्य माहात्म्योद्भावनम्—

संस्कारमात्रं जगदेत्य बुद्ध्या निरात्मकं दुःखविरूढिमात्रम्।
[illegible] महात्मदृष्टिं श्रयते महार्थाम्॥ ३७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विनात्मदृष्ट्या य इहात्मदृष्टि,
र्विनापि दुःखेन सुदुःखितश्च।
सर्वार्थकर्ता न च कारकाङ्क्षी,
यथात्मनः स्वात्महितानि कृत्वा॥ ३८॥
यो मुक्तचित्तः परया विमुक्त्या,
बद्धश्च गाढायतबन्धनेन।
दुःखस्य पर्यन्तमपश्यमानः,
प्रयुज्यते चैव करोति चैव॥ ३९॥
स्वं दुःखमुद्वोढुमिहासमर्थो,
लोकः कुतः पिण्डितमन्यदुःखम्।
जनैकमालोकगतं[1] त्वचिन्तो,
विपर्ययात्तस्य तु बोधिसत्त्वः॥ ४०॥
यत्प्रेम या वत्सलता प्रयोगः,
सत्त्वेष्वखेदश्च जिनात्मजानाम्।
आश्चर्यमेतत् परमं भवेषु,
न चैव सत्त्वात्मसमानभावात्॥ ४१॥

अनर्थमयात्मदृष्टिर्या क्लिष्टा सत्कायदृष्टिः। महात्मदृष्टिरिति महार्घा या सर्वसत्त्वेष्वात्मसमचित्तलाभात्मदृष्टिः। सा हि सर्वसत्त्वार्थक्रियाहेतुत्वात् महार्घा॥ ३७॥

विनात्मदृष्ट्या अनर्थमय्यात्मदृष्टिर्महार्घा, या विनापि दुःखेन स्वसन्तानजेन सुदुःखिता सर्वसत्त्वसन्तानजेन॥ ३८॥

यो विमुक्तचित्तो दर्शनप्रहातव्येभ्यः परया विमुक्त्या, अनुत्तरेण यानेन। बद्धश्च गाढायतबन्धनेन। सर्वसत्त्वसान्तानिकेन दुःखस्य पर्यन्तं न पश्यति स्वसत्त्वधातोरनन्तत्वादा-कल्पावत्[2] प्रयुज्यते च दुःखस्यान्तक्रियार्थं सत्त्वानां करोति चैव अर्थमप्रमेयाणां[3] [SL.96] सत्त्वानाम्॥ ३९॥

विपर्ययात्तस्य तु बोधिसत्त्वः। स हि सम्पिण्डितसर्वसत्त्वदुःखं यावल्लोकगतमुद्वोढुं समर्थः॥ ४०॥

या सत्त्वेषु बोधिसत्त्वस्य प्रियता, या च हितसुखैषिता, यश्च तदर्थं प्रयोगः, यश्च[4] तत्प्रयुक्तस्याखेदः एतत् सर्वमाश्चर्यं परमं लोकेषु। न चैवाश्चर्यं सत्त्वानाम्; आत्म-समानत्वात्॥ ४१॥

भावनामार्गः

ततोऽसौ भावनामार्गे परिशिष्टासु भूमिषु।
ज्ञानस्य द्विविधस्येह भावनायै प्रयुज्यते॥ ४२॥

---

1. ०मालोकगतं-सि०।
2. ०कल्पाव्रने०-सि०।
3. स्वधातो०-सि०।
4. चैवाद्य०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निर्विकल्पं च तज्ज्ञानं बुद्धधर्मविशोधकम्।
अन्यद् यथाव्यवस्थानं सत्त्वानां परिपाचकम्॥ ४३॥
भावनायाश्च निर्याणं द्वयसंख्येयसमाप्तितः।
पश्चिमां भावनामेत्य बोधिसत्त्वोऽभिषिक्तकः॥ ४४॥
वज्रोपमं समाधानं विकल्पाभेद्यमेत्य च। [B.94]
निष्ठाश्रयपरावृत्तिं सर्वावरणनिर्मलाम्॥ ४५॥
सर्वाकारज्ञतां चैव लभतेऽनुत्तरं पदम्।
यत्रस्थः सर्वसत्त्वानां हिताय प्रतिपद्यते॥ ४६॥

—एभिर्भावनामार्गः परिदीपितः। द्विविधं ज्ञानम्—१. निर्विकल्पं च, येनात्मनो बुद्धधर्मान् विशोधयति; २. यथाव्यवस्थानं च लोकोत्तरपृष्ठलब्धं लौकिकम्, येन सत्त्वान् परिपाचयति। असङ्ख्येयद्वयस्य समाप्तौ पश्चिमां भावनामागम्यावसानगतामभिषिक्तो वज्रोपमं समाधिं लभते। विकल्पानुशयाभेद्यार्थेन वज्रोपमः। ततो निष्ठागतामाश्रयपरावृत्तिं लभते सर्वक्लेशज्ञेयावरणनिर्मलाम्। सर्वाकारज्ञतां चानुत्तरपदं यत्रस्थो यावत्संसारमभिसम्बोधि-निर्वाणसन्दर्शनादिभिः सत्त्वानां हिताय प्रतिपद्यते॥ ४५-४६॥

कथं तथा दुर्लभदर्शने मुनौ भवेन्महार्थं न हि नित्यदर्शनम्।
भृशं समाप्यायितचेतसः सदा प्रसादवेगैरसमश्रवोद्भवैः॥ ४७॥
प्रचोद्यमानः[1] सततं च सम्मुखं तथागतैर्धर्ममुखे[2] व्यवस्थितः।
निगृह्य केशेष्विव दोषगह्वरात्रिकृष्य बोधौ स बलान्निवेश्यते॥ ४८॥
स सर्वलोकं सुविशुद्धदर्शनैरकल्पबोधैरभिभूय सर्वथा।
महान्धकारं विधमय्य भासते जगन्महादित्य इवात्युदारतः॥ ४९॥

[SL.97] —एभिस्त्रिभिः श्लोकैरववादमाहात्म्यं दर्शयति। यो हि धर्ममुखस्रोतस्यववादं[3] लभते तस्य नित्यं बुद्धदर्शनं भवति। ततश्चासमं धर्मश्रवणम्। यतोऽस्यात्यर्थं प्रसादः, प्रसादवेगैराप्यायितचेतसस्तन्नित्यदर्शनं बुद्धानां महार्थं भवति। शेषं गतार्थम्॥ ४७-४९॥

चतुर्विधामनुशासनीमेतेन श्लोकेन दर्शयति—

बुद्धाः सम्यक्प्रशंसां विदधति सततं स्वार्थसम्यक्प्रयुक्ते,
निन्दामीर्ष्याप्रयुक्ते स्थितिविचयपरे चान्तरायानुकूलान्।
धर्मान् सर्वप्रकारान् विधिवदिह जिना दर्शयन्त्यग्रसत्त्वे,
यान् वर्ज्यांसेव्ययोगे भवति विपुलता सौगते शासनेऽस्मिन्॥ ५०॥

अधिशीलमधिकृत्य सम्यक्स्वार्थप्रयुक्ते बोधिसत्त्वे प्रशंसाविधानतः। अधिचित्त-मधिप्रज्ञं चाधिकृत्य स्थितिविचयपरे तदन्तरायाणां तदनुकूलानां च सर्वप्रकाराणां धर्माणां [B.95] देशनतः। यान् वर्ज्यांसेव्येति। अन्तरायाननुकूलांश्च यथाक्रमम्। योगे इति। शमथ-विपश्यनाभावनायाम्॥ ५॥

---

1. प्रचोद्यमानः-सि०।
2. ०धर्ममुखे-सि०।
3. धर्ममुखस्रोत०-सि०।

निगमनम्

निगमनश्लोकः—

इति सततशुभाचयप्रपूर्णः,
सुविपुलमेत्य स चेतसः समाधिम्।
मुनिसततमहाववादलब्धो,
भवति गुणार्णवपारगोऽग्रसत्त्वः॥ ५१॥

निगमनश्लोको गतार्थः॥

उद्दानम्

अधिमुक्तिर्बहुलता धर्मपर्येष्टिदेशने।
प्रतिपत्तिस्तथा सम्यगववादानुशासनम्॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे अववादानुशासन्यधिकारश्चतुर्दशः॥

*

१५.

पञ्चदश उपायसहितकर्माधिकारः

उपायसहितः कर्मविभागः

उपायसहितकर्मविभागे चत्वारः श्लोकाः— [B.86]

यथा प्रतिष्ठा वनदेहिपर्वतप्रवाहिणीनां पृथिवी समन्ततः।
तथैव दानादिशुभस्य सर्वतो, बुधेषु कर्म त्रिविधं निरुच्यते॥ १॥

—अनेन श्लोकेन समुत्थानोपायं दर्शयति। सर्वप्रकारस्य दानादिशुभस्य [SL.98] पारमिताबोधिपक्षादिकस्य कर्मत्रयसमुत्थितत्वात्। बुधेष्विति। बोधिसत्त्वेषु। वनादिग्रहण-मुपभोग्यास्थिरस्थिरवस्तुनिदर्शनार्थम्॥ १॥

सुदुष्करैः कर्मभिरुद्यतात्मनां,
विचित्ररूपैर्बहुकल्पनिर्गतैः।
न कायवाक्चित्तमयस्य कर्मणो,
जिनात्मजानां भवतीह सन्नतिः॥ २॥
यथा विषाच्छस्त्रमहाशनाद्[1] रिपो-
र्निवारयेदात्महितः स्वमाश्रयम्।
निहीनयानाद् विविधाज्जिनात्मजो,
निवारयेत् कर्म तथा त्रयात्मकम्॥ ३॥

आभ्यां श्लोकाभ्यां व्युत्थानोपायं दर्शयति। महायानखेदान्ययानपातव्युत्थानाद् यथाक्रमम्। सन्नतिः खेद इत्यर्थः। विषादिसाधर्म्यं हीनयानप्रतिसंयुक्तस्य कर्मणो हीनयानचित्तपरिणामनात् महायाने कुशलमूलसमुच्छेदनात् अनुत्पन्नकुशलमूलानुत्पादाय। उत्पन्नकुशलमूलस्य[2] ध्वंसनात्, बुद्धत्वसम्पत्प्राप्तिविबन्धनाच्च॥ २-३॥

न कर्मिणः कर्म न कर्मणः क्रियां,
सदाविकल्पः समुदीक्षते त्रिधा।
ततोऽस्य तत्कर्म विशुद्धिपारगं,
भवत्यनन्तं तदुपायसंग्रहात्॥ ४॥

अनेन चतुर्थेन श्लोकेन विशुद्ध्युपायं कर्मणो दर्शयति। मण्डलपरिशुद्धितः कर्तृकर्मक्रियाणामनुपलम्भात्। अनन्तमिति अक्षयम्॥ ४॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे उपायसहितकर्माधिकारः पञ्चदशः॥

*

१. [illegible]

२. कुशलमूल [स?] स्य-पि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१६.

षोडशः पारमिताधिकारः

पारमिताप्रभेदसंग्रहः

[B.97] पारमिताप्रभेदसंग्रहे उद्दानश्लोकः—

सङ्ख्यार्थ[1] तल्लक्षणमानुपूर्वी निरुक्तिरभ्यासगुणश्च तासाम्।
प्रभेदनं संग्रहणं विपक्षो ज्ञेयो गुणोऽन्योन्यविनिश्चयश्च॥ १॥

तासां सङ्ख्यया विभागः

संख्याविभागे षट् श्लोकाः—

भोगात्मभावसम्पत्परिचारारम्भसम्पदभ्युदयः।
क्लेशावशगत्वमपि च कृत्येषु सदाविपर्यासः॥ १॥

इति प्रथमः॥

[SL.99] तत्र चतसृभिः पारमिताभिश्चतुर्विधोऽभ्युदयः—दानेन भोगसम्पत्, शीलेनात्मभावसम्पत्, क्षान्त्या परिचारसम्पत्। तथा हि तदासेवनादापत्यां[2] बहुजनसुप्रियो भवति। वीर्येणारम्भसम्पत् सर्वकर्मान्तसम्पत्तितः। षष्ठ्या क्लेशावशगत्वम्, ध्यानेन क्लेशविष्कम्भनात्। षष्ठ्या कृत्येष्वविपर्यासः, सर्वकार्ययथाभूतपरिज्ञानात्। इत्यभ्युदयः। तत्र चासंक्लेशमविपरीतकृत्यारम्भं चाधिकृत्य षट् पारमिता व्यवस्थिताः॥ १॥

सत्त्वार्थेषु सुयुक्तस्त्यागानुपघातमर्षणैः कुरुते।
सनिदानस्थितिमुक्त्या आत्मार्थं सर्वथा चरति॥ २॥

इति द्वितीयः॥

सत्त्वार्थेषु सम्यक्प्रयुक्तो बोधिसत्त्वस्तिसृभिर्दानशीलक्षान्तिपारमिताभिर्यथाक्रमं त्यागेनानुपघातेनोपघातमर्षणेन च सत्त्वार्थं कुरुते। तिसृभिः सनिदानया[3] चित्तस्थित्या विमुक्त्या च सर्वप्रकारमात्मार्थं चरति। वीर्यं निश्रित्य यथाक्रमं ध्यानप्रज्ञाभ्यामसमाहितस्य[4] चित्तस्य समवधानात्, समाहितस्य मोचनात्। इति परार्थमात्मार्थं चारभ्य षट् पारमिताः॥ २॥

अविघातविहेठविहेठसम्मर्षणैः क्रियाखेदैः।
आवर्जनैः सुलपितैः परार्थ आत्मार्थ एतस्मात्॥ ३॥

इति तृतीयः॥

दानादिभिर्बोधिसत्त्वस्य सकलः परार्थो भवति। यथाक्रमं परेषामुपकरणाविघातैः। अविहेठैः विहेठनामर्षणैः। साहाय्यक्रियास्वखेदैः ऋद्ध्यादिप्रभावावर्जनैः सुभाषित-

1. सांख्याय-सि०।
2. [illegible]
3. सनिदानतया-सि०।
4. प्रज्ञाभ्यासस्मा०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुलपितैश्च संशयच्छेदनात्। एतस्मात् परार्थात् बोधिसत्त्वस्यात्मार्थो भवति। परकार्यस्वकार्यत्वान्महाबोधिप्राप्तितश्च। इति सकलपरार्थाधिकारात् षट् पारमिताः॥ ३॥

भोगेषु चानभिरतिस्तीव्रा गुरुता द्वये अखेदश्च। [B.98]
योगश्च निर्विकल्पः समस्तमिदमुत्तमं यानम्॥ ४॥

इति चतुर्थः॥

दानेन बोधिसत्त्वस्य भोगेष्वनभिरतिः[1], निरपेक्षत्वात्। शीलसमादानेन बोधिसत्त्वशिक्षासु तीव्रा गुरुता। क्षान्त्या वीर्येण चाखेदो द्वये यथाक्रमं दुःखे च सत्त्वासत्त्वकृते कुशलप्रयोगे च। ध्यानप्रज्ञाभ्यां[2] निर्विकल्पो योगः शमथविपश्यनासंगृहीतः। [SL.100] एतावच्च समस्तमहायानम्।

इति महायानसंग्रहाधिकारात् षट् पारमिताः॥ ४॥

विषयेष्वसक्तिमार्गस्तदाप्तिविक्षेपसंयमेष्वपरः।
सत्त्वाविसृजनवर्धन आवरणविशोधनेष्वपरः॥ ५॥

इति पञ्चमः॥

तत्र दानं विषयेष्वसक्तिमार्गः, त्यागाभ्यासेन तत्सक्तिविगमात्। शीलं तदाप्तिविक्षेपसंयमेषु भिक्षुसंवरस्थस्य विषयप्राप्तये सर्वकर्मान्तविक्षेपाणामप्रवृत्तेः। क्षान्तिः सत्त्वानुत्सर्गे सर्वापकारदुःखानुद्वेगात्[3]। वीर्यं कुशलविवर्धने आरब्धवीर्यस्य तद्वृद्धिगमनात्[4]। ध्यानं प्रज्ञा चावरणविशोधनेषु मार्गः, ताभ्यां क्लेशज्ञेयावरणविशोधनात्। मार्ग इत्युपायः।

एवं सर्वाकारमार्गाधिकारात् षट् पारमिताः॥ ५॥

शिक्षात्रयमधिकृत्य च षट् पारमिता जिनैः समाख्याताः।
आद्या तिस्रो द्वेधा अन्त्यद्वयतस्तिसृष्वेका॥ ६॥

इति षष्ठः॥

तत्राद्या अधिशीलं शिक्षा तिस्रः पारमिताः; ससम्भारसपरिवारग्रहणात्। दानेन हि भोगनिरपेक्षः शीलं समादत्ते, समात्तं च क्षान्त्या रक्षत्याक्रुष्टप्रत्याक्रोशनादिभिः। द्वेधेति। अधिचित्तमधिप्रज्ञं च शिक्षा। सा अन्तेन द्वयेन संगृहीता यथाक्रमम् ध्यानेन प्रज्ञया च। तिसृष्वपि शिक्षास्वेका वीर्यपारमिता वेदितव्या; सर्वासां वीर्यसहायत्वात्॥ ६॥

तासां लक्षणविभागः

लक्षणविभागे श्लोकाः षट्—

दानं विपक्षहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पेन।
सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्त्वविपाचकं त्रेधा॥ १॥

1. [illegible]
2. प्रज्ञाभ्यां-सि०।
3. सर्वापकार०-सि०।
4. तद्वृद्धि०-सि०।

बोधिसत्त्वानां दानं चतुर्विधलक्षणम्—१. विपक्षहीनं मात्सर्यस्य प्रहीणत्वात्। २. निर्विकल्पज्ञानसहगतं धर्मनैरात्म्यप्रतिवेधयोगात्। ३. सर्वेच्छापरिपूरकं यो यदिच्छति तस्मै तस्य दानात्। ४. सत्त्वपरिपाचकं त्रेधा दानेन सत्त्वान् संगृह्य त्रिषु यानेषु यथाभव्यनियोजनात्॥ १ ॥

[B.99] शीलं विपक्षहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पेन।
सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्त्वविपाचकं त्रेधा॥ २॥
क्षान्तिर्विपक्षहीना ज्ञानेन गता च निर्विकल्पेन।
सर्वेच्छापरिपूरा अपि सत्त्वविपाचिका त्रेधा॥ ३॥
[SL.101] वीर्यं विपक्षहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पेन।
सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्त्वविपाचकं त्रेधा॥ ४॥
ध्यानं विपक्षहीनं ज्ञानेन गतं च निर्विकल्पेन।
सर्वेच्छापरिपूरकमपि सत्त्वविपाचकं त्रेधा॥ ५॥
प्रज्ञा विपक्षहीना ज्ञानेन गता च निर्विकल्पेन।
सर्वेच्छापरिपूरा अपि सत्त्वविपाचिका त्रेधा॥ ६॥

यथा दानलक्षणं चतुर्विधमेवं शीलादीनां वेदितव्यम्।

एषां तु विपक्षाः—दौःशील्यम्, क्रोधः, कौसीद्यम्, विक्षेपः, दौष्प्रज्ञं यथाक्रमम्। सर्वेच्छापरिपूरकत्वं शीलादिभिः परेषां सर्वकायवाक्संयमनापराधमर्षणसाहाय्यमनोरथसंशयच्छेदनेच्छापरिपूरणात्। सत्त्वपरिपाचकत्वं शीलादिभिरप्यवर्ज्य त्रिषु यानेषु परिपाचनात् ॥ २-६ ॥

अनुक्रमविभागः

अनुक्रमविभागे श्लोकः—

पूर्वोत्तरनिश्रयतश्चोत्पत्तेस्तत्क्रमेण निर्देशः।
हीनोत्कर्षस्थानादौदारिकसूक्ष्मतश्चापि ॥ १ ॥

त्रिभिः कारणैस्तेषां दानादीनां क्रमेण निर्देशः। पूर्वसन्निश्रयेणोत्तरस्योत्पत्तेः। भोगनिरपेक्षो हि शीलं समादत्ते, शीलवान् क्षमो भवति, क्षमावान् वीर्यमारभते, आरब्धवीर्यः समाधिमुत्पादयति, समाहितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति; पूर्वस्य च हीनत्वात् उत्तरस्योत्कर्षस्थानत्वात्। हीनं हि दानमुत्कृष्टं शीलमेवं यावद्धीनं ध्यानमुत्कृष्टा प्रज्ञेति; पूर्वस्य चौदारिकत्वादुत्तरस्य सूक्ष्मत्वात्। औदारिकं हि दानं सुप्रवेशत्वात् सुकरत्वाच्च। सूक्ष्मं शीलं ततो दुष्प्रवेशत्वाद् दुष्करत्वाच्च। एवं यावदौदारिकं ध्यानं सूक्ष्मा प्रज्ञेति॥ १ ॥

पारमितानिर्वचनविभागः

निर्वचनविभागे श्लोकः—

दारिद्र्यस्यापनयाच्छैत्यस्य च लम्भनात् क्षयात् क्रुद्धेः।
वरयोग-मनोधारण-परमार्थज्ञानतो निरुक्तिः ॥ १ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दारिद्र्यमपनयतीति दानम्। शैत्यं लम्भयतीति शीलम्, तद्वतो विषयनिमित्तक्लेशपरिदाहाभावात्। क्षयः क्रुद्धेरिति क्षान्तिः; तया क्रोधक्षयात्। वरेण योजयतीति वीर्यम्, [SL.102] कुशलधर्मयोजनात्। धारयत्यध्यात्मं मन इति ध्यानम्। परमार्थं जानात्यनयेति प्रज्ञा॥ १ ॥

पारमिताभावनाविभागः

भावनाविभागे श्लोकः— [B.100]

भावनोपधिमाश्रित्य मनस्कारं तथाशयम्।
उपायं च विभुत्वं च सर्वासामेव कथ्यते॥ १॥

पञ्चविधा पारमिताभावना—

१. तत्रोपधिसन्निश्रिता पारमिताभावना चतुराकारा—हेतुसन्निश्रिता यो गोत्रबलेन पारमितासु प्रतिपत्त्यभ्यासः, विपाकसन्निश्रिता य आत्मभावसम्पत्तिबलेन, प्रणिधानसन्निश्रिता यः पूर्वप्रणिधानबलेन। प्रतिसंख्यानसन्निश्रिता यः प्रज्ञाबलेन पारमितासु प्रतिपत्त्यभ्यासः।

२. मनसिकारसन्निश्रिता पारमिताभावना चतुराकारा—अधिमुक्तिमनस्कारेण सर्वपारमिताप्रतिसंयुक्तं सूत्रान्तमधिमुच्यमानस्य, आस्वादनामनस्कारेण लब्धाः पारमिता आस्वादयतो गुणसन्दर्शनयोगेन, अनुमोदनामनस्कारेण सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वानां दानादिकमनुमोदमानस्य, अभिनन्दनामनस्कारेणात्मनः सत्त्वानां चानागतं पारमिताविशेषमभिनन्दमानस्य।

३. आशयसन्निश्रिता पारमिताभावना षडाकारा—अतृप्ताशयेन, विपुलाशयेन, मुदिताशयेन, उपकाराशयेन, निर्लेपाशयेन, कल्याणाशयेन च। तत्र—

(क) बोधिसत्त्वस्य दानेऽतृप्ताशयो यद् बोधिसत्त्व एकसत्त्वस्यैकक्षणे गङ्गानदीवालिकासमान् लोकधातून् सप्तरत्नपरिपूर्णान् कृत्वा प्रतिपादयेत्, गङ्गानदीवालुकासमांश्चात्मभावान्। एवं च प्रतिक्षणं गङ्गानदीवालुकासमान् कल्पान् प्रतिपादयेत्। यथा चैकस्य सत्त्वस्यैवं यावान् सत्त्वधातुरनुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिपाचयितव्यः, तमनेन पर्यायेण प्रतिपादयेत्। अतृप्त एव बोधिसत्त्वस्य दानाशय इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दानेऽतृप्ताशयः।

न च बोधिसत्त्व एवंरूपां दानपरम्परां क्षणमात्रमपि हापयति, न विच्छिनत्त्याबोधिमण्डनिषदनादिति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दाने विपुलाशय इति।

मुदिततरश्च बोधिसत्त्वो भवति तान् सत्त्वान् दानेन तथानुगृह्णन्। न त्वेव ते सत्त्वास्तेन दानेनानुगृह्यमाणा इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दाने मुदिताशयः।

उपकारकतरांश्च स बोधिसत्त्वस्तान् सत्त्वानात्मनः समनुपश्यति। येषां तथा दानेनोपकरोति नात्मानम्। तेषामनुत्तरसम्यक्सम्बोध्युपस्तम्भतामुपादाय इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दाने उपकाराशयः।

न च बोधिसत्त्वः सत्त्वेषु तया विपुलमपि दानमयं पुण्यमभिसंस्कृत्य प्रतिकारेण वा अर्थी[1] भवति विपाकेन वा इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दानपारमिताभावनायां निर्लेपाशयः।

यद्बोधिसत्त्वस्तया विपुलस्यापि दानस्कन्धस्य विपाकं सत्त्वेष्वभिनन्दति, नात्मनः। [SL.103] सर्वसत्त्वसाधारणं च कृत्वानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयति इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य दानपारमिताभावनायां कल्याणाशयः।

[B.101] (ख) तत्र बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायामतृप्ताशयः। यद्बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवालिकासमेष्वात्मभावेषु गङ्गानदीवालिकासमकल्पायुष्प्रमाणेषु सर्वोपकरणनिरन्तरविपाती त्रिसाहस्रमहासाहस्रलोकधातावग्निप्रतिपूर्णे चतुर्विधमीर्यापथं कल्पमेकैकं शीलपारमिताक्षणं यावत्प्रज्ञापारमिताक्षणं भावयेद्, एतेन पर्यायेण यावच्छील-स्कन्धो यावच्च प्रज्ञास्कन्धो येनानुत्तरां सम्यक्सम्बोधिमभिसम्बुध्यते शीलस्कन्धं यावत् प्रज्ञास्कन्धं भावयेदतृप्त एव बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायामाशयो यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायामाशय इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायामतृप्ताशयो यावत् प्रज्ञापारमिताभावनायामतृप्ताशयः।

यद्बोधिसत्त्वस्तां शीलपारमिताभावनापरम्परां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनापरम्परया बोधिमण्डनिषदनात्र स्रंसयति न विच्छिनत्ति इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां विपुलाशयः।

मुदिततरश्च बोधिसत्त्वो भवति तया शीलपारमिताभावनया यावत्प्रज्ञापारमिताभावनया सत्त्वाननुगृह्णन्। न त्वेवं[2] ते सत्त्वा अनुगृह्यमाणा इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां मुदिताशयः।

उपकारकतरांश्च बोधिसत्त्वस्तान् सत्त्वानात्मनः समनुपश्यति। येषां तया शीलपारमिताभावनया यावत्प्रज्ञापारमिताभावनया उपकरोति नात्मानम्। तेषामनुत्तर-सम्यक्सम्बोध्युपस्तम्भतामुपादाय इति य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत् प्रज्ञापारमिताभावनायामुपकाराशयः।

न च बोधिसत्त्वस्तया विपुलमपि शीलपारमिताभावनामयं यावत्प्रज्ञापारमिताभावनामयं पुण्यमभिसंस्कृत्य प्रतिकारेण वाऽर्थी भवति विपाकेन वा इति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां निर्लेपाशयः।

तत्र यद् बोधिसत्त्व एवं शीलपारमिताभावनामयस्य यावत्प्रज्ञापारमिताभावनामयपुण्यस्कन्धस्य विपाकं सत्त्वेष्वेवाभिनन्दति, नात्मनः। सर्वसत्त्वसाधारणं च कृत्वानुत्तरायां सम्यक्सम्बोधौ परिणामयतीति। य एवंरूप आशयोऽयं बोधिसत्त्वस्य शीलपारमिताभावनायां यावत्प्रज्ञापारमिताभावनायां कल्याणाशयः।

१. अर्थी-सि०।

४. उपायसन्निश्रिता भावना त्र्याकारा—निर्विकल्पेन ज्ञानेन त्रिमण्डलपरिशुद्धि-प्रत्यवेक्षणतामुपादाय। तथा हि स उपायः सर्वमनसिकाराणामभिनिष्पत्तये।

५. विभुत्वसन्निश्रिता पारमिताभावना त्र्याकारा—कायविभुत्वतः, चर्या-[SL.104] विभुत्वतः, देशनाविभुत्वतश्च। तत्र १. कायविभुत्वं तथागते द्वौ कायौ द्रष्टव्यौ—स्वाभाविकः, साम्भोगिकश्च। २. तत्र चर्याविभुत्वं नैर्माणिकः कायो द्रष्टव्यः। येन सर्वाकारां सर्वसत्त्वानां सहधार्मिकचर्यां दर्शयति। ३. देशनाविभुत्वं षट्पारमितासर्वाकारदेशनायामव्याघातः॥ १॥

प्रभेदसंग्रहे द्वादशश्लोकाः। दानादीनां प्रत्येकं षडर्थप्रभेदतः। षडर्थाः—[B.102] स्वभावहेतु-फल-कर्म-योग-वृत्त्यर्थाः।

दानप्रभेदः

तत्र दानप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

> प्रतिपादनमर्थस्य चेतना मूलनिश्रिता।
> भोगात्मभावसम्पत्ती द्वियानग्रहपूरकम्॥ १॥
> अमात्सर्ययुतं तच्च दृष्टधर्मामिषाभये।
> दानमेवं[1] परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत्॥ २॥

अर्थप्रतिपादनं प्रतिग्राहकेषु दानस्य स्वभावः। अलोभादिसहजा चेतना हेतुः। भोगसम्पत्त्यात्मभावसम्पत्तिश्चायुरादिसंगृहीता फलं पञ्चस्थानसूत्रवत्। स्वपरानुग्रहो महाबोधिसम्भारपरिपूरिश्च कर्म। अमात्सर्ययोगो अमत्सरिषु वर्तते। दृष्टधर्मामिषाभय-प्रदानप्रभेदेन चेति वृत्तिः॥ १-२॥

शीलप्रभेदः

शीलप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

> षडङ्गशमभावान्तं सुगतिस्थितिदायकम्।
> प्रतिष्ठाशान्तनिर्भीतं पुण्यसम्भारसंयुतम्॥ १॥
> सङ्केतधर्मतालभ्यं संवरस्थेषु विद्यते।
> शीलमेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत्॥ २॥

षडङ्गमिति स्वभावः। षडङ्गीति शीलवान् विहरति यावत्समादाय शिक्षते शिक्षापदेष्विति। शमभावान्तमिति हेतुः। निर्वाणाभिप्रायेण समादानात्। सुगतिस्थिति-दायकमिति फलम्। शीलेन सुगतिगमनात्, अविप्रतिसारादिक्रमेण चित्तस्थितिलाभाच्च। प्रतिष्ठाशान्तनिर्भीतमिति कर्म। शीलं हि सर्वगुणानां प्रतिष्ठा भवति। क्लेशपरिदाह-[SL.105] शान्त्या च शान्तम्। प्राणातिपातादिप्रत्ययानां च भयावद्यवैराणामप्रसवान्निर्भीतम्। पुण्यसम्भार-संयुतमिति योगः। सर्वकालं कायवाङ्मनस्कर्मसमाचरणात्[2]। संकेतधर्मतालभ्यं संवरस्थेषु

१. दानमेवं-सि०।
२. ०समाचरणाद्-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विद्यत इति वृत्तिः। तत्र संकेतलब्धं प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतम्। धर्मताप्रतिलब्धं ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीतम्, एषाऽस्य प्रभेदवृत्तिः; त्रिविधेन प्रभेदेन वर्तनात् संवरस्थेषु विद्यत इत्याधारवृत्तिः[1] ॥ १-२ ॥

क्षान्तिप्रभेदः

क्षान्तिप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

मर्षाधिवासनज्ञानं कारुण्याद् धर्मसंश्रयात्।
पञ्चानुशंसमाख्यातं द्वयोरर्थकरं च तत् ॥ १ ॥
तपःप्राबल्यसंयुक्तं तेषु तत्त्रिविधं मतम्।
क्षान्तिमेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २ ॥

[B.103] मर्षाधिवासनज्ञानमिति। त्रिविधायाः क्षान्तेः स्वभावः, अपकारमर्षणक्षान्तेः, मर्षणं मर्ष इति कृत्वा। दुःखाधिवासक्षान्तेर्धर्मनिध्यानक्षान्तेश्च यथाक्रमम्। कारुण्याद्धर्मसंश्रयादिति हेतुः। धर्मसंश्रयः पुनः—शीलसमादानम्, श्रुतपर्याप्तिश्च। पञ्चानुशंसमाख्यातमिति फलम्। यथोक्तं सूत्रे—"पञ्चानुशंसाः क्षान्तौ—न वैरबहुलो भवति, न भेदबहुलो भवति, सुखसौमनस्यबहुलो भवति, अविप्रतिसारी कालं करोति, कायस्य च भेदात् सुगतौ स्वर्गलोके देवेषूपपद्यते" इति। द्वयोरर्थकरं च तदिति। मर्षाधिवासनमित्यधिकृतम् इदं कर्म। यथोक्तम्—

"द्वयोरर्थं स कुरुते आत्मनश्च परस्य च।
यः परं कुपितं ज्ञात्वा स्वयं तत्रोपशाम्यति" ॥ इति।

तपःप्राबल्यसंयुक्तमिति योगः। यथोक्तम्—"क्षान्तिः परमं तपः[2]" इति। तेषु तदित्याधारवृत्तिः; क्षमिषु तद्वृत्तेः। त्रिविधं मतमिति। प्रभेदवृत्तिस्त्रिविधक्षान्तिप्रभेदेन। यथोक्तं प्राक् ॥ १-२ ॥

वीर्यप्रभेदः

वीर्यप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

उत्साहः कुशले सम्यक् श्रद्धाच्छन्दप्रतिष्ठितः।
स्मृत्यादिगुणवृद्धौ च संक्लेशप्रातिपक्षिकः ॥ १ ॥
अलोभादिगुणोपेतस्तेषु सप्तविधश्च सः।
वीर्यमेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २ ॥

उत्साहः कुशले सम्यगिति स्वभावः। कुशल इति तदन्यकृत्योत्साहव्युदासार्थम्, सम्यगित्यन्यतीर्थिकमोक्षार्थोत्साहव्युदासार्थम्। श्रद्धाच्छन्दप्रतिष्ठित इति हेतुः। श्रद्दधानो [SL.106] ह्यर्थिको[3] वीर्यमारभते। स्मृत्यादिगुणवृद्धाविति फलम्। आरब्धवीर्यस्य स्मृतिसमाध्यादिगुणोदयात्। संक्लेशप्रातिपक्षिक इति कर्म। यथोक्तम्—"आरब्धवीर्यस्तु सुखं विहरत्यव्यवकीर्णः पापकैरकुशलैर्धर्मैः" इति ॥ १ ॥

अलोभादिगुणोपेत इति योगः। तेष्वित्यारब्धवीर्येषु इत्याधारवृत्तिः। सप्तविध इति प्रभेदवृत्तिः। स पुनरधिशीलादिशिक्षात्रये कायिकं चैतसिकं च सातत्येन सत्कृत्य च यद्वीर्यम् ॥ २ ॥

ध्यानप्रभेदः

ध्यानप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

स्थितिश्चेतस अध्यात्मं स्मृतिवीर्यप्रतिष्ठितम्।
सुखोपपत्तयेऽभिज्ञाविहारवशवर्तकम् ॥ १ ॥
धर्माणां प्रमुखं तेषु विद्यते त्रिविधश्च सः। [B.104]
ध्यानमेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २ ॥

स्थितिश्चेतस अध्यात्ममिति स्वभावः। स्मृतिवीर्यप्रतिष्ठितमिति हेतुः। आलम्बनासम्प्रमोषे सति वीर्यं निश्रित्य समापत्त्यभिनिर्हारात्। सुखोपपत्तये इति फलम्, ध्यानस्याव्याबाधोपपत्तिफलत्वात्। अभिज्ञाविहारवशवर्तकमिति कर्म, ध्यानेनाभिज्ञावशवर्तनात्। आर्यदिव्यब्राह्मविहारवशवर्तनाच्च ॥ १ ॥

धर्माणां प्रमुखमिति। प्रामुख्येन योगः। यथोक्तम्—"समाधिप्रमुखाः सर्वधर्माः" इति। तेषु विद्यत इति। ध्यायिष्वित्याधारवृत्तिः। त्रिविधश्च स इति। सवितर्कः सविचारः, अवितर्को विचारमात्रः, अवितर्को अविचारः। पुनः प्रीतिसहगतः, सातसहगतः, उपेक्षासहगतश्च। इयं प्रभेदवृत्तिः ॥ २ ॥

प्रज्ञाप्रभेदः

प्रज्ञाप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

सम्यक्प्रविचयो ज्ञेयः समाधानप्रतिष्ठितः।
सुविमोक्षाय संक्लेशात् प्रज्ञाजीवसुदेशनः ॥ १ ॥
धर्माणामुत्तरस्तेषु विद्यते त्रिविधश्च सः।
प्रज्ञामेवं परिज्ञाय पण्डितः समुदानयेत् ॥ २ ॥

सम्यक् प्रविचयो ज्ञेय इति। स्वभावः। सम्यगिति, न मिथ्या ज्ञेय इति लौकिककृत्यसम्यक्प्रविचयव्युदासार्थम्। समाधानप्रतिष्ठित इति हेतुः। समाहितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति। यस्मात् सुविमोक्षाय संक्लेशादिति फलम्। तेन हि संक्लेशात् सुविमोक्षो भवति। लौकिकहीनलोकोत्तरमहालोकोत्तरेण प्रविचयेन। प्रज्ञाजीवसुदेशन इति। प्रज्ञाजीवः, सुदेशना चास्य कर्म। तेन ह्यनुत्तरः प्रज्ञाजीवकानां जीवति। सम्यग् धर्मं देशयतीति ॥ १ ॥

धर्माणामुत्तर इत्युत्तरत्वेन योगः। यथोक्तम्—"प्रज्ञोत्तराः सर्वधर्माः" इति। तेषु विद्यते त्रिविधश्च स इति वृत्तिः। प्राज्ञेषु वर्तनात्। त्रिविधेन च प्रभेदेन—लौकिकः, हीनलोकोत्तरः, महालोकोत्तरश्च ॥ २ ॥ [SL.107]

[illegible]नां षड्विधप्रभेदेन प्रभेदः ॥

१. इत्याधार०-शि०।
२. धम्म[illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संग्रहविभागः

संग्रहविभागे श्लोकः—

सर्वे शुक्ला धर्माः विक्षिप्तसमाहितोभया ज्ञेयाः।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां पारमिताभ्यां परिगृहीताः॥ १॥

सर्वे शुक्ला धर्मा दानादिधर्माः। तत्र विक्षिप्ता द्वाभ्यां पारमिताभ्यां संगृहीताः, प्रथमाभ्यां दानसमादानशीलयोरसमाहितत्वात्। समाहिताः, द्वाभ्यां पश्चिमाभ्याम्, ध्यानप्रज्ञा-भूतप्रज्ञयोः समाहितत्वात्। उभये द्वाभ्यां क्षान्तिवीर्याभ्याम्; तयोः समाहितासमाहितत्वात्॥ १॥

[B.105] विपक्षविभागे श्लोकाः षट्—

न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं सक्तमेव न च दानम्।
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं बोधिसत्त्वानाम्॥ १॥
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं सक्तमेव न च शीलम्।
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं बोधिसत्त्वानाम्॥ २॥
न च सक्ता न च सक्ता न च सक्ता सक्तिका न क्षान्तिः।
न च सक्ता न च सक्ता न च सक्ता बोधिसत्त्वानाम्॥ ३॥
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं सक्तमेव न च वीर्यम्।
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं बोधिसत्त्वानाम्॥ ४॥
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं सक्तमेव न च ध्यानम्।
न च सक्तं न च सक्तं न च सक्तं बोधिसत्त्वानाम्॥ ५॥
न च सक्ता न च सक्ता न च सक्ता सक्तिका न च प्रज्ञा।
न च सक्ता न च सक्ता न च सक्ता बोधिसत्त्वानाम्॥ ६॥

सप्तविधा सक्तिर्दानस्य विपक्षः—भोगसक्तिः, विलम्बनसक्तिः, तन्मात्रसन्तुष्टि-सक्तिः, प्रतिकारसक्तिः, विपाकसक्तिः; विपक्षसक्तिस्तु तद्विपक्षलाभानुशयासमुद्घातात्; विक्षेपसक्तिश्च। स पुनर्विक्षेपो द्विविधः १. मनसिकारविक्षेपश्च हीनयानस्पृहणात्; २. विकल्प-विक्षेपश्च दायकप्रतिग्राहकदानविकल्पनात्। अतः सप्तविधसक्तिमुक्तत्वात् सप्तकृत्वो दान-स्यासक्तत्वमुक्तम्॥ १॥

यथा दानासक्तिरुक्ता, एवं शीले यावत्प्रज्ञायां वेदितव्या। अत्र तु विशेषः—
[SL.108] भोगसक्तिपरिवर्तेन दौःशील्याद्यासक्तिर्वेदितव्या; विपक्षसक्तिस्तद्विपक्षानुशया-समुद्घातनात्। विकल्पविक्षेपश्च यथायोगं त्रिमण्डलपरिकल्पनात्॥ २-६॥

गुणविभागः

गुणविभागे चतुस्त्रिंशत्[1] श्लोकाः—

१. त्रयोविंशतिः-भि०, चि०।

त्यक्तं बुद्धसुतैः स्वजीवितमपि प्राप्यार्थिनं सर्वदा,
कारुण्यात् परतो न च प्रतिकृतिर्नेष्टं फलं प्रार्थितम्।
दानेनैव च तेन सर्वजनता बोधित्रये रोपिता,
दानं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकेऽक्षयं स्थापितम्॥ १॥

सुबोधः पदार्थः॥ १॥

आत्तं बुद्धसुतैर्यमोद्यममयं शीलत्रयं सर्वदा,
स्वर्गो नाभिमतः समेत्य च पुनः सक्तिर्न तत्राहिता।
शीलेनैव च तेन सर्वजनता बोधित्रये रोपिता, [B.106]
शीलं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकेऽक्षयं स्थापितम्॥ २॥

त्रिविधं शीलम्—संवरशीलम्, कुशलधर्मसंग्राहकशीलम्, सत्त्वार्थक्रियाशीलं च। एषामेकं[1] यमस्वभावम्, द्वे उद्यमस्वभावे॥ २॥

क्षान्तं बुद्धसुतैः सुदुष्करमथो सर्वापकारं नृणाम्,
न स्वर्गार्थमशक्तितो न च भयान्नैवोपकारेक्षणात्।
क्षान्त्यानुत्तरया च सर्वजनता बोधित्रये रोपिता,
क्षान्तिर्ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकेऽक्षया स्थापिता॥ ३॥

क्षान्त्यानुत्तरया चेति। दुःखाधिवासनक्षान्त्या च परापकारमर्षणक्षान्त्या च यथाक्रमम्॥ ३॥

वीर्यं बुद्धसुतैः कृतं निरुपमं सन्नाहयोगात्मकं,
हन्तुं क्लेशगणं स्वतोऽपि परतः प्राप्तं च बोधिं पराम्।
वीर्येणैव च तेन सर्वजनता बोधित्रये रोपिता,
वीर्यं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकेऽक्षयं स्थापितम्॥ ४॥

वीर्यमिति। सन्नाहवीर्यम्, प्रयोगवीर्यं च॥ ४॥ [SL.109]

ध्यानं बुद्धसुतैः समाधिबहुलं सम्पादितं सर्वथा,
श्रेष्ठध्यानसुखैर्विहृत्य कृपया हीनोपपत्तिः श्रिता।
ध्यानेनैव च तेन सर्वजनता बोधित्रये रोपिता,
ध्यानं ज्ञानपरिग्रहेण च पुनर्लोकेऽक्षयं स्थापितम्॥ ५॥

समाधिबहुलमिति। अनन्तबोधिसत्त्वसमाधिसंगृहीतम्॥ ५॥

ज्ञातं बुद्धसुतैः सतत्त्वमखिलं ज्ञेयं च यत् सर्वथा,
सक्तिर्नैव न निर्वृत्तौ प्रजनिता बुद्धैः[2] कुतः सम्वृत्तौ।
ज्ञानेनैव च तेन सर्वजनता बोधित्रये रोपिता,
ज्ञानं सत्त्वपरिग्रहेण च पुनर्लोकेऽक्षयं स्थापितम्॥ ६॥

१. एकमेकं-सि०।
२. बुद्धैः-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सतत्त्वं परमार्थसंगृहीतं सामान्यलक्षणं पुद्गलधर्मनैरात्म्यम्। ज्ञेयं च यत्सर्वथेति। अनन्तरस्यसंकेतादिलक्षणभेदभिन्नं यदपरं[1] ज्ञेयम्[1]। दानादीनां निर्विकल्पज्ञानपरिग्रहेणाक्षयत्वं निरुपधिशेषनिर्वाणेऽपि तदक्षयात्। ज्ञानस्य पुनः सत्त्वपरिग्रहेण करुणया सत्त्वानाम-परित्यागात्॥ ६॥

एषां पुनः षण्णां श्लोकानां पिण्डार्थः सप्तमेन श्लोकेन निर्दिष्टः—

[B.107] औदार्यानामिषत्वं च महार्थाक्षयतापि च।
दानादीनां समस्तं हि ज्ञेयं गुणचतुष्टयम्॥ ७॥ इति।

तत्र दानादीनां प्रथमेन पादेनोदारता परिदीपिता। द्वितीयेन निरामिषता। तृतीयेन महार्थता; महतः सत्त्वार्थस्य सम्पादनात्। चतुर्थेनाक्षयता। इत्येषां गुणचतुष्टयमेभिः श्लोकैर्वेदितव्यम्॥ ७॥

दर्शनपूरणतुष्टिं याचनकेऽतुष्टिमपि समाशास्तिम्।
अभिभवति स तां दाता कृपालुराधिक्ययोगेन॥ ८॥

याचनके हि जने दायकदर्शनात् ततश्च यथेप्सितं लब्ध्वा मनोरथपरिपूरणाच्च तुष्टिरुत्पद्यते। अतुष्टिश्चादर्शनादपरिपूरणाच्च। आशास्तिश्च या तद्दर्शने मनोरथपरिपूरणे च। सा [SL.110] बोधिसत्त्वस्याधिकोत्पद्यते, सर्वकालं याचनकदर्शनात्मनोरथपरिपूरणाच्च। अदर्शनादपरिपूरणाच्चातुष्टिः। अतो दाता कृपालुस्तां सर्वामभिभवत्याधिक्ययोगात्॥ ८॥

प्राणान् भोगान् दारान् सत्त्वेषु सदात्यजनकृपालुत्वात्[2]।
आमोदते निकामं तद्विरतिं पालयेन्न कथम्!॥ ९॥

तेभ्यो विरतिं तद्विरतिम्, परकीयेभ्यः प्राणभोगदारेभ्यः। एतेन त्रिविधात् कायदुश्चरिताद्विरतिशीलगुणं दर्शयति॥ ९॥

निरपेक्षः समचित्तो निर्भीः सर्वप्रदः कृपाहेतोः।
मिथ्यावादं ब्रूयात् परोपघाताय कथमार्यः॥ १०॥

एतेन मृषावादाद्विरतिगुणं दर्शयति—आत्महेतोर्मृषावाद उच्येत कायजीवितापेक्षया, परहेतोर्वा प्रियजनप्रेम्णा, भयेन वा राजादिभयात्। आमिषकिञ्चित्कहेतोर्वा लाभार्थम्। बोधिसत्त्वश्च स्वकायजीवितनिरपेक्षः। समचित्तश्च सर्वसत्त्वेष्वात्मसमचित्ततया। निर्भयश्च पञ्चभयसमतिक्रान्तत्वात्। सर्वप्रदश्चार्थिभ्यः सर्वस्वपरित्यागात्। स केन हेतुना मृषावादं ब्रूयात्!॥ १०॥

समहितकामः सकृपः परदुःखोत्पादनेऽतिभीरुश्च।
सत्त्वविनये सुयुक्तः सुविदूरे त्रिविधवाग्दोषात्॥ ११॥

बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वेषु समं हितकामः, स कथं परेषां मित्रभेदार्थं पैशुन्यं करिष्यतीति! सकृपश्च परदुःखापनयाभिप्रायात्। परदुःखोत्पादने चात्यर्थं भीरुः, स कथं

१-१. यदज्ञेयं-सि०।
२. सदान्य०—सि०।

परेषां दुःखोत्पादनार्थं परुषं वक्ष्यति! सत्त्वानां विनये सम्यक् प्रयुक्तः, स कथं [B.108] सम्भिन्नप्रलापं करिष्यति! तस्मादसौ सुविदूरे त्रिविधवाग्दोषात्—पैशुन्यात्, पारुष्यात्, सम्भिन्नप्रलापाच्च॥ ११॥

सर्वप्रदः कृपालुः प्रतीत्यधर्मोदये सुकुशलश्च।
अधिवासयेत् कथमसौ सर्वाकारं मनःक्लेशम्॥ १२॥

अभिध्या, व्यापादः, मिथ्यादृष्टिर्वा यथाक्रमम्। एष दौःशील्यप्रतिपक्षाधनीयविशेष-योगाच्छीलविशुद्धिगुणो बोधिसत्त्वानां वेदितव्यः॥ १२॥

उपकरसंज्ञामोदं ह्यपकारिणि परहिते[1] सदा[1] दुःखे।
लभते यदा कृपालुः क्षमितव्यं किं[2] कुतस्तस्य[2]॥ १३॥

अपकारिणि हि क्षमितव्यं भवति। तत्र च बोधिसत्त्व अपकारिसंज्ञां [SL.111] लभते, क्षान्तिसम्भारनिमित्तत्वात्। दुःखञ्च क्षमितव्यं भवति। तत्र च परहितहेतुभूते दुःखे बोधिसत्त्वः सदा मोदं लभते, तस्य कुतः किं क्षमितव्यम्! यस्य नापकारिसंज्ञा प्रवर्तते न दुःखसंज्ञा॥ १३॥

परपरसंज्ञापगमात् स्वतोऽधिकतरात् सदा परस्नेहात्।
दुष्करचरणात् सकृपे ह्यदुष्करं सुदुष्करं वीर्यम्॥ १४॥

सकृपो बोधिसत्त्वः। तत्र सकृपे यत्परार्थं दुष्करचरणाद्वीर्यं तददुष्करं च सुदुष्करं च। कथमदुष्करम्? यत्र परसंज्ञापगमात्। स्वतोऽधिकतराच्च सर्वदा परेषु स्नेहात्। कथं सुदुष्करम्? यदेवं परसंज्ञापगतं च स्वतोऽधिकतरस्नेहं च तद्वीर्यम्॥ १४॥

अल्पसुखं ह्यात्मसुखं लीनं परिहाणिकं क्षयि समोहम्।
ध्यानं मतं त्रयाणां विपर्ययाद् बोधिसत्त्वानाम्॥ १५॥

अल्पसुखं ध्यानं लौकिकानाम्। आत्मसुखं श्रावकप्रत्येकबुद्धानाम्। लीनं लौकिकानां सत्काये श्रावकप्रत्येकबुद्धानां च निर्वाणे। परिहाणिकं लौकिकानाम् क्षयि सश्रावकप्रत्येकबुद्धानां निरुपधिशेषनिर्वाणे तत्क्षयात्। समोहं सर्वेषां यथायोगक्लिष्टाक्लिष्टेन मोहेन। बोधिसत्त्वानां पुनर्ध्यानं बहुसुखमात्मपरसुखम्, अलीनम्, परिहाणिकम्, अक्षय्य-समोहं च॥ १५॥

आमोर्पस्तमसि यथा दीपश्छन्ने[3] तथा त्रयज्ञानम्।
दिनकरकिरणैरिव तु ज्ञानमतुल्यं कृपालूनाम्॥ १६॥

यथा हस्तामोर्पस्तमसि ज्ञानं परीत्तविषयप्रत्यक्षमव्यक्तं च, तथा [B.109] पृथग्जनानाम्। यथा गह्वरके दीपज्ञानं प्रादेशिकं प्रत्यक्षं नातिनिर्मलम्, तथा श्रावकाणां प्रत्येकबुद्धानां च। यथा दिनकरकिरणैर्ज्ञानं समन्तात् प्रत्यक्षं सुनिर्मलं च, तथा बोधिसत्त्वानाम्। अत एव तदतुल्यम्॥ १६॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१-१. परहितसंज्ञा-सि०।
२-२. सि० पुस्तके नास्ति।
३. दीपैर्गुंसं-सि०।

आश्रयाद् वस्तुतो दानं निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च परं मतम्॥ १७॥

[SL.112] तत्राश्रयो बोधिसत्त्वः। वस्तु आमिषदानस्याध्यात्मिकं वस्तु परमम्। अभयदान-स्यापायसंसारभीतेभ्यस्तु तदभयम्। धर्मदानस्य महायानम्। निमित्तं करुणा। परिणामना तेन महाबोधिफलप्रार्थना। हेतुः पूर्वदानपारमिताभ्यासवासना। ज्ञानं निर्विकल्पम्, येन त्रिमण्डल-परिशुद्धं दानं ददाति, दातृदेयप्रतिग्राहकाविकल्पनात्। क्षेत्रं पञ्चविधम्—अर्थी, दुःखितः, निःप्रतिसरणः, दुश्चरितचारी, गुणवांश्च। चतुर्णामुत्तरं क्षेत्रं परम्। तदभावे पञ्चमम्। निश्रय-स्त्रिविधो यं निश्रित्य ददाति—अधिमुक्तिः, मनसिकारः, समाधिश्च। अधिमुक्तिर्यथा भावना-विपागेऽधिमुक्तिमनस्कार उक्तः। मनस्कारो यथा तत्रैवास्वादनाऽनुमोदनाभिनन्दनमनस्कार[1] उक्तः। समाधिर्गगनगञ्जादिर्यथा तत्रैव विभुत्वमुक्तम्। एवमाश्रयादिपरमयो दानं परमम्। सोऽयं चापदेशो[2] वेदितव्यः। यश्च ददाति यच्च येन च यस्मै च यतश्च यस्य च परिग्रहेण यत्र च, यावत्प्रकारं तद्दानम्॥ १७॥

आश्रयाद् वस्तुतः शीलं निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च परं मतम्॥ १८॥
आश्रयाद् वस्तुतः क्षान्तिर्निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च परा मता॥ १९॥
आश्रयाद् वस्तुतो वीर्यं निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च परं मतम्॥ २०॥
आश्रयाद् वस्तुतो ध्यानं निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च परं मतम्॥ २१॥
आश्रयाद् वस्तुतः प्रज्ञा निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च परा मता॥ २२॥

[B.110] शीलस्य परमं वस्तु बोधिसत्त्वसंवरः। क्षान्तेः प्राणापहारिणी हीनदुर्बली। वीर्यस्य पारमिताभावना तद्विपक्षप्रहाणं च। ध्यानस्य बोधिसत्त्वसमाधयः। प्रज्ञायास्तथता। सर्वेषां शीलादीनां क्षेत्रं महायानम्। शेषं पूर्ववद्वेदितव्यम्॥

एकसत्त्वसुखं दानं बहुकल्पविघातकृत्।
प्रियं स्याद् बोधिसत्त्वानां प्रागेव तद्विपर्ययात्॥ २३॥

यदि बोधिसत्त्वानां दानमेकस्यैव सत्त्वस्य सुखदं स्यादात्मनश्च बहुकल्पविघातकृत्, तथापि तदेषां प्रियं स्यात्, करुणाविशेषात्, किं पुनर्यदनेकसत्त्वसुखं च भवत्यात्मनश्च बहुकल्पानुग्रहकृत्॥ २३॥

यदर्थमिच्छन्ति धनानि देहिनस्तदेव धीरा विसृजन्ति देहिषु।
शरीरहेतोर्धनमिष्यते जनैस्तदेव धीरः शतशो [illegible]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. ०स्वादनाभिनन्दन०—सि०।

२. चापदेश—इति क्वचित् पाठः।

[SL.113]

अत्र पूर्वार्धमुत्तरार्धे व्याख्यातम्॥ २४॥

शरीरमेवोत्सृजतो न दुःख्यते यदा मनः का द्रविणेऽपरे कथा!
तदस्य लोकोत्तरमेति यन्मुदं स तेन तत्तस्य तदुत्तरं पुनः॥ २५॥

अत्र शरीरमेवोत्सृजतो यदा मनो न दुःख्यते तदस्य लोकोत्तरमिति सन्दर्शितम्। एति यन्मुदं स तेन दुःखेन तत्तस्य तदुत्तरमिति। तस्माल्लोकोत्तरादुत्तरम्॥ २५॥

प्रतिग्रहैरिष्टनिकामलब्धैर्न तुष्टिमायाति तथार्थिकोऽपि।
सर्वास्तिदानेन यथेह धीमान् तुष्टिं व्रजत्यर्थिजनस्य तुष्ट्या॥ २६॥

इष्टनिकामलब्धैरिति। अभिप्रेतपर्याप्तलब्धैः। सर्वास्तिदानेनेति। यावत्स्व-जीवितदानेन॥ २६॥

सम्पूर्णभोगो न तथास्तिमन्तमात्मानमन्वीक्षति याचकोऽपि।
सर्वास्तिदानादधनोऽपि धीमानात्मानमन्वेति यथास्तिमन्तम्॥ २७॥

सुविपुलमपि वित्तं प्राप्य नैवोपकारम्,
विगणयति तथार्थी दायकाल्लाभहेतोः।
विधिवदिह सुदानैरर्थिनस्तर्पयित्वा,
महदुपकरसञ्ज्ञां तेषु धीमान् यथैति॥ २८॥

करुणाविशेषात्। गतार्थौ श्लोकौ॥ २८॥

स्वयमपगतशोका देहिनः स्वस्थरूपाः,
विपुलमपि गृहीत्वा भुञ्जते यस्य वित्तम्।
पथि परमफलाढ्याद् भोगवृक्षाद् यथैव,
प्रविसृतिरतिभोगी बोधिसत्त्वात्र सोऽन्यः॥ २९॥

प्रविसृतिरतिभोगश्चास्येति प्रविसृतिरतिभोगी। स च नान्यो बोधिसत्त्वाद् [B.111] वेदितव्यः। शेषं गतार्थम्॥ २९॥

प्राधान्यतत्कारणकर्मभेदात्
प्रकारभेदाश्रयभेदतश्च।
चतुर्विपक्षप्रतिपक्षभेदाद्
वीर्यं परिज्ञेयमिति प्रदिष्टम्॥ ३०॥

षड्विधेन प्रभेदेन वीर्यं परिज्ञेयम्—१. प्राधान्यभेदेन, २. तत्कारणभेदेन, [SL.114] ३. कर्मभेदेन[1], ४. प्रकारभेदेन, ५. आश्रयभेदेन, ६. चतुर्विपक्षप्रतिपक्षभेदेन च॥ ३०॥

अस्योद्देशस्योत्तरैः श्लोकैर्निर्देशः—

वीर्यं परं शुक्लगणस्य मध्ये
तन्निश्रितस्तस्य यतोऽनुलाभः।

१. सि० पुस्तके नास्ति।

वीर्येण सद्यः सुसुखो विहारो,
लोकोत्तरा लोकगता च सिद्धिः ॥ ३१ ॥

वीर्यं परं शुक्लगणस्य मध्ये इति। सर्वशुक्लधर्मप्राधान्यं वीर्यस्य निर्दिष्टम्। तन्निश्रितस्तस्य यतोऽनुलाभ इति। प्राधान्यकारणं निर्दिष्टम्। यस्माद् वीर्याश्रितः सर्वकुशलधर्मलाभः। वीर्येण सद्यः सुसुखो विहारो लोकोत्तरा लोकगता च सिद्धिरिति। कर्म निर्दिष्टम्। वीर्येण हि दृष्टधर्मे परमः सुखविहारः। सर्वा च लोकोत्तरा सिद्धिर्लौकिकी च क्रियते ॥ ३१ ॥

वीर्यादवाप्तं भवभोगमिष्टं,
वीर्येण शुद्धिं प्रबलामुपेताः।
वीर्येण सत्कायमतीत्य मुक्ताः,
वीर्येण बोधिं परमां विबुद्धाः ॥ ३२ ॥

इति। पर्यायान्तरेण[1] वीर्यस्य कर्म निर्दिष्टम्; लौकिकलोकोत्तरसिद्धिभेदात्। तत्र प्रबला लौकिकी सिद्धिः, अनात्यन्तिकत्वात् ॥ ३२ ॥

पुनर्मतं हानिविवृद्धिवीर्यं,
मोक्षाधिपं पक्षविपक्षमन्यत्।
तत्त्वे प्रविष्टं परिवर्तकं च,
वीर्यं महार्थं च निरुक्तमन्यत् ॥ ३३ ॥
सन्नाहवीर्यं प्रथमं ततश्च,
प्रयोगवीर्यं विधिवत् प्रगीतम्।
अलीनमक्षोभ्यमतुष्टिवीर्यं,
सर्वप्रकारं प्रवदन्ति बुद्धाः ॥ ३४ ॥

इत्येष प्रकारभेदः ॥

तत्र हानिविवृद्धिवीर्यं सम्यक्प्रहाणेषु द्वयोरकुशलधर्मंहानये[2], अपि[2] च द्वयोः कुशलधर्माभिवृद्धये। मोक्षाधिपं वीर्यमिन्द्रियेषु। मोक्षाधिपत्यार्थेन यस्मादिन्द्रियाणि। पक्षविपक्षं बलेषु विपक्षानवमृद्यार्थेन यस्माद् बलानि। तत्त्वे प्रविष्टं बोध्यङ्गेषु दर्शनमार्गे तद्व्यवस्थापनात्। परिवर्तकं मार्गाङ्गेषु भावनामार्गे तस्याश्रयपरिवृत्तिहेतुत्वात्[3]। महार्थं वीर्यं [B.112] पारमितास्वभावं स्वपरार्थाधिकारात्। सन्नाहवीर्यं प्रयोगाय सन्नहनतः। प्रयोगवीर्यं तथा प्रयोगतः। अलीनवीर्यमुदारेऽप्यधिगन्तव्ये लयाभावतः। अक्षोभ्यवीर्यं शीतोष्णादिभिर्दुःखैरविकोपनतः। असन्तुष्टिवीर्यमल्पेनाधिगमेनासन्तुष्टितः। एभिरेव सन्नाहवीर्यादिभिः सूत्रे— [SL.115] "स्थामवान् वीर्यवानुत्साही दृढपराक्रमोऽनिक्षिप्तधुरः कुशलेषु धर्मेषु" इत्युच्यते यथाक्रमम् ॥ ३३-३४ ॥

१. पर्यायान्तरेण-सि०। २-२. सि० पुस्तके नास्ति। ३. अनात्म्याश्र०-सि०।

निकृष्टमध्योत्तमवीर्यमन्यत्,
यानत्रये युक्तजनाश्रयेण।
लीनात्युदाराशयबुद्धियोगाद्,
वीर्यं तदल्पार्थमहार्थमिष्टम् ॥ १ ॥

अत्राश्रयप्रभेदेन वीर्यभेदो निर्दिष्टः। यानत्रये प्रयुक्तो यो जनस्तदाश्रयेण यथाक्रमं निकृष्टमध्योत्तमं वीर्यं वेदितव्यम्। किं कारणम्? लीनात्युदाराशयबुद्धियोगात्। लीनो हि बुद्ध्याशयो यानद्वये प्रयुक्तानां केवलात्मार्थाधिकारात्। अत्युदारो महायाने प्रयुक्तानां परार्थाधिकारात्। अत एव यथाक्रमं वीर्यं तदल्पार्थं महार्थम्; इतरस्यार्थाधिकाराच्च[1] स्वपरार्थाधिकरणत्वाच्च[2]।

न वीर्यवान् भोगपराजितोऽस्ति,
न वीर्यवान् क्लेशपराजितोऽस्ति।
न वीर्यवान् खेदपराजितोऽस्ति,
न वीर्यवान् प्राप्तिपराजितोऽस्ति ॥ २ ॥

इत्ययं चतुर्विधवीर्यप्रतिपक्षभेदः। चतुर्विधो दानादीनां विपक्षो येन दानादिषु न प्रवर्तते। भोगसक्तिस्तदाग्रहतः। क्लेशसक्तिस्तत्परिभोगाध्यवसानतः। खेदो दानादिषु प्रयोगाभियोगपरिखेदतः। प्राप्तिरल्पमात्रदानादिसन्तुष्टितः। तत्प्रतिपक्षभेदेनैतच्चतुर्विधं वीर्यमुक्तम् ॥ २ ॥

अन्योन्यविनिश्चयविभागः

अन्योन्यविनिश्चयविभागे श्लोकः—

अन्योन्यं संग्रहतः प्रभेदतो धर्मतो निमित्ताच्च।
षण्णां पारमितानां विनिश्चयः सर्वथा ज्ञेयः ॥ १ ॥

अन्योन्यसंग्रहतो विनिश्चयः। अभयप्रदानेन शीलक्षान्तिसंग्रहो यस्मात्ताभ्यामभयं ददाति। धर्मदानेन ध्यानप्रज्ञयोर्यस्मात्ताभ्यां धर्मं ददाति। उभाभ्यां वीर्यस्य यस्मात्तेनोभयं ददाति। कुशलधर्मसंग्राहकेण शीलेन सर्वेषां दानादीनां संग्रहः। एवं क्षान्त्यादिभिरन्योन्यसंग्रहो यथायोगं योज्यः। प्रभेदतो विनिश्चयः। दानं षड्विधम्-दानदानम्, शीलदानम्, यावत्प्रज्ञादानम्, परसन्तानेषु शीलादिनिवेशनात्। धर्मतो विनिश्चयः। ये सूत्रादयो येषु दानादिषु धर्मेषु सन्दृश्यन्ते, ये च दानादयो येषु सूत्रादिषु धर्मेषु सन्दृश्यन्ते, तेषां परस्परं संग्रहो वेदितव्यः। [B.113] निमित्ततो विनिश्चयः। दानं शीलादीनां निमित्तं भवति। भोगनिरपेक्षस्य शीलादिषु प्रवृत्तेः। शीलमपि दानादीनाम्। भिक्षुसम्वरसमादानं सर्वस्वपरिग्रहत्यागाच्छीलप्रतिष्ठितस्य च क्षान्त्यादियोगात्। कुशलधर्मसंग्राहकशीलसमादानं च सर्वेषां दानादीनां निमित्तम्। एवं क्षान्त्यादीनामन्योन्यनिमित्तभावो यथायोगं योज्यः ॥ १ ॥

[SL.116]

१. महार्थाभिप०-सि०। २. सि० पुस्तके नास्ति।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संग्रहवस्तुविभागः

संग्रहवस्तुविभागे सप्त श्लोकाः। चत्वारि संग्रहवस्तूनि—दानम्, प्रियवादिता, अर्थचर्या, समानार्थता च। तत्र—

दानं समं प्रियाख्यानमर्थचर्या समार्थता।
तद्देशना समादाय स्वानुवृत्तिभिरिष्यते॥ १॥

दानं सममिष्यते यथा पारमितासु। प्रियाख्यानं तद्देशना। अर्थचर्या तत्समादापना। तच्छब्देन पारमितानां ग्रहणात् पारमितादेशना पारमितासमादापनेत्यर्थः। समानार्थता यत्र परं समादापयति तत्र स्वयमनुवृत्तिः॥ १॥

किमर्थं पुनरेतानि चत्वारि संग्रहवस्तूनीष्यन्ते? एष हि परेषाम्—

उपायोऽनुग्रहकरो ग्राहकोऽथ प्रवर्तकः।
तथानुवर्तको ज्ञेयश्चतुःसंग्रहवस्तुतः॥ २॥

दानम् = अनुग्राहक उपायः, आमिषदानेन कायिकानुग्रहोत्पादनात्। प्रियवादिता = ग्राहकः, अव्युत्पन्नसन्दिग्धार्थग्राहणात्। अर्थचर्या = प्रवर्तकः, कुशले प्रवर्तनात्। समानार्थता = अनुवर्तकः। यथावादितथाकारिणं हि समादापकं विदित्वा यत्र कुशले तेन प्रवर्तिताः परे भवन्ति, तदनुवर्तन्ते॥ २॥

आद्येन भाजनीभव्यो द्वितीयेनाधिमुच्यना।
प्रतिपत्तिस्तृतीयेन चतुर्थेन विशोधना॥ ३॥

आमिषदानेन भाजनीभवति, धर्मस्य विधेयतापत्तेः। प्रियवादितया तं धर्ममधिमुच्यते, तदर्थव्युत्पादनसंशयच्छेदनतः। अर्थचर्यया प्रतिपद्यते यथाधर्मम्। समानार्थतया तां प्रतिपत्तिं विशोधयति; दीर्घकालानुष्ठानाद्। इदं संग्रहवस्तूनां कर्म॥ ३॥

चतुःसंग्रहवस्तुत्वं संग्रहद्वयतो मतम्।
आमिषेणापि धर्मेण धर्मेणालम्बनादिना[1]॥ ४॥

[SL.117. B.114] यदप्यन्यत् संग्रहवस्तुद्वयमुक्तं भगवता—आमिषसंग्रहः, धर्मसंग्रहश्च; ताभ्यामेतान्येव चत्वारि संग्रहवस्तूनि संगृहीतानि। आमिषसंग्रहेण प्रथमं, धर्मसंग्रहेणान्यानि त्रीणि। तानि पुनस्त्रिविधेन धर्मेण—आलम्बनधर्मेण, प्रतिपत्तिधर्मेण, तद्विशुद्धिधर्मेण च यथाक्रमम्॥ ४॥

हीनमध्योत्तमः प्रायो वन्ध्योऽवन्ध्यश्च संग्रहः।
अवन्ध्यः सर्वथा चैव ज्ञेयो ह्याकारभेदतः॥ ५॥

एष संग्रहस्य प्रकारभेदः। तत्र हीनमध्योत्तमः संग्रहो बोधिसत्त्वानां यानत्रयप्रयुक्तेषु वेदितव्यो यथाक्रमम्। प्रायेण वन्ध्योऽधिमुक्तिचर्याभूमौ। प्रायेणावन्ध्यो भूमिप्रविष्टानाम्। अवन्ध्यः सर्वथा अष्टम्यादिषु भूमिषु, सत्त्वा[illegible]॥ ५॥

1. सम्बन्धार्थ-सि०।

पर्षत्कर्षणप्रयुक्तैर्विधिरेष[1] समाश्रितः।
सर्वार्थसिद्धौ सर्वेषां सुखोपायश्च शस्यते॥ ६॥

ये केचित् पर्षत्कर्षणे प्रयुक्ताः सर्वैस्तैरयमेवोपायः समाश्रितो यदुत चत्वारि संग्रहवस्तूनि। तथा हि सर्वार्थसिद्धये सर्वेषां सुखश्चैष उपायः प्रशस्यते बुद्धैः॥ ६॥

संगृहीता ग्रहीष्यन्ते संगृह्यन्ते च येऽधुना।
सर्वे त एवं तस्माच्च वर्त्म तत्सत्त्वपाचने॥ ७॥

एतेन लोकत्रयेऽपि सर्वसत्त्वानां परिपाचने चतुर्णां संग्रहवस्तूनामेकायनमार्गत्वं दर्शयति; अन्यमार्गाभावात्॥ ७॥

निगमनम्

निगमनश्लोकः—

इति सततमसक्तभोगबुद्धिः शम-यमनोद्यमपारगः स्थितात्मा।
भवविषयनिमित्तनिर्विकल्पो भवति स सत्त्वगणस्य संगृहीता॥ १॥

एतेन यथोक्तासु षट्सु पारमितासु स्थितस्य बोधिसत्त्वस्य संग्रहवस्तुप्रयोगं दर्शयति स्वपरार्थसम्पादनात् पारमिताभिः संग्रहवस्तुभिश्च यथाक्रमम्॥ १॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे पारमिताधिकारः षोडशः[2]॥

*

1. पर्षत्कर्षणसंयुक्तैर्विधिरेष—इत्युचितः पाठः; छन्दसोऽभङ्गत्वात्।
2. सि० पुस्तके नास्ति।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१७.

सप्तदशः पूजासेवाऽप्रमाणाधिकारः

बुद्धपूजाविभागः

[SL.118, B.115] बुद्धपूजाविभागे श्लोकाः—

सम्मुखं विमुखं पूजा बुद्धानां चीवरादिभिः।
गाढप्रसन्नचित्तस्य सम्भारद्वयपूरये ॥ १ ॥
अवन्ध्यबुद्धजन्मत्वे प्रणिधानवतः सतः।
त्रयस्यानुपलम्भस्तु निष्पन्ना बुद्धपूजना ॥ २ ॥
सत्त्वानामप्रमेयाणां परिपाकाय चापरा।
उपधेश्चित्ततश्चान्या अधिमुक्तेर्निधानतः ॥ ३ ॥
अनुकम्पा-क्षमाभ्यां च समुदाचारतोऽपरा।
वस्त्वाभोगावबोधाच्च विमुक्तेश्च तथात्वतः ॥ ४ ॥

इत्येभिश्चतुर्भिः श्लोकैः—

आश्रयाद् वस्तुतः पूजा निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च प्रदर्शिता ॥ ५ ॥

वेदितव्या। तत्र—आश्रयः समक्षपरोक्षा बुद्धाः। वस्तु चीवरादयः। निमित्तं प्रगाढप्रसादसहगतं चित्तम्। परिणामना पुण्यज्ञानसम्भारपरिपूरये प्रार्थना। हेतुः अवन्ध्यो मे बुद्धोत्पादः स्यादिति पूर्वप्रणिधानम्। ज्ञानं निर्विकल्पं पूजकपूज्यपूजानुपलम्भतः। क्षेत्रमप्रमेयाः सत्त्वाः। तत्परिपाचनाय तैस्तत्प्रयोजनात्[1] तेषु तद्रोपणतः। निश्रय उपधिश्चित्तं च।

तत्रोपधिं निश्रित्य पूजा चीवरादिभिश्चित्तं निश्रित्यास्वादनानुमोदनाभिनन्दनमनस्कारैः, यथोक्तैश्चाधिमुक्त्यादिभिर्यदुत[2] महायानधर्माधिमुक्तितः बोधिचित्तोत्पादतः। प्रणिधानमेव हि निधानमत्रोक्तम्, श्लोकबन्धानुरोधात्[3]। सत्त्वानुकम्पनतः। दुष्करचर्या दुःखक्षमणतः पारमितासमुदाचारतः। योनिशो धर्ममनसिकारतः। स श्रावकपर्यायत्वाद् वस्त्वाभोगः। सम्यग्दृष्टितो दर्शनमार्गे। स हि यथाभूतार्थबोधाद् वस्त्ववबोधः। विमुक्तितः क्लेशविमोक्षाच्छ्रावकाणाम्। तथात्वतो महाबोधिप्राप्तेरिति ॥ १-५ ॥

अयं पूजायाः प्रकारभेदः ॥

अपरः पूजाप्रकारभेदः

हेतुतः फलतश्चैव आत्मना च परैरपि।
लाभसत्कारतश्चैव प्रतिपत्तेर्द्विधा च सा ॥ ६ ॥

१. प्रयोजनात्-सि०।
२. तथोक्तै०-सि०।
३. श्लोकबन्धानु०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

परीत्ता महती पूजा समानाऽमानिका च सा। [SL.119, B.116]
प्रयोगाद् गतितश्चैव प्रणिधानाच्च सा मता ॥ ७ ॥

इत्ययमध्यादिभेदेनापरः[1] प्रकारभेदः। तत्रातीता हेतुः प्रत्युत्पन्ना फलम्, प्रत्युत्पन्ना हेतुरनागता फलमित्येवं हेतुफलतोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्ना वेदितव्या। आत्मनेत्याध्यात्मिकी, परैरिति बाह्या। लाभसत्कारतो औदारिकी। प्रतिपत्तितः सूक्ष्मा ॥ ६ ॥

परीत्ता हीना, महती प्रणीता। पुनः समाना हीना, निर्माना प्रणीता; त्रिमण्डलाविकल्पनात्। कालान्तरप्रयोग्या दूरे, तत्कालप्रयोग्याऽन्तिके। पुनर्विच्छिन्नायां गतौ दूरे, समनन्तरायामन्तिके। पुनर्यां पूजामापत्स्यां प्रयोजयितुं प्रणिदधाति सा दूरे, यां प्रणिहितः कर्तुं साऽन्तिके ॥ ७ ॥

बुद्धपूजा

कतमा पुनर्बुद्धपूजा परमा वेदितव्या? इत्याह—

बुद्धेषु पूजा परमा स्वचित्ताद् धर्माधिमुक्त्याशयतो विभुत्वात्।
अकल्पनोपायपरिग्रहेण सर्वैककार्यत्वनिवेशतश्च ॥ १ ॥

इत्येभिः पञ्चभिराकारैः स्वचित्तपूजा बुद्धेषु परमा वेदितव्या। यदुत पूजोपसंहित-महायानधर्माधिमुक्तितः। आशयतो नवभिराशयैः। आस्वादनानुमोदनाभिनन्दनाशयैः, अतृप्त-विपुलमुदितोपकारनिर्लेपकल्याणाशयैश्च ये पारमिताभावनायां निर्दिष्टाः। विभुत्वतो गगन-गञ्जादिसमाधिभिः। निर्विकल्पज्ञानोपायपरिग्रहतः, सर्वमहाबोधिसत्त्वैककार्यत्वप्रवेशतश्च; मिश्रोपमिश्रकार्यत्वात् ॥ १ ॥

कल्याणमित्रसेवा

कल्याणमित्रसेवाविभागे सप्त श्लोकाः। तत्रार्धपञ्चभिः श्लोकैः—

आश्रयाद् वस्तुतः सेवा निमित्तात् परिणामनात्।
हेतुतो ज्ञानतः क्षेत्रान्निश्रयाच्च प्रदर्शिता ॥ १ ॥
मित्रं श्रयेद्दान्तशमोपशान्तं गुणाधिकं सोद्यममागमाढ्यम्।
प्रबुद्धतत्त्वं वचसाभ्युपेतं कृपात्मकं खेदविवर्जितं च ॥ २ ॥

इत्येवं गुणमित्रं सेवाया आश्रयः। दान्तं शीलयोगादिन्द्रियदमेन। शान्तं समाधियोगादध्यात्मं चेतःशमथेन। उपशान्तं प्रज्ञायोगाद्[2] उपस्थितक्लेशोपशमनतः। गुणैरधिकं न समं वा न्यूनं वा। सोद्यमं नोदासीनं परार्थे। आगमाढ्यं नाल्पश्रुतम्। [SL.120] प्रबुद्धतत्त्वं तत्त्वाधिगमनात्। वचसाभ्युपेतं वाक्करणेनोपेतम्। कृपात्मकं निरामिषचित्तत्वात्। खेदविवर्जितम् सातत्यसत्कृत्यधर्मदेशनात् ॥ १-२ ॥

सत्कारलाभैः परिचर्यया च सेवेत मित्रं प्रतिपत्तितश्च। [B.117]

इति सेवावस्तु[3]।

१. ०यमध्यादि०-सि०।
२. प्रयोगाद्-सि०, प्रज्ञात्वाद्-मि०।
३. सेवावास्तु—मि०।

धर्मे तथाज्ञाशय एव धीमान् मित्रं प्रगच्छेत् समये नतश्च ॥ ३ ॥

इति त्रिविधं निमित्तम्—१. आज्ञातुकामता, २. कालता, ३. निर्मानता च ॥ ३ ॥

सत्कारलाभेषु गतस्पृहोऽसौ प्रपत्तये तं परिणामयेच्च।

इति परिणामना। प्रतिपत्त्यर्थसेवनान्न लाभसत्कारार्थम्।

यथानुशिष्टप्रतिपत्तितश्च संराधयेच्चित्तमतोऽस्य धीरः ॥ ४ ॥

इति यथानुशिष्टप्रतिपत्तिः सेवाहेतुः; तथा तच्चित्ताराधनात् ॥ ४ ॥

यानत्रये कौशलमेत्य बुद्ध्या स्वस्यैव यानस्य यतेत सिद्धौ।

इति यानत्रयकौशलात् ज्ञानम्।

सत्त्वानमेयान् परिपाचनाय क्षेत्रस्य शुद्धस्य च साधनाय ॥ ५ ॥

इति द्विविधं क्षेत्रं तत्सेवायाः। अप्रमेयाश्च सत्त्वाः परिशुद्धं च बुद्धक्षेत्रम्। धर्मं श्रुत्वा येषु प्रतिष्ठापनात्, यत्र च स्थितेन ॥ ५ ॥

धर्मेषु दायादगुणेन युक्तो नैवामिषेण प्रवसेत् स मित्रम्।

इति निश्रयः सेवायाः। धर्मदायादतां निश्रित्य कल्याणमित्रं सेवेत, नामिषदायादताम्।

सेवायाः प्रकारभेदः

अत ऊर्ध्वमध्यर्धेन श्लोकेन प्रकारभेदः सेवाया वेदितव्यः—

हेतोः फलाद्धर्ममुखानुयानात् सेवेत मित्रं बहितश्च धीमान् ॥ ६ ॥

श्रुतश्रवाच्चेतसि योगतश्च समाननिर्माणमनोऽनुयोगात्। [SL.121]

हेतोः फलादिति। अतीतादिभेदतः पूर्ववत्। धर्ममुखानुयानात् सेवेत मित्रं बहितश्च धीमानिति। आध्यात्मिकबाह्यभेदः। धर्ममुखस्रोतो हि धर्ममुखानुयानम्। बहिर्धा बहितः। श्रुतश्रवाच्चेतसि योगतश्चेति। औदारिकसूक्ष्मभेदः। श्रवणं ह्यौदारिकं चिन्तनभावनं सूक्ष्मम्। तदेव चेतसि योगः। समाननिर्माणमनोऽनुयोगादिति। हीनप्रणीतभेदः।

गतिप्रयोगप्रणिधानतश्च कल्याणमित्रं हि भजेत धीमान् ॥ ७ ॥

इति दूरान्तिकभेदः पूर्ववद् योजयितव्यः ॥ ७ ॥

कतमा पुनः परमा सेवा? इति अष्टमः श्लोकः—

सन्मित्रसेवा परमा स्वचित्ताद्धर्माधिमुक्त्याशयतो विभुत्वैः।
अकल्पनोपायपरिग्रहेण सर्वैककार्यत्वनिवेशतश्च ॥ ८ ॥

इति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

[B.118]

अप्रमाणविभागः

अप्रमाणविभागे द्वादश श्लोकाः—

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ब्राह्म्या विपक्षहीना ज्ञानेन गताश्च निर्विकल्पेन।
त्रिविधालम्बनवृत्ताः सत्त्वानां पाचका धीरे ॥ १ ॥

ब्राह्म्या विहाराश्चत्वारोऽप्रमाणानि—मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा च। ते पुनर्बोधिसत्त्वे चतुर्लक्षणा वेदितव्याः—१. विपक्षहानितः, २. प्रतिपक्षविशेषयोगतः, ३. वृत्तिविशेषतः, त्रिविधालम्बनवृत्तित्वात्। तथा हि ते सत्त्वालम्बना धर्मालम्बना[1] अनालम्बनाश्च। ४. कर्मविशेषतश्च। सत्त्वपरिपाचकत्वात्, सत्त्वधर्मालम्बनात् ॥ १ ॥

पुनः कतमस्मिन् सत्त्वनिकाये धर्मे वा प्रवर्तन्ते? अनालम्बनाश्च कतमस्मिन्नालम्बने?

सौख्यार्थिनि दुःखार्ते सुखिते क्लिष्टे च ते प्रवर्तन्ते।
तद्देशिते च धर्मे तत्तथतायां च धीराणाम् ॥ २ ॥

सत्त्वालम्बनाः सुखार्थिनि यावत् क्लिष्टे प्रवर्तन्ते। तथा हि मैत्री सत्त्वेषु सुखसंयोगाकारा, करुणा दुःखवियोगाकारा, मुदिता सुखवियोगाकारा। उपेक्षासु वेदनासु तेषां सत्त्वानां निःक्लेशतोपसंहाराकारा। धर्मालम्बनास्तद्देशिते धर्मे, यत्र ते विहारा देशिताः। अनालम्बनास्तत्तथतायाम्। ते ह्यविकल्पत्वादनालम्बना इवेत्यनालम्बनाः ॥ २ ॥

अपि खलु—

तस्याश्च तथतार्थत्वात् क्षान्तिलाभाद् विशुद्धितः।
कर्मद्वयाद् अनालम्बा मैत्री क्लेशक्षयादपि ॥ ३ ॥

एभिश्चतुर्भिः कारणैरनालम्बना मैत्री वेदितव्या—१. तथतालम्बनत्वात्, [SL.122] २. अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभेनाष्टम्यां भूमौ, ३. धातुपुष्ट्या तद्विशुद्धितः, ४. कर्मद्वयतश्च। या मैत्री निष्पन्देन कायवाक्कर्मणा[2] च संगृहीता। ५. क्लेशक्षयतश्च। तथा हि क्लेश आलम्बनमुक्तम्। "मनोमयानां ग्रन्थानां प्रहाणादुच्छिद्यते आलम्बनम्" इति वचनात् ॥ ३ ॥

ते निश्चलाश्चलाश्च कृपणैरास्वादिता न च ज्ञेयाः।

ते च ब्राह्म्या विहाराश्चतुर्विधा वेदितव्याः। अत्र चला हानभागीयाः; परिहाणीयत्वात्। अचलाः स्थितिविशेषभागीयाः, अपरिहाणीयत्वात्। आस्वादिताः क्लिष्टाः। अनास्वादिता अक्लिष्टाः। कृपणैरिति। सुखलोलैरनुदारचित्तैः। एष ब्राह्म्यविहाराणां हानभागीयादिप्रकारभेदः। तेषु पुनः—

अचलेषु बोधिसत्त्वाः प्रतिष्ठिताः सक्तिविगतेषु ॥ ४ ॥

न चलेषु, नाप्यास्वादितेषु ॥ ४ ॥ [B.119]

असमाहितस्वभावा मृदुमध्या हीनभूमिका येऽपि।
हीनाशयाः समाना हीनास्ते ह्यन्यथा त्वधिकाः ॥ ५ ॥

एष मृद्वधिमात्रताभेदः। तत्र षड्विधा मृदुका असमाहितस्वभावाः। सर्वे समाहिता [illegible] हीनभूमिका येऽपि उत्तरां बोधिसत्त्वभूमिमपेक्ष्य हीनाशया अपि।

---

१. धर्मालम्बनाश्च—सि०।

२. कायकर्मणा—सि०।

[illegible] स्थाना अपि, ये कुशलकर्मधर्मास्तेषां हीनास्ते मृदुका इत्यर्थः। अन्यथा त्वधिका इति। यथोक्तविपर्ययेणाधिमात्रता वेदितव्या ॥५॥

ब्राह्मैर्विहृतविहारः कामेषु सञ्जायते यदा धीमान्।
सम्भारान् पूरयति सत्त्वांश्च विपाचयति तेन ॥६॥
सर्वत्र चाविरहितो ब्राह्मै रहितश्च तद्विपक्षेण।
तत्प्रत्ययैरपि भृशं न याति विकृतिं प्रमत्तोऽपि ॥७॥

हेतु-फल-लिङ्गभेदः। तत्र ब्राह्मैर्विहृतो विहरतीति हेतुः। कामेषु सत्त्वेषु [SL.123] सञ्जायत इति विपाकफलम्। सम्भारान् पूरयतीत्यधिपतिफलम्। सत्त्वान् परिपाचयतीति पुरुषकारफलम्। सर्वत्र चाविरहितो ब्राह्मैर्विहारैरिति निष्यन्दफलम्। रहितश्च तद्विपक्षेणेति विसंयोगफलम्। भृशमपि तत्प्रत्ययैरविकृतिरिति लिङ्गम्। प्रमत्तोऽपि इति। अस्मृत्यापि प्रतिपत्तेः।

अर्धचतुर्भिः श्लोकैर्गुणदोषभेदः—

व्यापादविहिंसारत्यव्यापादकामरागैश्च ।
युक्तो हि बोधिसत्त्वो बहुविधमादीनवं स्पृशति ॥८॥

इति दोषः। ब्राह्मविहाराभावे तद्विपक्षसंभवात्। तत्र व्यापादादयो मैत्र्यादीनां यथाक्रमं विपक्षाः। [illegible] ॥८॥

कथं बहुविधमादीनवं स्पृशति? इत्याह—

क्लेशैर्हन्त्यात्मानं सत्त्वानुपहन्ति शीलमुपहन्ति।
सविलेखलाभहीनो रक्षाहीनस्तथा शास्ता¹ ॥९॥
साधिकरणोऽयशस्वी भवत्र सञ्जायतेऽक्षणेषु स च।
प्राप्ताप्राप्तविहीनो मनसि महद् दुःखमाप्नोति ॥१०॥

तत्र प्रथमैस्त्रिभिः पदैः [illegible] इत्येतद्दर्शनं दर्शयति। सविलेखलाभहीन इति [illegible] दर्शयति। कथं च [illegible]? [illegible]। [illegible] [B.120] [illegible]। [illegible] दर्शयति। [illegible] दुःखं [illegible]² [illegible] दर्शयति ॥९-१०॥

एते सर्वे दोषा मैत्र्यादिषु सुस्थितस्य न भवन्ति।
अक्लिष्टः संसारं सत्त्वार्थे नो च सन्त्यजति ॥११॥ इति।

१. शास्ता—मि०।
२. दुःखमनल्पम्—मि०।

ब्राह्मविहारवतो द्विविधं² गुणं दर्शयति—यथोक्तदोषाभावम्, अक्लिष्टस्य सत्त्वार्थं संसारापरित्यागम् ॥११॥

न तथैकपुत्रकेऽपि गुणवत्यपि भवति सर्वसत्त्वानाम्।
मैत्र्यादिचेतनैवं सत्त्वेषु यथा जिनसुतानाम् ॥१२॥

इत्येतेन³ च बोधिसत्त्वानां मैत्र्यादीनां तीव्रतां दर्शयति ॥१२॥ [SL.124]

करुणाविभागः

करुणाविभागं आलम्बनप्रभेदेनारभ्य द्वौ श्लोकौ—

प्रदीप्तान् शत्रुवशगान् दुःखाक्रान्तांस्तमोवृतान्।
दुर्गमार्गसमारूढान् महाबन्धनसंयुतान् ॥१॥
महाशनविषाक्रान्तलोलान् मार्गप्रनष्टकान्।
उत्पथप्रस्थितान् सत्त्वान् दुर्बलान् करुणायते ॥२॥

तत्र १. प्रदीप्ताः कामरागेण कामसुखसक्ताः; २. शत्रुवशगाः, मारकृतान्तरायाः कुशलेऽप्रयुक्ताः; ३. दुःखाक्रान्ताः, दुःखाभिभूता⁴ नरकादिषु; ४. तमोवृताः, [illegible]; ५. दुर्गमार्गसमारूढा अपरिनिर्वाणधर्माणः, संसारमार्गस्यानुपच्छेदात्; ६. महाबन्धनसंयुता [illegible]⁵ [illegible] ॥१॥

७. महाशनविषाक्रान्तलोलाः, समापत्तिसुखास्वादाः। तेषां हि तत् क्लिष्टं समापत्तिसुखम्। यथा भुक्तं [illegible]। ८. मार्गप्रनष्टकाः, आभिमानिका मोक्षमार्गभ्रान्तत्वात्। ९. उत्पथप्रस्थिता हीनयानगुणा अनियताः। १०. दुर्बलाः अपरिपूर्णसम्भारा बोधिसत्त्वाः। इत्येते दशविधाः सत्त्वा बोधिसत्त्वकरुणाया आलम्बनम् ॥२॥

करुणायाः सर्वफलसन्दर्शनम्

सर्वफलसन्दर्शने करुणायाः श्लोकः—

हेत्वाशयं ज्ञानबोधिविधानं सुखावहं सत्त्वकार्यहेतुम्⁶।
स्वाभावहं धर्मयुक्ताश्रितस्य योगिनं दूरङ्गतस्य जिनात्मजस्य ॥१॥

तत्र हेत्वाद्येन [illegible] दर्शयति। [illegible] [B.121] [illegible]। [illegible] फलम्। [illegible]। एवं [illegible] ॥१॥

अप्रतिष्ठितसंसारनिर्वाणत्वम्

अप्रतिष्ठितसंसारनिर्वाणत्वे श्लोकः—

३. दुःखभूता—मि०।
४. [illegible]—मि०।
५. [illegible]—मि०।
६. [illegible]—मि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्मे तथाज्ञाशय एव धीमान् मित्रं प्रगच्छेत् समये नतश्च॥ ३॥

इति त्रिविधं निमित्तम्—१. आज्ञातुकामता, २. कालता, ३. निर्मानता च॥ ३॥

सत्कारलाभेषु गतस्पृहोऽसौ प्रपत्तये तं परिणामयेच्च।

इति परिणामना। प्रतिपत्त्यर्थसेवनात्र लाभसत्कारार्थम्।

यथानुशिष्टप्रतिपत्तितश्च संराधयेच्चित्तमतोऽस्य धीरः॥ ४॥

इति यथानुशिष्टप्रतिपत्तिः सेवाहेतुः; तथा तच्चित्ताराधनात्॥ ४॥

यानत्रये कौशलमेत्य बुद्ध्या स्वस्यैव यानस्य यतेत सिद्धौ।

इति यानत्रयकौशलात् ज्ञानम्।

सत्त्वानमेयान् परिपाचनाय क्षेत्रस्य शुद्धस्य च साधनाय॥ ५॥

इति द्विविधं क्षेत्रं तत्सेवायाः। अप्रमेयाश्च सत्त्वाः परिशुद्धं च बुद्धक्षेत्रम्। धर्मं श्रुत्वा येषु प्रतिष्ठापनात्, यत्र च स्थितेन॥ ५॥

धर्मेषु दायादगुणेन युक्तो नैवामिषेण प्रवसेत् स मित्रम्।

इति निश्रयः सेवायाः। धर्मदायादतां निश्रित्य कल्याणमित्रं सेवेत, नामिषदायादताम्।

सेवायाः प्रकारभेदः

अत ऊर्ध्वमध्यर्धेन श्लोकेन प्रकारभेदः सेवाया वेदितव्यः—

हेतोः फलाद्धर्ममुखानुयानात् सेवेत मित्रं बहितश्च धीमान्॥ ६॥

श्रुतश्रवाच्चेतसि योगतश्च समाननिर्माणमनोऽनुयोगात्। [SL.121]

हेतोः फलादिति। अतीतादिभेदतः पूर्ववत्। धर्ममुखानुयानात् सेवेत मित्रं बहितश्च धीमानिति। आध्यात्मिकबाह्यभेदः। धर्ममुखस्रोतो हि धर्ममुखानुयानम्। बहिर्धा बहितः। श्रुतश्रवाच्चेतसि योगतश्चेति। औदारिकसूक्ष्मभेदः। श्रवणं ह्यौदारिकं चिन्तनभावनं सूक्ष्मम्। तदेव चेतसि योगः। समाननिर्माणमनोऽनुयोगादिति। हीनप्रणीतभेदः।

गतिप्रयोगप्रणिधानतश्च कल्याणमित्रं हि भजेत धीमान्॥ ७॥

इति दूरान्तिकभेदः पूर्ववद् योजयितव्यः॥ ७॥

कतमा पुनः परमा सेवा? इति अष्टमः श्लोकः—

सन्मित्रसेवा परमा स्वचित्ताद्धर्माधिमुक्ताशयतो विभुत्वैः।
अकल्पनोपायपरिग्रहेण सर्वैककार्यत्वनिवेशतश्च॥ ८॥

इति पूर्ववत्॥ ८॥

[B.118]

अप्रमाणविभागः

अप्रमाणविभागे द्वादश श्लोकाः— CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ब्राह्म्या विपक्षहीना ज्ञानेन गताश्च निर्विकल्पेन।
त्रिविधालम्बनवृत्ताः सत्त्वानां पाचका धीरे॥ १॥

ब्राह्म्या विहाराश्चत्वारोऽप्रमाणानि—मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा च। ते पुनर्बोधिसत्त्वे चतुर्लक्षणा वेदितव्याः—१. विपक्षहानितः, २. प्रतिपक्षविशेषयोगतः, ३. वृत्तिविशेषतः, त्रिविधालम्बनवृत्तित्वात्। तथा हि ते सत्त्वालम्बना धर्मालम्बना[1] अनालम्बनाश्च। ४. कर्मविशेषतश्च। सत्त्वपरिपाचकत्वात्, सत्त्वधर्मालम्बनात्॥ १॥

पुनः कतमस्मिन् सत्त्वनिकाये धर्मे वा प्रवर्तन्ते? अनालम्बनाश्च कतमस्मिन्नालम्बने?

सौख्यार्थिनि दुःखार्ते सुखिते क्लिष्टे च ते प्रवर्तन्ते।
तद्देशिते च धर्मे तत्तथतायां च धीराणाम्॥ २॥

सत्त्वालम्बनाः सुखार्थिनि यावत् क्लिष्टे प्रवर्तन्ते। तथा हि मैत्री सत्त्वेषु सुखसंयोगाकारा, करुणा दुःखवियोगाकारा, मुदिता सुखावियोगाकारा। उपेक्षासु वेदनासु तेषां सत्त्वानां निःक्लेशतोपसंहाराकारा। धर्मालम्बनास्तद्देशिते धर्मे, यत्र ते विहारा देशिताः। अनालम्बनास्तत्तथतायाम्। ते ह्यविकल्पत्वादनालम्बना इवेत्यनालम्बनाः॥ २॥

अपि खलु—

तस्याश्च तथतार्थत्वात् क्षान्तिलाभाद् विशुद्धितः।
कर्मद्वयाद् अनालम्बा मैत्री क्लेशक्षयादपि॥ ३॥

एभिश्चतुर्भिः कारणैरनालम्बना मैत्री वेदितव्या—१. तथतालम्बनत्वात्, [SL.122] २. अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभेनाष्टम्यां भूमौ, ३. धातुपुष्ट्या तद्विशुद्धितः, ४. कर्मद्वयतश्च। या मैत्री निष्यन्देन कायवाक्कर्मणा[2] च संगृहीता। ५. क्लेशक्षयतश्च। तथा हि क्लेश आलम्बनमुक्तम्। "मनोमयानां ग्रन्थानां प्रहाणादुच्छिद्यते आलम्बनम्" इति वचनात्॥ ३॥

ते निश्चलाश्चलाश्च कृपणैरास्वादिता न च ज्ञेयाः।

ते च ब्राह्म्या विहाराश्चतुर्विधा वेदितव्याः। अत्र चला हानभागीयाः; परिहाणीयत्वात्। अचलाः स्थितिविशेषभागीयाः, अपरिहाणीयत्वात्। आस्वादिताः क्लिष्टाः। अनास्वादिता अक्लिष्टाः। कृपणैरिति। सुखलोलैरनुदारचित्तैः। एष ब्राह्म्यविहाराणां हानभागीयादिप्रकारभेदः। तेषु पुनः—

अचलेषु बोधिसत्त्वाः प्रतिष्ठिताः सक्तिविगतेषु॥ ४॥

न चलेषु, नाप्यास्वादितेषु॥ ४॥ [B.119]

असमाहितस्वभावा मृदुमध्या हीनभूमिका येऽपि।
हीनाशयाः समाना हीनास्ते ह्यन्यथा त्वधिकाः॥ ५॥

एष मृद्वधिमात्रताभेदः। तत्र षड्विधा मृदुका असमाहितस्वभावाः। सर्वे समाहिता अधिमात्रतया। हीनभूमिका येऽपि तत्त्वं बोधिसत्त्वभूमिमपेक्ष्य हीनाशया अपि।

१. धर्मालम्बनाश्च—सि०।

२. कायकर्मणा—सि०।

श्रावकादीनां समाना अपि, येऽनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिरहिता हीनास्ते मृदुका इत्यर्थः। अन्यथा त्वधिका इति। यथोक्तविपर्ययेणाधिमात्रता वेदितव्या ॥ ५ ॥

ब्राह्म्यैर्विहृतविहारः कामिषु सञ्जायते यदा धीमान्।
सम्भारान् पूरयति सत्त्वांश्च विपाचयति तेन ॥ ६ ॥
सर्वत्र चाविरहितो ब्राह्म्यै रहितश्च तद्विपक्षेण।
तत्प्रत्ययैरपि भृशनं याति विकृतिं प्रमत्तोऽपि ॥ ७ ॥

हेतु-फल-लिङ्गभेदः। तत्र ब्राह्म्यैर्विहृतो विहारैरिति हेतुः। कामिषु सत्त्वेषु [SL.123] सञ्जायत इति विपाकफलम्। सम्भारान् पूरयत्यधिपतिफलम्। सत्त्वान् परिपाचयतीति पुरुषकारफलम्। सर्वत्र चाविरहितो ब्राह्म्यैर्विहारैर्जायत इति निष्यन्दफलम्। रहितश्च तद्विपक्षेणेति विसंयोगफलम्। भृशैरपि तत्प्रत्ययैरविकृतिगमनं लिङ्गम्। प्रमत्तोऽपि इति। असम्मुखीभूतेऽपि प्रतिपक्षे।

अन्यैश्चतुर्भिः श्लोकैर्गुणदोषभेदः—

व्यापादविहिंसाभ्यामरतिव्यापादकामरागैश्च ।
युक्तो हि बोधिसत्त्वो बहुविधमादीनवं स्पृशति ॥ ८ ॥

इति दोषः। ब्राह्म्यविहाराभावे तद्विपक्षयोगाद्। तत्र व्यापादादयो मैत्र्यादीनां यथाक्रमं विपक्षाः। व्यापादकामरागावुपेक्षायाः ॥ ८ ॥

कथं बहुविधादीनवं स्पृशति? इत्याह—

क्लेशैर्हन्त्यात्मानं सत्त्वानुपहन्ति शीलमुपहन्ति।
संविलेखलाभहीनो रक्षाहीनस्तथा शास्ता[1] ॥ ९ ॥
साधिकरणोऽयशस्वी परत्र सञ्जायतेऽक्षणेषु स च।
प्राप्ताप्राप्तविहीनो मनसि महद् दुःखमाप्नोति ॥ १० ॥

तत्र प्रथमैस्त्रिभिः पदैरात्मव्याबाधाय चेतयते परव्याबाधायोभयव्याबाधाय— इत्येतमादीनवं दर्शयति। संविलेखादिभिः षड्भिः पदैर्दृष्टधार्मिकमवद्यं प्रसवतीति दर्शयति। कथं च प्रसवति? आत्माप्यात्मानमपवदते। परेऽपि देवता अपि। शास्ताप्यन्येऽपि विज्ञाः [B.120] सब्रह्मचारिणो धर्मतया विगर्हन्ते। दिग्विदिक्षु चास्य पापकोऽवर्णशब्दश्लोको निश्चरतीत्येवं संविलेखो यावदयशस्वीत्यनेन यथाक्रमं दर्शयति। शेषैस्त्रिभिः पदैर्यथाक्रमं साम्परायिकं दृष्टधर्मसाम्परायिकमवद्यं प्रसवति। तच्च चैतसिकं दुःखं दौर्मनस्यं[2] प्रतिसंवेदयत इत्येतमादीनवं दर्शयति ॥ ९-१० ॥

एते सर्वे दोषा मैत्र्यादिषु सुस्थितस्य न भवन्ति।
अक्लिष्टः संसारं सत्त्वार्थं नो च सन्त्यजति ॥ ११ ॥ इति।

१. शाता-सि०।
२. दुःखदौर्मनस्यं-सि०।

ब्राह्म्यविहारयोगे द्विविधं[1] गुणं दर्शयति—यथोक्तदोषाभावम्, अक्लिष्टस्य सत्त्वहेतोः संसारापरित्यागम् ॥ ११ ॥

न तथैकपुत्रकेष्वपि गुणवत्स्वपि भवति सर्वसत्त्वानाम्।
मैत्र्यादिचेतनेयं सत्त्वेषु यथा जिनसुतानाम् ॥ १२ ॥

इत्येतेन[2] च बोधिसत्त्वमैत्र्यादीनां तीव्रतां दर्शयति ॥ १२ ॥ [SL.124]

करुणाविभागः

करुणाविभागं तदालम्बनप्रभेदनारभ्य द्वौ श्लोकौ—

प्रदीप्तान् शत्रुवशगान् दुःखाक्रान्तांस्तमोवृतान्।
दुर्गमार्गसमारूढान् महाबन्धनसंयुतान् ॥ १ ॥
महाशनविषाक्रान्तलोलान् मार्गप्रणष्टकान्।
उत्पथप्रस्थितान् सत्त्वान् दुर्बलान् करुणायते ॥ २ ॥

तत्र १. प्रदीप्ताः कामरागेण कामसुखभक्ताः; २. शत्रुवशगाः, मारकृतान्तरायाः कुशलेऽप्रयुक्ताः; ३. दुःखाक्रान्ताः, दुःखाभिभूता[3] नरकादिषु; ४. तमोवृताः, औरभ्रिकादयो दुश्चरितैकान्तिकाः, कर्मविपाकसम्मूढत्वात्; ५. दुर्गमार्गसमारूढा अपरिनिर्वाणधर्माणः, संसारवर्त्मात्यन्तानुपच्छेदात्। ६. महाबन्धनसंयुता अन्यतीर्थ्यमोक्षसम्प्रस्थिता[4] नानाकुदृष्टिगाढबन्धनबद्धत्वात् ॥ १ ॥

७. महाशनविषाक्रान्तलोलाः, समापत्तिसुखसक्ताः। तेषां हि तत् क्लिष्टं समापत्तिसुखम्। यथा मृष्टमशनं विषाक्रान्तम्; ततः प्रच्यावनात्। ८. मार्गप्रणष्टकाः, आभिमानिका मोक्षमार्गभ्रान्तत्वात्। ९. उत्पथप्रस्थिता हीनयानप्रयुक्ता अनियताः। १०. दुर्बला अपरिपूर्णसम्भारा बोधिसत्त्वाः। इत्येते दशविधाः सत्त्वा बोधिसत्त्वकरुणाया आलम्बनम् ॥ २ ॥

करुणायाः पञ्चफलसन्दर्शनम्

पञ्चफलसन्दर्शने करुणायाः श्लोकः—

हेठापहं ह्युत्तमबोधिबीजं सुखावहं तापकमिष्टहेतुम्[5]।
स्वभावदं धर्ममुपाश्रितस्य बोधिर्न दूरेऽस्ति जिनात्मजस्य ॥ १ ॥

ततः हेठापहत्वेन तद्विपक्षविहिंसाप्रहाणाद्विसंयोगफलं दर्शयति। उत्तम- [B.121] बोधिबीजत्वेनाधिपतिफलम्। पश्चान्नोऽयथाक्रमं सुखावहतापकत्वेन[6] पुरुषकारफलम्। इष्टहेतुत्वेन विपाकफलम्। स्वभावदत्वेन निष्यन्दफलमापत्स्वं विशिष्टकरुणाफलदानात्। एवं पञ्चविधां करुणामाश्रित्य बुद्धत्वमदूरे वेदितव्यम् ॥ १ ॥

अप्रतिष्ठितसंसारनिर्वाणत्वम्

अप्रतिष्ठितसंसारनिर्वाणत्वे श्लोकः—

१. द्विविधं-सि०। २. एवंते-सि०। ३. दुःखाभूता-सि०।
४. ०तीर्थ्याः-सि०। ५. विपक०-सि०। ६. ०तापकत्वेन-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विज्ञाय संसारगतं समग्रं दुःखात्मकं चैव निरात्मकं च।
नोद्वेगमायाति न चापि दोषैः प्रबाध्यते कारुणिकोऽग्रबुद्धिः॥ १॥

सर्वं संसारं यथाभूतं परिज्ञाय बोधिसत्त्वो नोद्वेगमायाति; कारुणिकत्वात्। [SL.125] न दोषैर्बाध्यते; अग्रबुद्धित्वात्। एवं निर्वाणे प्रतिष्ठितो भवति, न संसारे यथाक्रमम्॥ १॥

संसारपरिज्ञानम्

संसारपरिज्ञाने श्लोकः—

दुःखात्मकं लोकमवेक्षमाणो दुःखायते वेत्ति च तद्यथावत्।
तस्याभ्युपायं परिवर्जने च न खेदमायात्यपि यः कृपालुः॥ १॥

दुःखायत इति। करुणायते। वेत्ति च तद्यथावदिति। दुःखं यथाभूतं तस्य च दुःखस्य परिवर्जनेऽभ्युपायं वेत्ति, येनास्य दुःखं निरुध्यते। एतेन जानन्नपि संसारदुःखं यथाभूतं तत्परित्यागोपायं च न खेदमापद्यते बोधिसत्त्वः; करुणाविशेषादिति प्रदर्शयति॥ १॥

करुणाप्रभेदः

करुणाप्रभेदे द्वौ श्लोकौ—

कृपा प्रकृत्या प्रतिसङ्ख्यया च पूर्वं तदभ्यासविधानयोगात्।
विपक्षहीना च विशुद्धिलाभात् चतुर्विधेयं करुणात्मकानाम्॥ १॥

सेयं यथाक्रमं गोत्रविशेषतः, गुणदोषपरीक्षणतः, जन्मान्तरपरिभावनतः, वैराग्यलाभतश्च वेदितव्या। तद्विपक्षविहिंसाप्रहाणे सति विशुद्धिलाभत इति वैराग्यलाभतः॥ १॥

न सा कृपा या न समा सदा वा,
नाध्याशयाद्वा प्रतिपत्तितो वा।
वैराग्यतो नानुपलम्भतो वा,
न बोधिसत्त्वो ह्यकृपस्तथा यः॥ २॥

तत्र समा सुखितादिषु यत्किञ्चिद्वेदितमिदमत्र दुःखस्येति विदित्वा, सदा निरुपधिशेषनिर्वाणे तदक्षयात्। अध्याशयाद् भूमिप्रविष्टानामात्मपरसमताशयलाभात्। [B.122] प्रतिपत्तितः, दुःखपरित्राणक्रियया। वैराग्यतः, तद्विपक्षविहिंसाप्रहाणात्। अनुपलम्भतः, अनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभात्॥ २॥

करुणावृक्षप्रतिबिम्बके षट् श्लोकाः—

करुणा क्षान्तिश्चिन्ता प्रणिधानं जन्मसत्त्वपरिपाकः।
करुणातरुरेष महान् मूलादिः पश्चिमाग्रफलः[1]॥ १॥

इत्येष मूलस्कन्धशाखापत्रपुष्पफलावस्थः करुणावृक्षो वेदितव्यः। एतस्य करुणा मूलम्। क्षान्तिः स्कन्धः। सत्त्वार्थचिन्ता शाखा। प्रणिधानं शोभनेषु जन्मसु पत्राणि। शोभनं जन्म पुष्पम्। सत्त्वपरिपाकः फलम्॥ १॥

१. पुष्पवरफलः-सि०। पश्चिमान्तफलः-इत्यपि पाठः।

मूलं करुणा न भवेद् दुष्करचर्यासहिष्णुता न भवेत्।
दुःखाक्षमश्च धीमान् सत्त्वार्थं चिन्तयेन्नैव॥ २॥
चिन्ताविहीनबुद्धिः प्रणिधानं शुक्लजन्मसु न कुर्यात्। [SL.126]
शुभजन्माननुगच्छन् सत्त्वान् परिपाचयेन्नैव॥ ३॥

आभ्यां श्लोकाभ्यां पूर्वोत्तरप्रसवसाधर्म्यात् करुणादीनां मूलादिभावं साधयति॥ २-३॥

करुणासेको मैत्री तद्दुःखे सौख्यतो विपुलपुष्टिः।
शाखावृद्धिर्विशदा योनिमनस्कारतो ज्ञेया॥ ४॥
पर्णत्यागादानं प्रणिधीनां सन्ततेरनुच्छेदात्।
द्विविधप्रत्ययसिद्धेः पुष्पमवन्ध्यं फलं चास्मात्॥ ५॥

एताभ्यां श्लोकाभ्यां वृक्षमूलसेकादिसाधर्म्यं करुणावृक्षस्य दर्शयति। करुणा हि मूलमुक्ता[1], तस्याः सेको मैत्री तया तदाप्यायनात्। मैत्रचित्तो हि परदुःखेन दुःखायते। ततश्च करुणातो[2] तद्[2] दुःखमुत्पद्यते बोधिसत्त्वस्य सत्त्वार्थप्रयुक्तस्य[3] तत्र सौख्योत्पादाद् विपुलपुष्टिः क्षान्तिपुष्टिरित्यर्थः। सा हि स्कन्ध इत्युक्ता। स्कन्धश्च विपुलः। योनिशोमनस्काराद् बहुविधा महापाने शाखावृद्धिः। चिन्ता हि शाखेत्युक्ता। पूर्वापरनिरोधोत्पादक्रमेण प्रणिधानसन्तानस्यानुच्छेदात्। पर्णत्यागादानसाधर्म्यं प्रणिधानानां वेदितव्यम्। आध्यात्मिकप्रत्ययसिद्धितः स्वसन्तानपरिपाकात् पुष्पमिव जन्मावन्ध्यं वेदितव्यम्। बाह्यप्रत्ययसिद्धितः परसन्तानपरिपाकात् फलभूतः सत्त्वपरिपाकोऽवन्ध्यो वेदितव्यः॥ ४-५॥

करुणानुशंसः

करुणानुशंसे श्लोकः—

कः कुर्वीत न करुणां सत्त्वेषु महाकृपागुणकरेषु।
दुःखेऽपि सौख्यमतुलं भवति यदेषां कृपाजनितम्॥ १॥

अत्र महाकरुणागुण उत्तरार्धेन सन्दर्शितः। शेषो गतार्थः॥ १॥ [B.123]

करुणानिःसङ्गता

करुणानिःसङ्गतायां श्लोकः—

आविष्टानां कृपया न तिष्ठति मनः शमे कृपालूनाम्।
कुत एव लोकसौख्ये स्वजीविते वा भवेत् स्नेहः॥ १॥

सर्वस्य हि लोकस्य लौकिके सौख्ये स्वजीविते च स्नेहः। तत्रापि च निःस्नेहानां श्रावकप्रत्येकबुद्धानां सर्वदुःखोपशमे निर्वाणे प्रतिष्ठितं मनः। बोधिसत्त्वानां तु करुणाविष्टत्वान्निर्वाणेऽपि मनो न प्रतिष्ठितम्, कुत एव तयोः स्नेहो भविष्यति!॥ १॥ [SL.127]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. मूलवृक्षा-सि०। २-२. करुणोद्भव-सि०। ३. स्वार्थ०-सि०।

नि:संक्लेशे च तत्रैव धृतिर्धीरस्य जायते।
असमा च तदन्येभ्यः सोऽग्रे धृतिमतां मतः[1] ॥ ६ ॥

एभिस्त्रिभिः श्लोकैर्धृतिप्रभेदं दर्शयति यथाक्रमम्—गोत्रतः चित्तोत्पादतः, स्वार्थतः, सत्त्वार्थतः, परार्थतः[2], तत्त्वार्थतः[2], प्रभावतः, सत्त्वपरिपाचनतः, परमबोधितश्च। तत्र निरपेक्षत्वं स्वार्थप्रयुक्तस्य कायजीवितनिरपेक्षत्वाद् वेदितव्यम्; पुनर्दुष्करचर्यातः। [SL.136] सञ्चिन्त्यभवोपपत्तितः तदसंक्लेशतोऽपि प्रभेदः ॥ ५-६ ॥

कुमित्रदुःखगम्भीरश्रवाद् धीरो न कम्पते।
शलभैः चक्रवर्तीश्च समुद्रैश्च सुमेरुवत् ॥ ७ ॥

एतेन बोधिसत्त्वधृतेर्दृढत्वं दर्शयति। उपमात्रयं त्रयेणाकम्पने यथाक्रमं वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

अखेदविभागः

अखेदविभागे द्वौ श्लोकौ—

अखेदो बोधिसत्त्वानामसमस्त्रिषु वस्तुषु।
श्रुतातृप्तिमहावीर्यदुःखे ह्रीधृतिनिश्रितः ॥ १ ॥
तीव्रच्छन्दो महाबोधावखेदो धीमतां मतः।
अनिष्पन्नश्च निष्पन्नः सुनिष्पन्नश्च भूमिषु ॥ २ ॥

आभ्यां वस्तुतो निश्रयतः स्वभावतः प्रभेदतश्चाखेदो निर्दिष्टः। त्रिषु वस्तुषु—श्रुतातृप्तौ, दीर्घकालवीर्यारम्भे, संसारदुःखे च। ह्रियं धृतिं च निश्रित्य। ताभ्यां हि खेदोत्पत्तितो लज्जते, न चोत्पादयति। तीव्रच्छन्दो महाबोधाविति स्वभावः। छन्दे हि व्यावृत्ते खिन्नो भवति। अनिष्पन्नोऽधिमुक्तिचर्याभूमौ। निष्पन्नः सप्तभूमिषु। सुनिष्पन्नः परेण। इत्येष प्रभेदः ॥ १-२ ॥

शास्त्रज्ञता

शास्त्रज्ञतायां द्वौ श्लोकौ—

वस्तुना चाधिकारेण कर्मणा च विशिष्यते।
लक्षणेनाक्षयत्वेन फलस्योदागमेन च ॥ १ ॥
शास्त्रज्ञता हि धीराणां समाधिमुखधारणी।
गृहीता सत्त्वपाकाय सद्धर्मस्य च धारणे ॥ २ ॥

[B.132] तत्र शास्त्रज्ञतायाः पञ्च विद्यास्थानानि। वस्तु अध्यात्मविद्या, हेतुविद्या, शब्दविद्या, चिकित्साविद्या, शिल्पकर्मस्थानविद्या च। स्वपरार्थक्रिया अधिकारः। कर्म प्रथमवस्तुनि स्वयं प्रतिपत्तिः, परेभ्यश्च तत्समाख्यातम्। द्वितीये तद्दोषपरिज्ञानं परवादिनिग्रहश्च। तृतीये स्वयं

१. मतः-सि०।
२-२. सि० पुस्तके नास्ति।

सुनिरुक्ताऽभिधानं परसम्प्रत्ययश्च। चतुर्थे परेषां व्याधिशमनम्। पञ्चमे परेभ्यस्तत्संविभागः। लक्षणं शास्त्रज्ञताया एतान्येव पञ्च वस्तूनि श्रुतानि भवन्ति, धृतानि, वचसा परिचितानि, मनसा अन्वीक्षितानि, दृष्ट्या सुप्रतिविद्धानि। श्रुत्वा यथाक्रमं तदुद्ग्रहणतः, स्वाध्यायतः, प्रसन्नेन मनसार्थचिन्तनतो यथार्थं तद्दोषगुणावगमात्, स्वाख्यातदुराख्यातावधारणतश्च। [SL.137] अक्षयत्वं निरुपधिशेषनिर्वाणेऽप्यक्षयात्। फलसमुदागमः सर्वधर्मसर्वाकारज्ञता।

सा पुनरेषा शास्त्रज्ञता बोधिसत्त्वानां समाधिमुखधारणीमुखैश्च संगृहीता। सत्त्वपरिपाकाय च भवति; समाधिमुखैस्तत्कृत्यानुष्ठानात्। सद्धर्मधारणाय च धारणी-भिस्तद्धारणात् ॥ १-२ ॥

लोकज्ञता

लोकज्ञतायां चत्वारः श्लोकाः—

कायेन वचसा चैव सत्यज्ञानेन चासमा।
लोकज्ञता हि धीराणां तदन्येभ्यो विशिष्यते ॥ १ ॥

कथं कायेन? इत्याह—

कृतस्मितमुखा नित्यम्,

कथं वाचा? इत्याह—

धीराः पूर्वाभिभाषिणः।

सा पुनः किमर्थम्? इत्याह—

सत्त्वानां भाजनत्वाय,

कस्मिन्नर्थे भाजनत्वाय?

सद्धर्मप्रतिपत्तये ॥ २ ॥

कथं सत्यज्ञानेन? इत्याह—

सत्यद्वयाद् यतश्चेष्टो लोकानामुदयोऽसकृत्।
द्वयादस्तङ्गमस्तस्मात् तज्ज्ञो लोकज्ञ उच्यते ॥ ३ ॥

द्वाभ्यां सत्याभ्यां लोकस्योदयः पुनः पुनः संसारे यश्चोदयो येन चेति कृत्वा। द्वाभ्यामस्तङ्गमो निरोधमार्गसत्याभ्याम्। यश्चास्तङ्गमो येन चेति कृत्वा। तस्मात्तज्ज्ञो लोकज्ञ उच्यते। लोकस्योदयास्तङ्गामिन्या प्रज्ञया समन्वागतत्वात् ॥ ३ ॥

शमाय प्राप्तये तेषां धीमान् सत्येषु युज्यते।
सत्यज्ञानाद्यतो धीमान् लोकज्ञो हि निरुच्यते ॥ ४ ॥

अनेन लोकज्ञतायाः कर्म निर्दिष्टम्। तत्र शमाय दुःखसमुदयसत्ययोः, [SL.138] प्राप्तये निरोधमार्गसत्ययोः ॥ ४ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

प्रतिसरणविभागः

प्रतिसरणविभागे त्रयः श्लोकाः— [B.133]

आर्यश्च देशनाधर्मो अर्थोऽभिप्रायिकोऽस्य च।
प्रामाणिकश्च नीतार्थो निर्जल्पा प्राप्तिरस्य च॥ १॥

इदं प्रतिसरणानां लक्षणम्। तत्र प्रामाणिकोऽर्थो यः प्रमाणभूतेन नीतो विभक्तः शास्त्रा वा तत्प्रमाणीकृतेन वा। निर्जल्पा प्राप्तिरधिगमज्ञानं लोकोत्तरम्, तस्यानभिलाप्यत्वात्। शेषं गतार्थम्॥ १॥

प्रतिक्षेप्तुर्यथोक्तस्य मिथ्यासन्तीरितस्य च।
साभिलापस्य[1] च प्राप्तेः प्रतिषेधोऽत्र देशितः॥ २॥

प्रथमे प्रतिसरणे आर्यधर्मप्रतिक्षेप्तुः पुद्गलस्य प्रतिषेधो देशितः। द्वितीये यथारुतार्थस्य व्यञ्जनस्यैव नाभिप्रायिकार्थेन। तृतीये मिथ्या चिन्तितार्थस्य विपरीतं नीयमानस्य। चतुर्थे साभिलापस्य ज्ञानस्य प्रत्यात्मवेदनीयस्य॥ २॥

अधिमुक्तेर्विचाराच्च यथावत् परतः श्रवात्।
निर्जल्पादपि च ज्ञानादप्रणाशो हि धीमताम्॥ ३॥

अयं प्रतिसरणानुशंसः। प्रथमेन प्रतिसरणेनार्यधर्माधिमुक्तितो न प्रणश्यति, द्वितीयेन स्वयमभिप्रायिकार्थविचारणात्, तृतीयेन परतस्तदविपरीतार्थनयश्रयात्, चतुर्थेन लोकोत्तरज्ञानात्॥ ३॥

प्रतिसंविद्विभागः

प्रतिसंविद्विभागे चत्वारः श्लोकाः—

असमा बोधिसत्त्वानां चतस्रः प्रतिसंविदः।
पर्याये लक्षणे वाक्ये ज्ञाने ज्ञानाच्च ता मताः॥ १॥

[SL.139] प्रथमा पर्याये ज्ञानमेकैकस्यार्थस्य यावन्तो नामपर्यायाः, द्वितीया लक्षणे यस्यार्थस्य तन्नाम, तृतीया वाक्ये प्रत्येकं जनपदेषु या भाषाः, चतुर्था ज्ञाने स्वयं यत्प्रतिभानम्। इदं प्रतिसंविदां लक्षणम्॥ १॥

देशनायां प्रयुक्तस्य यस्य येन च देशना।
धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाचा ज्ञानेनैव च देशना॥ २॥
धर्मस्योद्देशनिर्देशात् सर्वथा प्रापणाद् द्वयोः।
परिहाराच्च[2] चोद्यानां प्रतिसंविच्चतुष्टयम्॥ ३॥

[B.134] इति चतुष्टं कारणम्। देशनायां हि प्रयुक्तस्य यस्य च देशना येन च। तत्र ज्ञानेन प्रयोजनम्। कस्य पुनर्देशना? धर्मस्य, अर्थस्य च। केन देशना? वचनेन, ज्ञानेन च। तत्र धर्मार्थयोर्देशना, धर्मस्योद्देशनिर्देशात्। वाक्येन देशना, तयोरेव द्वयोः सर्वथा प्रापणात्। ज्ञानेन देशना, चोद्यानां परिहरणात्। अतो यच्च येन च देश्यते तज्ज्ञानात् चतस्रः प्रतिसंविदो व्यवस्थापिताः॥ २-३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. साभिलापस्य—सि०। एवं टीकायामपि।
२. परिहाराच्च—सि०।

प्रत्यात्मं समतामेत्य योत्तरत्र प्रवेदना।
सर्वसंशयनाशाय प्रतिसंविन्निरुच्यते॥ ४॥

एतेन प्रतिसंविदां निर्वचनं कर्म च दर्शितम्। प्रत्यात्मं लोकोत्तरेण ज्ञानेन सर्वधर्मसमतां तथतामेत्य उत्तरकालं तत्पृष्ठलब्धेन ज्ञानेन प्रवेदना पर्यायादीनां प्रतिसंविदिति निर्वचनम्। सर्वसंशयनाशाय परेषामिति कर्म॥ ४॥

सम्भारविभागः

सम्भारविभागे चत्वारः श्लोकाः—

सम्भारो बोधिसत्त्वानां पुण्यज्ञानमयोऽसमः।
संसारेऽभ्युदयायैकः अन्योऽसंक्लिष्टसंसृतौ॥ १॥

यश्च सम्भारो यदर्थं च तत् सन्दर्शितम्। द्विविधः सम्भारः—तत्र पुण्यसम्भारः संसारेऽभ्युदयाय संवर्तते, ज्ञानसम्भारोऽसंक्लिष्टसंसरणाय॥ १॥

दानं शीलं च पुण्यस्य प्रज्ञा ज्ञानस्य सम्भृतिः।
त्रयं चान्यद् द्वयस्यापि पञ्चापि ज्ञानसम्भृतिः॥ २॥

एतेन पारमिताभिस्तदुभयसम्भारसंग्रहं दर्शयति। क्षान्तिवीर्यध्यानबलेन [SL.140] ह्युभयं क्रियते। तस्माद् द्वयसम्भारस्त्रयं भवति। पुनः प्रज्ञायां परिणामनात् सर्वाः पञ्च पारमिता ज्ञानसम्भारो वेदितव्यः॥ २॥

सन्तत्या भावनामेत्य भूयो भूयः शुभस्य हि।
आहारो यः स सम्भारो धीरे[1] सर्वार्थसाधकः॥ ३॥

एतत्सम्भारनिर्वचनं कर्म च। समिति सन्तत्या; भा इति भावनामागम्य, र इति भूयो भूय आहारः। सर्वार्थसाधक इति कर्म; स्वपरार्थयोः साधनात्॥ ३॥

प्रवेशायानिमित्ताय अनाभोगाय सम्भृतिः। [B.135]
अभिषेकाय निष्ठायै धीराणामुपचीयते॥ ४॥

अयं सम्भारप्रभेदः। तत्राधिमुक्तिचर्याभूमौ सम्भारो भूमिप्रवेशाय। षट्सु भूमिष्वनिमित्ताय सप्तमीभूमिसंगृहीताय; तस्यां निमित्तासमुदाचारात्[2]। सप्तम्यां भूमावनाभोगाय तदन्यभूमिद्वयसंगृहीताय। तयोः सम्भारोऽभिषेकाय[3] दशमीभूमिसंगृहीताय। तस्यां सम्भारो निष्ठागमनाय बुद्धभूमिसंगृहीताय॥ ४॥

स्मृत्युपस्थानविभागः

स्मृत्युपस्थानविभागे त्रयः श्लोकाः—

चतुर्दशभिराकारैः स्मृत्युपस्थानभावना।
धीमतामल्पयत्नात् सा तदन्येभ्यो विशिष्यते॥ १॥

१. धीरे—सि०।
२. निमित्तसमु०—सि०।
३. सम्भाराभिषेकाय—सि०।

कतमैश्चतुर्दशभिः ?

निश्रयात् प्रतिपक्षाच्च अवतारात् तथैव च।
आलम्बनमनस्कारप्राप्तिश्च हि विशिष्यते॥ २॥
आनुकूल्यानुवृत्तिभ्यां परिज्ञोत्पत्तितोऽपरा।
मात्रया परमत्वेन भावनासमुदागमात्॥ ३॥

इत्येभिश्चतुर्दशभिराकारैर्बोधिसत्त्वानां स्मृत्युपस्थानभावना विशिष्यते। १. कथमाश्रयतः ? महायाने श्रुतिचिन्ताभावनामयीं प्रज्ञामाश्रित्य। २. कथं प्रतिपक्षतः ? चतुर्विपर्यासप्रतिपक्षाणामप्यशुचिदुःखानित्यानात्मसंज्ञानां प्रतिपक्षत्वात् कायादिधर्मनैरात्म्यप्रवेशतः। ३. कथमवतारतः ? चतुर्भिः स्मृत्युपस्थानैर्यथाक्रमं दुःख-समुदय-निरोध-मार्गसत्यावतारात् स्वयं परेषां चावतारणात्। यथोक्तं मध्यान्तविभागे। ४. कथमालम्बनतः ? सर्वसत्त्वकाया- [SL.141] द्यालम्बनात्। ५. कथं मनस्कारतः ? कायाद्यनुपलम्भात्। ६. कथं प्राप्तितः ? कायादीनां न विसंयोगाय, नाविसंयोगाय। ७. कथमानुकूल्यतः ? पारमितानुकूल्येन तद्विपक्षप्रतिपक्षत्वात्। ८. कथमनुवृत्तितः ? लौकिकानां श्रावकप्रत्येकबुद्धानां चानुवृत्त्या तदुपसंहितस्मृत्युपस्थानभावनात् तेभ्यस्तदुपदेशार्थम्। ९. कथं परिज्ञातः ? कायस्य मायोपमत्वपरिज्ञया तथैवाभूतरूपसम्प्रख्यानात्, वेदनायाः स्वप्नोपमत्वपरिज्ञया तथैव मिथ्यानुभवात्। चित्तस्य प्रकृतिप्रभास्वरत्वपरिज्ञया आकाशवत्। धर्माणामागन्तुकत्वपरिज्ञया आकाशागन्तुकरजोधूमाभ्रनीहारोपक्लेशवत्। १०. कथमुत्पत्तितः ? सञ्चिन्त्यभवोपपत्तौ चक्रवर्त्यादिभूतस्य विशिष्टकायवेदनादिसम्पत्तौ तदसंक्लेशतः। ११. कथं मात्रातः ? मृद्व्या अपि स्मृत्युपस्थानभावनायास्तदन्येभ्योऽधिमात्रत्वात् प्रकृतितीक्ष्णेन्द्रियतया। १२. कथं परमत्वेन ? परिनिष्पन्नानामनाभोगानिश्रोपनिश्रभावनात्। १३. कथं भावनातः ? अत्यन्तं तद्भावनात् निरुपधिशेषनिर्वाणेऽपि तदक्षयात्। १४. कथं समुदागमतः ? दशसु भूमिषु बुद्धत्वे च समुदागमात्॥ २-३॥

[B.136] सम्यक्प्रहाणविभागे षट् श्लोकाः—

सम्यक्प्रहाणं धीराणामसमं सर्वदेहिभिः।
स्मृत्युपस्थानदोषाणां प्रतिपक्षेण भाव्यते॥ १॥

यावत्यः स्मृत्युपस्थानभावना उक्ताः, तद्विपक्षाणां दोषाणां प्रतिपक्षेण सम्यक्प्रहाणभावनेति समस्तं सम्यक्प्रहाणलक्षणम्॥ १॥

प्रभेदेन पुनः—

संसारस्योपभोगे च त्यागे निवरणस्य च।
मनस्कारस्य च त्यागे प्रवेशे चैव भूमिषु॥ २॥
अनिमित्तविहारे च लब्धौ व्याकरणस्य च।
सत्त्वानां परिपाके च अभिषेके च धीमताम्॥ ३॥
क्षेत्रस्य च विशुद्ध्यर्थं निष्ठागमन एव च।
भाव्यते बोधिसत्त्वानां विपक्षप्रतिपक्षतः॥ ४॥

अयं सम्यक्प्रहाणभावनाप्रभेदः—संसारस्यासंक्लिष्टपरिभोगे सम्पत्तिषु, पञ्चनिवरणत्यागे, श्रावकप्रत्येकबुद्धमनस्कारत्यागे, भूमिप्रवेशे, अनिमित्तविहारे सप्तम्यां भूमौ, व्याकरणलाभे अष्टम्याम्, सत्त्वानां परिपाचने नवम्याम्, अभिषेके च दशम्याम्, क्षेत्रविशुद्ध्यर्थं प्रवेशेऽपि, निष्ठागमने च बुद्धभूमौ, ये च विपक्षास्तेषां प्रतिपक्षेण सम्यक्प्रहाणभावना [SL.142] वेदितव्या। अयमस्याः प्रभेदः॥ ४॥

छन्दं निश्रित्य योगस्य भावना सनिमित्तिका।
सर्वसम्यक्प्रहाणेषु प्रतिपक्षो निरुच्यते॥ ५॥

एतेन छन्दं जनयति, व्यायच्छते, वीर्यमारभते, चित्तं प्रगृह्णाति, सम्यक् प्रदधातीति एषां पदानामर्थनिर्देशः छन्दं हि निश्रित्य शमथविपश्यनाख्यं योगं भावयतीति व्यायच्छते। सा च भावना शमथप्रग्रहोपेक्षानिमित्तैः सह भाव्यते। तस्मात् सा सनिमित्तिका। कथं च पुनर्भाव्यते ? यच्छमथप्रग्रहोपक्लेशयोर्लयौद्धत्ययोः प्रतिपक्षेण वीर्यमारभते। कथमारभते ? चित्तं प्रगृह्णाति प्रदधाति च। तत्र प्रगृह्णातीति प्रज्ञया। प्रदधातीति शमथेन[1]। समप्राप्तश्चोपेक्षायां[2] प्रदधाति। एषा योगभावना यथोक्तप्रभेदेषु सर्वसम्यक्प्रहाणेषु प्रतिपक्ष उच्यते॥ ५॥

ऋद्धिपादविभागः

ऋद्धिपादविभागे षट् श्लोकाः—

ऋद्धिपादाश्च चत्वारो धीराणामग्रलक्षणाः। [B.137]
सर्वार्थसिद्धौ जायन्ते आत्मनश्च परस्य च॥ १॥

सर्वार्थसिद्धिर्लौकिकी लोकोत्तरा च वेदितव्या। शेषं गतार्थम्॥ १॥

निश्रयाच्च प्रभेदाच्च उपायादभिनिर्हृतेः।
व्यवस्था ऋद्धिपादानां धीमतां सम्प्रवेष्यते॥ २॥

अस्योद्देशस्य शेषो निर्देशः॥ २॥

ध्यानपारमिमाश्रित्य प्रभेदो हि चतुर्विधः।
उपायश्चाभिनिर्हारः षड्विधश्च विधीयते॥ ३॥

ध्यानपारमितानिश्रयप्रभेदश्चतुर्विधः; छन्दवीर्यचित्तमीमांसासमाधिभेदात्। उपायश्चतुर्विध एव। अभिनिर्हारः षड्विधः॥ ३॥

चतुर्विध उपायः कतमः ?

व्यायसायिक एकश्च द्वितीयोऽनुग्रहात्मकः।
नैबन्धिकस्तृतीयश्च चतुर्थः प्रातिपक्षिकः॥ ४॥

अष्टानां प्रहाणसंस्काराणां छन्दो व्यायामः श्रद्धा व्यावसायिकः उपायः; [SL.143] [illegible] स्मृतिः सम्प्रजन्यं चौपनिबन्धकः; एकेन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. शमथे—सि०।
२. समप्राप्ते चो०—सि०।

चित्तस्यालम्बनविसारात्, द्वितीयेन विक्षेपज्ञानात्। चेतना चोपेक्षा च प्रातिपक्षिक उपायः; लयौद्धत्योपक्लेशयोः क्लेशानां च प्रतिपक्षत्वात् ॥ ४ ॥

षड्विधोऽभिनिर्हारः कतमः ?

दर्शनस्याववादस्य स्थितिविक्रीडितस्य च।
प्रणिधेर्वशितायाश्च धर्मप्राप्तेश्च निर्हृतिः ॥ ५ ॥

तत्र दर्शनं चक्षुः पञ्चविधम्—मांसचक्षुः, दिव्यं चक्षुः, आर्यं प्रज्ञाचक्षुः, धर्मचक्षुः, बुद्धचक्षुश्च। अववादः षडभिज्ञा यथाक्रमम्। ताभिरुपसंक्रम्य भाषां चित्तं चागतिं च गतिं च विदित्वा निःसरणायाववदनात्। स्थितिविक्रीडितं यस्मात् बोधिसत्त्वानां बहुविधं निर्माणादिभिः समाधिविक्रीडितम्। प्रणिधिर्येन प्रणिधिज्ञानेन प्रणिधानबलिका बोधिसत्त्वाः प्रणिधानवैशेषिकतया विक्रीडन्ति। "येषां न सुकरं संख्या कर्तुं कायस्य वा प्रभाया वा स्वरस्य वा" इति विस्तरेण यथा दशभूमिके सूत्रे। वशिता यथा तत्रैव दश वशिता निर्दिष्टाः। धर्मप्राप्तिर्बलवैशारद्यावेणिकबुद्धधर्माणां प्राप्तिः। इत्येष दर्शनादीनामभिनिर्हारः षड्विधः ॥ ५ ॥

इन्द्रियविभागः

[B.138] इन्द्रियविभागे श्लोकः—

बोधिश्चर्या श्रुतं चाग्रं शमथोऽथ विपश्यना।
श्रद्धादीनां पदं ज्ञेयमर्थसिद्ध्यधिकारतः ॥ १ ॥

श्रद्धेन्द्रियस्य बोधिः पदमालम्बनमित्यर्थः। वीर्येन्द्रियस्य बोधिः सत्त्वचर्या। स्मृतीन्द्रियस्य महायानसंगृहीतं श्रुतम्। समाधीन्द्रियस्य शमथः। प्रज्ञेन्द्रियस्य विपश्यना पदम्। तदर्थाधिकारेणैव चैतानि श्रद्धादीनि आधिपत्यार्थेनेन्द्रियाण्युच्यन्ते ॥ १ ॥

बलविभागः

बलविभागे श्लोकः—

भूमिप्रवेशसंक्लिष्टाश्चेष्टाः श्रद्धादयः पुनः।
विपक्षदुर्बलत्वेन त एव बलसंज्ञिताः ॥ १ ॥

[SL.144] गतार्थः श्लोकः ॥ १ ॥

बोध्यङ्गविभागः

बोध्यङ्गविभागे सप्त श्लोकाः—

भूमिविष्टस्य बोध्यङ्गव्यवस्थानं विधीयते।
धर्माणां सर्वसत्त्वानां समतावगमात् पुनः ॥ १ ॥

एतेन यस्यामवस्थायां यस्य बोध्यङ्ग[illegible] CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection भूमिप्रविष्टावस्थायां सर्वधर्माणां सर्वसत्त्वानां च समतावबोधाद् यथाक्रमं धर्मनैरात्म्येन, आत्मपरसमतया च ॥ १ ॥

अतः परं चक्रवर्तिसप्तरत्नसाधर्म्यं बोध्यङ्गानां दर्शयति—

स्मृतिश्चरति सर्वत्र ज्ञेयाजितविनिर्जये।

अजितज्ञेयविनिर्जयाय। यथा चक्रवर्तिनश्चक्ररत्नमजितदेशविनिर्जयाय।

सर्वकल्पनिमित्तानां भङ्गाय विचयोऽस्य च ॥ २ ॥

यथा हस्तिरत्नं प्रत्यर्थिकभङ्गाय ॥ २ ॥

आशु चाशेषबोधाय वीर्यमस्य प्रवर्तते।

क्षिप्राभिज्ञतोत्पादनात्। यथा अश्वरत्नमाशु समुद्रपर्यन्तमहापृथिवीगमनाय।

धर्मालोकविवृद्ध्या च प्रीत्या आपूर्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

आरब्धवीर्यस्य बोधिसत्त्वस्य धर्मालोका विवर्धन्ते। ततः प्रीतिः सर्वं काय[1] सदा प्रीणयति। यथा मणिरत्नमालोकविशेषेण चक्रवर्तिनं प्रीणयति ॥ ३ ॥

सर्वावरणनिर्मोक्षात् प्रश्रब्ध्या सुखमेति च।

सर्वदौष्ठुल्यसमुत्पाटनात्[2]। यथा स्त्रीरत्नेन चक्रवर्ती सुखमनुभवति।

चिन्तितार्थसमृद्धिश्च समाधेरुपजायते ॥ ४ ॥ [B.139]

यथा चक्रवर्तिनो गृहपतिरत्नात् ॥ ४ ॥

उपेक्षया यथाकामं सर्वत्र विहरत्यसौ।
पृष्ठलब्धाविकल्पेन[3] विहारेण सदोत्तमः ॥ ५ ॥

उपेक्षोच्यते—निर्विकल्पं ज्ञानम्, तया बोधिसत्त्वः सर्वत्र यथाकामं [SL.145] विहरति। तत्पृष्ठलब्धेन च विहारेणान्यस्योपगमात्, अन्यस्यापगमात्। निर्विकल्पेन विहारेण तत्र निर्व्यापारतया वासकल्पनात्। यथा चक्रवर्तिनः परिणायकरत्नं चतुरङ्गबलकायमुपनेतव्यं चोपगमयति[4], अपनेतव्यं चापनयति, तत्र च गत्वा वासं कल्पयति यत्राखिन्नः चतुरङ्गो बलकायः प्रैति ॥ ५ ॥

एवंगुणो बोधिसत्त्वश्चक्रवर्तीव वर्तते।
सततरत्नोपमैर्नित्यं बोध्यङ्गैः परिवारितः ॥ ६ ॥

इति सप्तरत्नोपमत्वं बोध्यङ्गानां निगमयति ॥ ६ ॥

निश्रयाङ्गं स्वभावाङ्गं निर्याणाङ्गं तृतीयकम्।
चतुर्थमनुशंसाङ्गमक्लेशाङ्गं त्रयात्मकम् ॥ ७ ॥

एतेन यद् बोध्यङ्गं यथाङ्गं तदभिद्योतितम्। स्मृतिर्निश्रयाङ्गं सर्वेषाम्; तन्निश्रयेण प्रवृत्तेः। धर्मविचयः स्वभावाङ्गम्, बोधेस्तत्स्वभावात्। वीर्यं निर्याणाङ्गम्, तेनाप्राप्य निष्ठायामविच्छेदात्[5]। प्रीतिरनुशंसाङ्गम्, चित्तसुखत्वात्। प्रश्रब्धिसमाध्युपेक्षा असंक्लेशाङ्गम्। येन यन्निश्रित्य योऽसंक्लेश इति त्रिविधमसंक्लेशाङ्गं वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

१. कायं—सि०। २. ०समुत्पादनात्—सि०। ३. प० विकल्पेन—सि०।
४. ०चोपनयति—सि०। ५. ०र्माधिष्ठानात्—सि०।

मार्गाङ्गविभागः

मार्गाङ्गविभागे द्वौ श्लोकौ—

यथाबोधानुवृत्तिश्च तदूर्ध्वमुपजायते।
यथाबोधव्यवस्थानं प्रवेशश्च व्यवस्थितौ॥ १॥
कर्मत्रयविशुद्धिश्च प्रतिपक्षस्य भावना।
ज्ञेयावृत्तेश्च मार्गस्य वैशेषिकगुणस्य च॥ २॥

बोध्यङ्गकालादूर्ध्वं यथाभूतावबोधानुवृत्तिः सम्यग्दृष्टिः। तस्यैवावबोधस्य व्यवस्थानं परिच्छेदः सम्यक्सङ्कल्पः। तद्व्यवस्थाने च सूत्रादिके भगवता कृते स एव प्रवेशः, तेन तदर्थावबोधात्। कर्मत्रयविशुद्धिः सम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवाः, वाक्कायोभयकर्मसंग्रहात्। प्रतिपक्षस्य भावना सम्यग्व्यायामादयो यथाक्रमं ज्ञेयावरणस्य मार्गावरणस्य च वैशेषिकगुणावरणस्य च सम्यग्व्यायामेन दीर्घं हि कालम् अखिद्यमानो ज्ञेयावरणस्य प्रतिपक्षं भावयति। [SL.146. B.140] सम्यक्स्मृत्या शमथप्रग्रहोपेक्षानिमित्तेषु लयौद्धत्याभावान्मार्गसम्मुखीभावावरणस्य प्रतिपक्षं भावयति। सम्यक्समाधिना वैशेषिकगुणाभिनिर्हारावरणस्य प्रतिपक्षं भावयति, एवमष्टौ मार्गाङ्गानि व्यवस्थाप्यन्ते॥ १-२॥

शमथविपश्यनाविभागः

शमथविपश्यनाविभागे त्रयः श्लोकाः—

चित्तस्य चित्ते स्थानाच्च धर्मप्रविचयादपि।
सम्यक्स्थितिमुपाश्रित्य शमथोऽथ विपश्यना॥ १॥

सम्यक्समाधिं निश्रित्य चित्ते चित्तस्यावस्थानात्। धर्माणां च प्रविचयाद्यथाक्रमं शमथो विपश्यना च वेदितव्या, न तु विना सम्यक्समाधिना इत्येतच्छमथविपश्यनालक्षणम्॥ १॥

सर्वत्रगा च सैकांशा नैकांशोपनिपन्नता।

सा च शमथविपश्यना सर्वत्रगा; यं यं गुणमाकाङ्क्षति तत्र तत्र तद्भावनात्। यथोक्तं सूत्रे—"आकाङ्क्षेद्भिक्षुरहो बताहं विविक्तं कामैः" इति विस्तरेण यावत् "तेन भिक्षुणा इमावेव द्वौ धर्मौ भावयितव्यौ, यदुत शमथश्च विपश्यना च" इत्येवमादि। एकांशा शमथविपश्यना यदा शमथं भावयति। विपश्यना वा। उभयांशा यदा युगपदुभयं भावयति। उपनिपन्नता शमथविपश्यना बोधिसत्वानामधिमुक्तिचर्याभूमाविति। उपनिपन्नतेत्येवमादिना शमथविपश्यनायाः प्रभेदः कर्म च निर्दिष्टम्।

प्रतिवेधे च निर्याणे अनिमित्ते ह्यसंस्कृते॥ २॥
परिशुद्धौ विशुद्धौ च शमथोऽथ विपश्यना।
सर्वभूमिगता धीरे स योगः सर्वसाधकः॥ ३॥

योग उपायो वेदितव्यः। तत्र प्रतिवेधः प्रथमभूमिप्रवेशः। निर्याणं यावत् षष्ठी भूमिः; ताभिः सनिमित्तप्रयोगनिर्याणात्। अनिमित्तं सप्तमी भूमिः। असंस्कृतमन्यद्भूमित्रयमनभि-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संस्कारवाहित्वात्। संस्कारो हि संस्कृतम्, तदत्र नास्तीत्यसंस्कृतम्। तदेव च भूमित्रयं निश्रित्य बुद्धक्षेत्रं च परिशोधयितव्यम्, बुद्धत्वं च प्राप्तव्यम्। तदेतद्यथाक्रमं परिशुद्धिर्विशुद्धिश्च॥ २-३॥

उपायकौशलविभागः

उपायकौशल्यविभागे द्वौ श्लोकौ—

पूरये बुद्धधर्माणां सत्त्वानां परिपाचने।
क्षिप्रप्राप्तौ क्रियाशुद्धौ वर्त्मांच्छेदे च कौशलम्॥ १॥
उपाये बोधिसत्त्वानामसमं सर्वभूमिषु। [SL.147]
यत्कौशलं समाश्रित्य सर्वार्थान् साधयन्ति ते॥ २॥

अनेनोपायकौशलस्य प्रभेदः कर्म च दर्शितम्। तत्र बुद्धधर्मपरिपूरये [B.141] निर्विकल्पं ज्ञानमुपायः। सत्त्वपरिपाचने चत्वारि संग्रहवस्तूनि। क्षिप्राभिसम्बोधे "सर्वं पापं प्रतिदेशयामि यावद् भवतु मे ज्ञानं सम्बोधाय" इति प्रतिदेशना, अनुमोदना, अध्येषणा, परिणामना। क्रियाशुद्धौ समाधिधारणीमुखानि; तैः सर्वार्थक्रियासाधनात्। वर्त्मानुपच्छेदे अप्रतिष्ठितनिर्वाणे। अस्मिन् पञ्चविध उपाये सर्वभूमिषु बोधिसत्त्वानामसमं तदन्यैः कौशलमित्ययं प्रभेदः। सर्वस्यपर्यर्थसाधनं कर्म॥ १-२॥

धारणीविभागः

धारणीविभागे त्रयः श्लोकाः—

विपाकेन श्रुताभ्यासात् धारण्यपि समाधिना।
परीत्ता महती सा च महती त्रिविधा पुनः॥ १॥
अप्रविष्टप्रविष्टानां धीमतां मृदुमध्यमा।
अशुद्धभूमिकानां हि महती शुद्धभूमिका॥ २॥
धारणीं तां समाश्रित्य बोधिसत्त्वाः पुनः पुनः।
प्रकाशयन्ति सद्धर्मं नित्यं सन्धारयन्ति च॥ ३॥

अत्रापि प्रभेदः कर्म च धारण्याः सन्दर्शितम्। तत्र त्रिविधा धारणी—पूर्वकर्मविपाकेन, श्रुताभ्यासेन, दृष्टधर्मबाहुश्रुत्येन; ग्रहणधारणसामर्थ्यविशेषणात्। समाधिसन्निश्रयेण च। सा पुनर्विपाक-श्रुताभ्यासाभ्यां परीत्ता वेदितव्या। समाधिना महती। सापि महती पुनस्त्रिविधा—अभूमिप्रविष्टानां मृद्वी, भूमिप्रविष्टानाम् अशुद्धभूमिकानां मध्या सप्तसु भूमिषु, परिशुद्धभूमिका त्वधिमात्रा शेषासु भूमिषु—इत्ययं प्रभेदो धारण्याः। सद्धर्मस्य प्रकाशनं धारणं च कर्म॥ १-३॥

प्रणिधानविभागः

प्रणिधानविभागे त्रयः श्लोकाः—

चेतना छन्दसहिता ज्ञानेन प्रेरिता च तत्।
प्रणिधानं हि धीराणामसमं सर्वभूमिषु॥ १॥

हेतुभूतं च विज्ञेयं चित्तात् सद्यः फलं च तत्।
आयत्यामर्थसिद्ध्यर्थं चित्तमात्रात् समृद्धितः॥ २॥
चित्तं महद् विशुद्धं च उत्तरोत्तरभूमिषु।
आबोधेर्बोधिसत्त्वानां स्वपरार्थप्रसाधकम्॥ ३॥

[SL.148] अत्र प्रणिधानं स्वभावतो निदानतो भूमितः प्रभेदतः कर्मतश्च परिदीपितम्। चेतना छन्दसम्प्रयुक्ता स्वभावः। ज्ञानं निदानम्। सर्वभूमिष्विति भूमिः। तच्च प्रणिधानं हेतुभूतम्; चित्तादेव सद्यः फलत्वात्। आयत्यां चाभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं[1] चित्तात्। पुनः सद्यःफलं [B.142] चित्तमात्रात् यथाभिप्रेतार्थसमृद्धितो[2] वेदितव्यम्। येन प्रणिधानेन बलिकां[3] बोधिसत्त्वा विक्रीडन्ति। यस्य न सुकरा संख्या कर्तुं कायस्य चेति विस्तरः। चित्रमधिमुक्तिचर्याभूमावेवं चैव स्यामिति। महद्भूमिप्रविष्टस्य दश महाप्रणिधानानि। विशुद्धमुत्तरोत्तरासु भूमिषु विशुद्धि-विशेषादाबोधेरपि प्रभेदतः। स्वपरार्थप्रसाधनं कर्म॥ १-३॥

समाधित्रयविभागः

समाधित्रयविभागे त्रयः श्लोकाः—

नैरात्म्यं द्विविधं ज्ञेयो ह्यात्मग्राहस्य चाश्रयः।
तस्य चोपशमो नित्यं समाधित्रयगोचरः॥ १॥

त्रयाणां समाधीनां त्रिविधो गोचरो ज्ञेयः। पुद्गलधर्मनैरात्म्यं शून्यतासमाधेः। तदुभयात्मग्राहस्याश्रयः पञ्चोपादानस्कन्धा अप्रणिहितसमाधेः। तस्याश्रयस्यात्यन्तोपशम आनिमित्तसमाधेः। स एव—

समाधिस्त्रिविधो ज्ञेयो ग्राह्यग्राहकभावतः।

त्रिविधस्य ग्राह्यस्य गोचरस्य ग्राहका ये समाधयः, ते शून्यतादिसमाधयः—इति ग्राह्यग्राहकभावेन त्रयः समाधयो ज्ञातव्याः।

ते पुनर्यथाक्रमम्—

निर्विकल्पोऽपि विमुखो रतियुक्तश्च सर्वदा॥ २॥

शून्यतासमाधिर्निर्विकल्पः; पुद्गलधर्मात्मनोरविकल्पनात्। अप्रणिहितो विमुखस्त-स्मादात्मग्राहाश्रयात्। आनिमित्तो रतिसम्प्रयुक्तः, सर्वकालं तस्मिंस्तदाश्रयोपशमे॥ २॥

परिज्ञार्थं प्रहाणाय पुनः साक्षात्क्रियाय च।
शून्यतादिसमाधीनां त्रिधार्थः परिकीर्तितः॥ ३॥

पुद्गलधर्मनैरात्म्ययोः परिज्ञार्थं शून्यता। तदात्मग्राहाश्रयस्य प्रहाणार्थमप्रणिहितः। तदुपशमस्य साक्षात्क्रियार्थमानिमित्तः समाधिः॥ ३॥

धर्मोद्दानविभागः

धर्मोद्दानविभागे श्लोकौ—

समाध्युपनिषत्त्वेन धर्मोद्दानचतुष्टयम्।
देशितं बोधिसत्त्वेभ्यः सत्त्वानां हितकाम्यया॥ १॥

तत्र "सर्वसंस्कारा अनित्याः" "सर्वसंस्काराः दुःखाः" इत्यप्रणिहितस्य [SL.149] समाधेरुपनिषद्भावेन देशितम्। "सर्वधर्मा अनात्मानः" इति शून्यतायाः। "शान्तं निर्वाणम्" इति आनिमित्तस्य समाधेः।

कः पुनरनित्यार्थो यावच्छान्तार्थः? इत्याह—

असदर्थोऽविकल्पार्थः परिकल्पार्थ एव च।
विकल्पोपशमार्थश्च धीमतां तच्चतुष्टयम्॥ २॥

बोधिसत्त्वानामसदर्थोऽनित्यार्थः। यन्नित्यं नास्ति तदनित्यं तेषां [B.143] यत्परिकल्पितलक्षणम्। अभूतविकल्पार्थो दुःखार्थो यत्परतन्त्रलक्षणम्। परिकल्प-मात्रार्थोऽनात्मार्थः। एवशब्देनावधारणम्, परिकल्पितः आत्मा नास्ति, परिकल्पमात्रं त्वस्तीति परिकल्पितलक्षणस्याभावार्थोऽनात्मार्थः—इत्युक्तं भवति। विकल्पोपशमार्थः शान्तार्थः। परिनिष्पन्नलक्षणं निर्वाणम्॥ २॥

क्षणिकत्वविभागः

क्षणभङ्गार्थोऽप्यनित्यार्थो वेदितव्यः परतन्त्रलक्षणस्य। अतस्तत्प्रसाधनार्थं क्षणिकत्वविभागे दश श्लोकाः—

अयोगाद्धेतुतोत्पत्तेर्विरोधात् स्वयमस्थितेः।
अभावाल्लक्षणैकान्त्यादनुवृत्तेर्निरोधतः॥ १॥
परिणामोपलब्धेश्च तद्धेतुत्वफलत्वतः।
उपात्तत्वाधिपत्याच्च[1] शुद्धसत्त्वानुवृत्तितः॥ २॥

तत्र क्षणिकं सर्वं संस्कृतमिति पश्चाद्वचनादियं प्रतिज्ञा वेदितव्या। तत्पुनः कथं सिध्यति? क्षणिकत्वमन्तरेण संस्काराणां प्रवृत्तेरयोगात्। प्रबन्धेन हि वृत्तिः = प्रवृत्तिः। सा चान्तरेण प्रतिक्षणमुत्पादनिरोधौ न युज्यते। अथ कालान्तरं स्थित्वा पूर्वोत्तरनिरोधोत्पादतः प्रबन्धेनेष्यते वृत्तिः। तदनन्तरं प्रवृत्तिर्न स्यात्; प्रबन्धाभावात्। नैव चोत्पन्नस्य विना प्रबन्धेन कालान्तरं भावो युज्यते।

किं कारणं हेतुत उत्पत्तिः? हेतुतो हि सर्वं संस्कृतमुत्पद्यते, भवतीत्यर्थः। तद्यदि भूत्वा पुनरुत्तरकालं भवति तस्यावश्यं हेतुना भवितव्यम्, विना हेतुना आदित एवाभावात्[2]। न च तत्तेनैव हेतुना भवितुमर्हति; तस्योपभुक्तहेतुकत्वात्[3]। न चान्यो हेतुरुपलभ्यते। तस्मात् प्रतिक्षणमवश्यं पूर्वहेतुकमन्यद्भवतीति वेदितव्यम्। एवं विना प्रबन्धेनोत्पन्नस्य कालान्तरं भावो न युज्यते।

अथाप्येवमिष्येत—नोत्पन्नं पुनरुत्पद्यते यदर्थं हेतुना भवितव्यम्, स्यादुत्पन्नं तु का[illegible] तत्पश्चात् केन निरुध्यते? यद्युत्पादहेतुर्नैव?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

---

१. यथाभि०-सि०। २. ०समृद्धिता-सि०। ३. सौवंस्था इत्यर्थः।

१. ०धिपत्याच्च-सि। २. इयाभावात्-सि०। ३. ०पयुक्त०-सि०।

तदयुक्तम्; किं कारणम्? उत्पादनिरोधयोर्विरोधात्। न हि विरोधयोस्तुल्यो हेतुरुपलभ्यते। [SL.150] तद्यथा—छायातपयोः, शीतोष्णयोश्च। कालान्तरनिरोधस्यैव च विरोधात्। केन विरोधात्? आगमेन च। यदुक्तं भगवता—"मायोपमास्ते भिक्षो संस्कारा आपायिकास्तात्कालिका इत्वरप्रत्युपस्थायिनः" इति। मनस्कारेण च योगिनाम्। ते हि संस्काराणामुदयव्ययौ मनसिकुर्वन्तः प्रतिक्षणं तेषां निरोधं पश्यन्ति। अन्यथा हि तेषामपि निर्विद्विरागविमुक्तयो न स्युर्यथान्येषां मरणकालादिषु निरोधं पश्यताम्।

यदि चोत्पन्नः संस्कारः कालान्तरं तिष्ठेत् स स्वयमेव स्थातुं समर्थः। स्थितिकारणेन वा केनचित्। स्वयं तावदवस्थानमयुक्तम्। किं कारणम्? पश्चात्स्वयमस्थितेः।

[B.144] केन वा सोऽन्ते पुनः स्थातुं न समर्थः? स्थितिकारणेनापि न युक्तम्, तस्याभावात्। न हि तत्किञ्चिदुपलभ्यते। अथापि स्याद्विनापि स्थितिकारणेन विनाशकारणाभावात् अवतिष्ठते। तस्मिन् तु विनाशकारणे पश्चाद्विनश्यति अग्निमेव श्यामतेति? तदयुक्तम्; तस्याभावात्। न हि विनाशकारणं पश्चादपि किञ्चिदस्ति। अग्निनापि श्यामता विनश्यतीति न प्रसिद्धम्[1], अप्रसिद्धम्[1]; विसदृशोत्पत्तौ तु तस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धम्। तथा हि तत्सम्बन्धात् श्यामतायाः सन्ततिर्विसदृशी गृह्यते, न तु सर्वथैवाप्रवृत्तिः। अपामपि क्वाथ्यमानानामग्निसम्बन्धादल्पतरतमोत्पत्तितोऽतिमान्द्यादन्ते पुनरनुत्पत्तिर्गृह्यते। न तु सकृदेवाग्निसम्बन्धात्तदभावः।

• नैव चोत्पन्नस्य कस्यचित् स्थानं युज्यते; लक्षणैकान्त्यात्। ऐकान्तिकं ह्येतत्संस्कृतलक्षणमुक्तं भगवता यदुत संस्कृतस्यानित्यता। तद्यदि नोत्पन्नमात्रं विनश्येत्, कञ्चित्कालमस्यानित्यता न स्यादिति अनैकान्तिकनित्यतालक्षणं प्रसज्यते[2]।

अथापि स्यात्—प्रतिक्षणमपूर्वोत्पत्तौ तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं न स्यादिति? तद्भवत्येव, सादृश्यस्य अनुवृत्तेर्मायाकारफलकवत्। सादृश्याद्बुद्धिर्न तद्भावादिति। कथं गम्यते? निरोधतः। न हि तथैवावस्थितस्यान्ते निरोधः स्यात्; आदिक्षणनिर्विशिष्टत्वात्। तस्मान्न तदेवेत्यवधार्यते।

अन्ते परिणामोपलब्धेश्च। परिणामो हि नामान्यथात्वम्। तद्यदि नादित एवारब्धं भवेदाध्यात्मिकबाह्यानां भावानामन्ते परिणामो नोपलभ्येत। तस्मादादित एवान्यथात्वमारब्धं यत्क्रमेणाभिवर्धमानमन्ते व्यक्तिमापद्यते, क्षीरस्येव दध्यवस्थायाम्। यावत्तु तदन्यथात्वं सूक्ष्मत्वान्न परिच्छिद्यते, तावत् सादृश्यानुवृत्तेस्तदेवेदमिति ज्ञायत इति सिद्धम्। ततश्च प्रतिक्षणमन्यथात्वात्।

क्षणिकत्वं प्रसिद्धम्। कुतश्च प्रसिद्धम्? तद्धेतुत्वफलत्वतः। क्षणिकहेतुत्वात्। [SL.151] क्षणिकफलत्वाच्चेत्यर्थः।

क्षणिकं हि चित्तं प्रसिद्धम्, तस्य चान्ये संस्काराश्चक्षुरूपादयो हेतुतः। तस्मात्तेऽपि क्षणिका इति सिद्धम्। न त्वक्षणिकात् क्षणिकं भवितुमर्हति, यथा नित्यादनित्यमिति। चित्तस्य

———

1-1. सुप्रसिद्धम्-सि०। 2. प्रसज्यते-सि०।

खल्वपि सर्वे संस्काराः फलम्। कथमिदं गम्यते? उपात्तत्वादाधिपत्याच्छुद्धसत्त्वानुवृत्तितश्च। चित्तेन हि सर्वे संस्काराश्चक्षुरादयः साधिष्ठाना उपात्ताः सहसम्मूर्छिताः तदनुग्रहानुवृत्तितः। तस्मात्ते चित्तस्य फलम्। चित्तस्य चाधिपत्यं संस्कारेषु। यथोक्तं भगवता—"चित्तेनायं लोको नीयते, चित्तेन परिकृष्यते, चित्तस्योत्पन्नस्योत्पन्नस्य वशे वर्तते" इति। तथा विज्ञानप्रत्ययं नामरूपमित्युक्तम्। तस्माच्चित्तस्य फलम्। शुद्धचित्तानुवृत्तितश्च। शुद्धं हि योगिनां चित्तसंस्कारा अनुवर्तन्ते। यथोक्तम्—"ध्यायी भिक्षुः ऋद्धिमाँश्चित्तवशे प्राप्तमिमं दारुस्कन्धं सचेत् सुवर्णमधिमुच्यते तदप्यस्य तथैव स्यात्" इति। तस्मादपि चित्तफलं संस्काराः।

सत्त्वानुवृत्तितश्च। तथा हि पापकारिषु सत्त्वेषु बाह्या भावा हीना भवन्ति; [B.145] • पुण्यकारिषु च प्रणीताः। अतस्तच्चित्तानुवर्तनात् चित्तफलत्वं संस्काराणां सिद्धम्। ततश्च तेषां क्षणिकत्वम्। न हि क्षणिकस्याक्षणिकं फलं युज्यते; तदनुविधायित्वात्।

एवं तावदविशेषेण संस्काराणां क्षणिकत्वं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां साधितम्॥ १-२॥

आध्यात्मिकक्षणिकत्वसिद्धिः

आध्यात्मिकानां पुनः साधनार्थं पञ्च श्लोका वेदितव्याः—

१. आद्यस्तरतमेनापि चयेनाश्रयभावतः।
विकारपरिपाकाभ्यां तथा हीनविशिष्टतः॥ ३॥

आद्यस्तरतमेनापि यावत् क्षणिकं सर्वसंस्कृतमिति। कथमेभिरेभिः क्षणिकत्वं सिध्यति? आध्यात्मिकानां हि संस्काराणां चतुर्दशविध उत्पादः। आद्य उत्पादो यावत्प्रथमत आत्मभावाभिनिर्वृत्तिः। तरतमेन यः प्रथमजन्मक्षणादूर्ध्वम्। चयेन य आहारस्वप्नब्रह्मचर्यासमापत्त्युपचयेन। आश्रयभावतः यश्चक्षुर्विज्ञानादीनां चक्षुरादिभिराश्रयैः। विकारेण यो रागादिभिर्वर्णादिविपरिणामतः। परिपाकेन यो गर्भबालकुमारयुवमध्यमवृद्धा-[SL.152] वस्थासु। हीनत्वेन विशिष्टत्वेन च यो दुर्गतौ सुगतौ[1] चोत्पद्यमानानां यथाक्रमम्॥ ३॥

२. भास्वराभास्वरत्वेन देशान्तरगमेन च।
सबीजाबीजभावेन प्रतिबिम्बेन चोदयः॥ ४॥

भास्वरत्वेन यो निर्मितकामेषु परनिर्मितकामेषु रूपारूप्येषु चोपपन्नानां चित्तमात्राधीनत्वात्। अभास्वरत्वेन यस्तदन्यत्रोपपन्नानाम्। देशान्तरगमनेन योऽन्यदेशोत्पादनिरोधेऽन्यदेशोत्पादः। सबीजत्वेन योऽर्हत्क्षरमान् स्कन्धान् वर्जयित्वा। अबीजत्वेन यस्तेषामेवार्हत्क्षरमेषाम्। प्रतिबिम्बत्वेन योऽष्टविमोक्षध्यायिनां समाधिवशेन प्रतिबिम्बाख्यानां[2] संस्काराणामुत्पादः॥ ४॥

३. चतुर्दशविधोत्पत्तौ हेतुमानविशेषतः।
[illegible] आश्रयत्व असम्भवात्॥ ५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

———

1. सि० पुस्तके नास्ति। 2. प्रतिबिम्बानां-सि०। 3. यथापार्थ०-सि०।

एतस्यां चतुर्दशविधायामुत्पत्तावाध्यात्मिकानां संस्काराणां क्षणिकत्वं हेतुमान-विशेषादिभिः कारणैर्वेदितव्यम्। आद्योत्पादे तावत् हेतुत्वविशेषात्। यदि हि तस्य हेतुत्वेन [B.146] विशेषो न स्यात् तदुत्तरस्याः संस्कारप्रवृत्तेरुत्तरोत्तरविशेषो नोपलभ्येत; हेत्वविशेषात्। विशेषे च सति तदुत्तरेभ्यस्तस्यान्यत्वात् क्षणिकत्वसिद्धिः; तरतमोत्पादे मानविशेषात्। मानं प्रमाणमन्यत्वं। न हि प्रतिक्षणं विनाऽन्यत्वेन परिमाणविशेषो भवेद्. उपचयोत्पादे चयसम्भवात्। उपस्तम्भो हि चयः, तस्याधार्यं स्यादन्तरेण क्षणिकत्वं तथैवावस्थितत्वात्। अयोगाच्चोपचयस्यैव। न हि प्रतिक्षणं विना पुष्टतरोत्पत्त्या युज्येतोपचयः, आश्रयभावेनोत्पत्त्या-श्रितत्वासम्भवात्। न हि तिष्ठत्याश्रये च तदाश्रितस्यानवस्थानं युज्यते ॥ ५ ॥

४. स्थितस्यासम्भवादन्ते आद्यनाशाविकारतः।
तथा हीनविशिष्टत्वे भास्वराभास्वरेऽपि च ॥ ६ ॥

यावे तिष्ठति तदास्थानवस्थानयदन्यथा ह्याश्रयत्वं न सम्भवेत्। विकारोत्पत्तौ परिपाकोत्पत्तौ च स्थितस्यासम्भवात्। आद्यनाशाविकारतः। न हि तथास्थितस्यैव रागादिभिर्विकारः सम्भवति। न चावस्थान्तरेषु परिपाकः; आदावविनाशे त्वन्ते विकाराभावात्। तथा हीनविशिष्टोत्पत्तौ क्षणिकत्वं वेदितव्यम्, यथा विकारपरिपाकोत्पत्तौ। न हि तथास्थितेष्वेव संस्कारेषु कर्मवासना वृत्तिं लभते; यतो दुर्गतौ वा स्यादुत्पत्तिः, सुगतौ वा। क्रमेण हि सन्ततिपरिणामविशेषाद् वृत्तिलाभो युज्यते। भास्वराभास्वरेऽपि च। उत्पादे तथैव क्षणिकत्वं युज्यते। भास्वरे तावत् तथास्थितस्यासम्भवात् चित्ताधीनवृत्तितायाः। अभास्वरेऽपि चादौ विनाशमन्तरेणान्ते विकारयोगात् ॥ ६ ॥

५. गत्यभावात्स्थितायोगाच्चरमत्व असम्भवात्।
अनुवृत्तेश्च चित्तस्य क्षणिकं सर्वसंस्कृतम् ॥ ७ ॥

देशान्तरगमनेनोत्पत्तौ गत्यभावात्। न हि संस्काराणां देशान्तरसंक्रान्तिलक्षणा गतिर्नाम काचित् क्रिया युज्यते। सा ह्युत्पन्ना वा संस्कारं देशान्तरं गमयेद्, अनुत्पन्ना वा। यद्युत्पन्ना? तेन गतिकाले न कश्चिद् गत इति स्थितस्यैव गमनं नोपपद्यते। अथानुत्पन्ना? तेनासत्यां गतौ गत इति न युज्यते। सा च क्रिया यदि तद्देशस्य एव संस्कारे कारित्रं करोति? न युज्यते; स्थितस्यान्यदेशाप्राप्तेः। अथान्यदेशस्थे? न युज्यते; विना क्रिययान्यदेशाप्राप्तेः। न च क्रिया तत्र वा अन्यत्र वा देशे स्थिता संस्कारादन्योपलभ्यते। तस्मान्नास्ति संस्काराणां देशान्तरसन्तत्युत्पादादन्या गतिः। तदभावाच्च सिद्धं क्षणिकत्वम्।

देशान्तरनिरन्तरोत्पत्तिलक्षणा गतिर्विभयद्भिः कारणैर्वेदितव्या। अस्ति चित्तवशेन, यथा—चङ्क्रमणाद्यवस्थासु। अस्ति पूर्वकर्माविधेन, यथा—अन्तराभवः। अस्त्याक्षिप्तवशेन[1], [SL.153] यथा—क्षिप्तस्येषोः। अस्ति सम्बन्धवशेन, यथा—याननदीप्लवाल्वादानाम्। अस्ति नोदनवशेन, यथा—वायुप्रेरितानां तृणादीनाम्। अस्ति स्वभाववशेन, यथा—वायोस्तिर्यग्ग-

१. अन्तर्भवतः-सि०।

मनम्, अग्नेरूर्ध्वं ज्वलनम्, अपां निम्ने स्यन्दनम्। अस्त्यनुभावेन, यथा—मन्त्रौषधानुभावेन। केषाञ्चिदयस्कान्तानुभावेनायसाम्, ऋद्ध्यनुभावेन ऋद्धिमताम्। सबीजाबीजभावेनोत्पत्तौ क्षणिकत्वं वेदितव्यम्; स्थितायोगाच्चरमासम्भवाच्च। न हि प्रतिक्षणं हेतुभावमन्तरेण तथास्थितस्यान्यस्मिन्काले पुनर्बीजभावो युज्यते। निर्बीजत्वं वा चरमे क्षणे। न च [B.147] शक्यं पूर्वं सबीजत्वं चरमे क्षणे निर्बीजत्वमभ्युपगन्तुम्; तदभावे चरमत्वासम्भवात्। तथा हि चरमत्वमेव न सम्भवति। प्रतिबिम्बोत्पत्तौ क्षणिकत्वं चित्तानुवृत्तितो वेदितव्यम्; प्रतिक्षणं चित्तवशेन तदुत्पादात्।

एवं[1] तावत् साधितमाध्यात्मिकं सर्वसंस्कृतं क्षणिकमिति ॥ ७ ॥

वाह्यक्षणिकत्वसिद्धिः

वाह्यस्येदानीं क्षणिकत्वं त्रिभिः श्लोकैः साधयति—

१. भूतानां षड्विधार्थस्य क्षणिकत्वं विधीयते।
शोषवृद्धेः प्रकृत्या च चलत्वाद् वृद्धिहानितः ॥ ८ ॥

किं पुनस्तद्वाह्यम्? चत्वारि महाभूतानि, षड्विधश्चार्थः, वर्णगन्धरसस्पर्शशब्दा धर्मायतनिकं च रूपम्। अतो भूतानां षड्विधार्थस्य च क्षणिकत्वं विधीयते। कथं विधीयते? अपां तावच्छोषवृद्धेः। उत्ससरस्तटागादिष्वपां क्रमेण वृद्धिः शोषश्चोपलभ्यते। तच्चोभयमन्तरेण प्रतिक्षणं परिणामं न स्यात्; पश्चाद्विशेषकारणाभावात्। वायोः प्रकृत्या चलत्वाद् वृद्धिहानितश्च। न ह्यवस्थितस्य चलत्वं स्यात्, गत्यभावादिति[2] प्रसाधितमेतत्। न च वृद्धिहासौ, तथैवावस्थितत्वात् ॥ ८ ॥

२. तत्सम्भवात् पृथिव्याश्च परिणामचतुष्टयात्।
वर्णगन्धरसस्पर्शतुल्यत्वाच्च तथैव तत् ॥ ९ ॥

पृथिव्यास्तत्सम्भवात् परिणामचतुष्टयाच्च। तच्छब्देनापश्च गृह्यन्ते वायुश्च। अद्भ्यो हि वायुसहिताभ्यः पृथिवी सम्भूता विवर्तकाले। तस्मात् तत्फलत्वात् सापि क्षणिका वेदितव्या। चतुर्विधश्च परिणामः पृथिव्या उपलभ्यते—१. कर्मकृतः सत्त्वानां कर्मविशेषात्, २. उपक्रमकृतः प्रहारादिभिः, ३. भूतकृतोऽग्न्यादिभिः, ४. कालकृतः कालान्तरपरिवासतः। स चान्तरेण प्रतिक्षणमन्योत्पत्तिं न युज्यते; विनाशकारणाभावात्। वर्णगन्धरसस्पर्शानां पृथिव्यादिभिस्तुल्यकारणत्वात् तथैव क्षणिकत्वं वेदितव्यम् ॥ ९ ॥ [SL.154]

३. इन्धनाधीनवृत्तित्वात् तारतम्योपलब्धितः।
चित्तानुवृत्तेः पृच्छातः क्षणिकं वाह्यमप्यतः ॥ १० ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection
[illegible]वात्। न हि तेजस्युत्पन्ने तेजःसहोत्पन्न-मिन्धनं तथैवावतिष्ठते। न च दग्धेन्धनं तेजः स्थातुं समर्थम्, मा भूदन्तेऽप्यनिन्धनस्याव-

१. एकान्तात्-सि०।
२. तत्स्वभावादिति-सि०।

स्थानमिति। श्लोकबन्धानुरोधाद्वर्णादीनां पूर्वमभिधानं पश्चात्तेजसः। शब्दः पुनर्योऽपि कालान्तरमुपलभ्यते घण्टादीनाम्, तस्यापि क्षणिकत्वं वेदितव्यम्; तारतम्योपलब्धेः। न ह्यसति क्षणिकत्वे प्रतिक्षणमन्दतरतमोपलब्धिः स्यात्। धर्मायतनिकस्यापि रूपस्य क्षणिकत्वं प्रसिद्धमेव चित्तानुवृत्तेर्यथा पूर्वमुक्तम्। तस्माद् बाह्यमपि क्षणिकं प्रसिद्धम्।

[B.148] पृच्छतः[1] खल्वपि सर्वसंस्काराणां क्षणिकत्वं सिध्यति। कथं कृत्वा? इदं तावदयमक्षणिकवादी प्रष्टव्यः—कस्माद् भवाननित्यत्वं नेच्छति, संस्काराणां क्षणिकत्वं नेच्छतीति? यद्येवं वदेत्—प्रतिक्षणमनित्यत्वस्याग्रहणादिति[2], स इदं स्याद्वचनीयः—प्रसिद्धक्षणिकभावेष्वपि प्रदीपादिषु निश्चलावस्थायां तदग्रहणादक्षणिकत्वं कस्मान्नेष्यते! यद्येवं वदेत्—पूर्ववत् पश्चादग्रहणादिति, स इदं स्याद्वचनीयः—संस्काराणामपि कस्मादेवं नेष्यते? यद्येवं वदेत्—विलक्षणत्वात् प्रदीपादितदन्यसंस्काराणामिति, स इदं स्याद्वचनीयः—द्विविधं हि वैलक्षण्यम्-स्वभाववैलक्षण्यम्, वृत्तिवैलक्षण्यं च; तद्यदि तावत् स्वभाववैलक्षण्यमभिप्रेतमत एव दृष्टान्तत्वं न युज्यते। न हि तत्स्वभाव एव तस्य दृष्टान्तो भवति, यथा—प्रदीपः प्रदीपस्य, गौर्वा गोरिति। अथ वृत्तिवैलक्षण्यमत एव दृष्टान्तत्वं प्रदीपादीनां प्रसिद्धत्वात्। क्षणिकत्वानुवृत्तेः। पुनः स इदं प्रष्टव्यः—कच्चिदिच्छसि याने तिष्ठति यानारूढो गच्छेदिति? यदि नो हीति वदेत्, स इदं स्याद्वचनीयः—चक्षुरादिषु तिष्ठत्सु तदाश्रितं विज्ञानं प्रबन्धेन गच्छतीति न युज्यते? यद्येवं वदेत्-ननु च दृष्टं वर्तिसन्निश्रिते प्रदीपे प्रबन्धेन गच्छति वर्त्या अवस्थानमिति, स इदं स्याद्वचनीयः—न दृष्टं तत्प्रबन्धेन, वर्त्याः प्रतिक्षणं विकारोत्पत्तेरिति। यद्येवं वदेत्-सति क्षणिकत्वे संस्काराणां कस्मात् प्रदीपादिव क्षणिकत्वं न सिद्धमिति? स इदं स्याद्वचनीयः—विपर्यासवस्तुत्वात्। सदृशसन्ततिप्रबन्धवृत्त्या हि क्षणिकत्वमेषां न प्रज्ञायते; यतः सत्यप्यपरापरत्वे तदेवेदमिति विपर्यासो जायते। इतरथा हि अनित्ये नित्यमिति विपर्यासो न स्यात्तदभावे संक्लेशो न स्यात्, कुतः पुनर्व्यवदानम्! इत्येवं पर्यनुयोगतोऽपि क्षणिकत्वं सर्वसंस्काराणां प्रसिद्धम्॥ १० ॥

पुद्गलनैरात्म्यप्रसाधनम्

पुद्गलनैरात्म्यप्रसाधनार्थं नैरात्म्यविभागे द्वादश श्लोकाः—

प्रज्ञप्त्यस्तितया वाच्यः पुद्गलो द्रव्यतो न तु।
नोपलम्भाद् विपर्यासात् संक्लेशात् क्लिष्टहेतुतः॥ १ ॥
एकत्वान्यत्वतोऽवाच्यस्तस्माद् दोषद्वयादर्शी।
स्कन्धात्मत्वप्रसङ्गाच्च तद्द्रव्यत्वप्रसङ्गतः॥ २ ॥
द्रव्यसन् यद्यवाच्यश्च वचनीयं प्रयोजनम्।
एकत्वान्यत्वतोऽवाच्यो न युक्तो निष्प्रयोजनः॥ ३ ॥
[SL.155] लक्षणाल्लौकिकदृष्टाच्च शास्त्रतोऽपि न युज्यते।
इन्धनाग्न्योरवाच्यत्वमुपलब्धिद्वयेन हि॥ ४ ॥

१. पृच्छ्यते-सि०, मि०।
२. मन्यत्वस्या०-सि०।

द्वयं प्रतीत्य[1] विज्ञानसम्भवात् प्रत्ययो न सः।
नैरर्थक्यादतो द्रष्टा यावन्मोक्ता न युज्यते॥ ५ ॥
स्वामित्वे सति चानित्यमनिष्टं न प्रवर्तयेत्। [B.149]
तत्कर्मलक्षणं साध्यं सम्योधो बाध्यते त्रिधा॥ ६ ॥
दर्शनादौ च तद्यत्नः स्वयम्भूत्वं त्रयादपि।
तद्यत्प्रत्ययत्वं च नियतं दर्शनादिकम्॥ ७ ॥
अकर्तृत्वादनित्यत्वात् सकृन्नित्यप्रवृत्तितः।
दर्शनादिषु यत्नस्य स्वयम्भूत्वं न युज्यते॥ ८ ॥
तथा स्थितस्य नष्टस्य प्रागभावादनित्यतः।
तृतीयपक्षाभावाच्च प्रत्ययत्वं न युज्यते॥ ९ ॥
सर्वे धर्मा अनात्मानः परमार्थेन शून्यता।
आत्मोपलम्भे दोषश्च देशितो यत एव च॥ १० ॥
संक्लेशे व्यवदाने च अवस्थाच्छेदभिन्नके।
वृत्तिसन्तानभेदो हि पुद्गलेनोपदर्शितः॥ ११ ॥
आत्मदृष्टिरनुत्पाद्या अभ्यस्तानादिकालिकः।
अयत्नमोक्षः सर्वेषां न मोक्षः पुद्गलोऽस्ति वा॥ १२ ॥

पुद्गलः किमस्तीति वक्तव्यः? नास्तीति वक्तव्यः? आह—

प्रज्ञप्त्यस्तितया वाच्यः पुद्गलो द्रव्यतो न तु।

यतश्च प्रज्ञप्तितोऽस्तीति वक्तव्यः, द्रव्यतो नास्तीति वक्तव्यः। एवमनेकांशवादपरिग्रहे नैवास्तित्वे दोषावकाशः, न नास्तित्वे। स पुनर्द्रव्यतो नास्तीति कथं वेदितव्यः? नोपलम्भात्। न हि स द्रव्यत उपलभ्यते। उपलब्धिर्हि नाम बुद्ध्या प्रतिपत्तिः। न च पुद्गलं बुद्ध्या न प्रतिपद्यन्ते पुद्गलवादिनः। उक्तं च भगवता—"दृष्ट एव धर्मे आत्मानमुपलभते प्रज्ञपयति" इति। कथं नोपलब्धो भवति? न स एवमुपलभ्यमानो द्रव्यत उपलब्धो भवति। किं कारणम्? विपर्यासात्। तथा ह्यनात्मन्यात्मेति विपर्यास उक्तो भगवता। तस्माच्च एवं पुद्गलग्राहो विपर्यासः सः। कथमिदं गम्यते? संक्लेशात्। सत्कायदृष्टिक्लेशलक्षणो ह्येष संक्लेशो यदुत अहं ममेति। न चाविपर्यासः[2] संक्लेशो भवितुमर्हति। न चैष संक्लेश इति कथं वेदितव्यम्? [SL.156] क्लिष्टहेतुतः। तथा हि तद्धेतुकाः क्लिष्टा रागादय उत्पद्यन्ते। यत्र पुनर्वस्तुनि रूपादिसंज्ञके प्रज्ञप्तिः पुद्गल इति तस्मात्किमेकत्वेन पुद्गलो वक्तव्यः? आहोस्विदन्यत्वेन? आह—

एकत्वान्यत्वतोऽवाच्यस्तस्माद् दोषद्वयादर्शी।

किं कारणम्? दोषद्वयात्। कतमस्माद् दोषद्वयात्?

स्कन्धात्मत्वप्रसङ्गाच्च तद्द्रव्यत्वप्रसङ्गतः॥ [B.150]

१-१. द्वये सति च इत्यपि पाठः।
२. च विप०-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एकत्वे हि स्कन्धानामात्मत्वं प्रसज्यते, पुद्गलस्य च द्रव्यसत्त्वम्। अथान्यत्वे पुद्गलस्य द्रव्यसत्त्वम्। एवं हि पुद्गलस्य प्रज्ञप्तितोऽस्तित्वादवक्तव्यत्वं युक्तम्। तेनाव्याकृत-वस्तुसिद्धिः। ये पुनः शास्तुः शासनमतिक्रम्य पुद्गलस्य द्रव्यतोऽस्तित्वमिच्छन्ति, त इदं स्युर्वचनीयाः—

द्रव्यसन् यदवाच्यश्च वचनीयं प्रयोजनम्।

किं कारणम्?

एकत्वान्यत्वतोऽवाच्यो न युक्तो निष्प्रयोजनः॥

अथ दृष्टान्तमात्रात् पुद्गलस्यावक्तव्यत्वमिच्छेयुः, यथाग्निरिन्धनादन्यो नानन्यो वक्तव्य इति। त इदं स्युर्वचनीयाः—

लक्षणाल्लोकदृष्टाच्च शास्त्रतोऽपि न युज्यते।
इन्धनाग्न्योरवाच्यत्वमुपलब्धेर्द्वयेन हि॥

एकत्वेनान्यत्वेन च अग्निर्हि नाम तेजोधातुरिन्धनं शेषाणि भूतानि। तेषां च भिन्नं लक्षणमित्यन्य एवाग्निरिन्धनात् लोके च विनाप्यग्निना दृष्टमिन्धनं काष्ठादि, विनापि चेन्धनेनाग्निरिति सिद्धमन्यत्वम्। शास्त्रे च भगवता न क्वचिदग्नीन्धनयोरवाच्यत्वमुक्त-मित्ययुक्तमेतत्। विना पुनरिन्धनेनाग्निरस्तीति कथमिदं विज्ञायते? उपलब्धेः। तथा हि वायुना विक्षिप्तं दूरमपि ज्वलत्यर्चिः। अथापि स्याद्वायुस्तत्रेन्धनमिति अत एवाग्नीन्धनयोरन्यत्वमिति सिद्धिः। कुतः? द्वयेन हि उपलब्धेरिति प्रकृतम्। द्वयं हि तत्रोपलभ्यते अर्चिर्वायुश्चेन्धनत्वेन। अस्त्येव पुद्गलो य एष द्रष्टा यावद्विज्ञाता कर्ता भोक्ता ज्ञाता मोक्ता च। न स द्रष्टा [SL.157] युज्यते; नापि यावन्मोक्ता। स हि दर्शनादिसंज्ञकानां विज्ञानानां प्रत्ययभावेन वा कर्ता भवेत्, स्वामित्वेन वा। तत्र तावत्—

द्वयं प्रतीत्य विज्ञानसम्भवात् प्रत्ययो न सः।

किं कारणम्? नैरर्थक्यात्। न हि तस्य तत्र किञ्चित् सामर्थ्यं दृष्टम्।

स्वामित्वे सति वानित्यमिष्टं न प्रवर्तयेत्॥

स हि विज्ञानप्रवृत्तौ स्वामी भवन्निष्टं[1] विज्ञानमनित्यं न प्रवर्तयेत्। अनिष्टं च। नैव तस्मादुभयथाप्यसम्भवात्। असौ द्रष्टा यावन्मोक्ता न युज्यते। अपि खलु यदि द्रव्यतः पुद्गलोऽस्ति?

तत्कर्मलक्षणं साध्यम्,

[B.151] यदि द्रव्यतोऽस्ति, तस्य कर्माप्युपलभ्यते। यथा चक्षुरादीनां दर्शनादिलक्षणं च रूपप्रसादादि। न चैवं पुद्गलस्य। तस्मान्न सोऽस्ति द्रव्यतः।

तस्मिंश्च द्रव्यत इष्यमाणे बुद्धस्य भगवत

सम्यग्बोधो बाध्यते त्रिधा।

1. ०भवन्निष्टं—सि०।

गम्भीराभिसम्बोधः, असाधारणाभिसम्बोधः, लोकोत्तराभिसम्बोधश्च। न हि पुद्गलाभिसम्बोधे किञ्चिद् गम्भीरमभिसम्बुद्धं भवति। न तीर्थ्यासाधारणम्, न लोकानुचितम्। तथा ह्ययं ग्राहः सर्वलोकगम्यः। तीर्थ्याभिनिविष्टः, दीर्घसंसारोचितश्च।

दर्शनादिषु प्रयत्नस्य स्वयम्भूत्वनिराकरणम्—

अपि खलु पुद्गलो द्रष्टा भवन् यावद्विज्ञाता दर्शनादिषु सप्रयत्नो वा भवेन्निष्प्रयत्नो वा? सप्रयत्नस्य वा पुनरसौ प्रयत्नः स्वयम्भूर्वा भवेदाकस्मिकः, तत्प्रत्ययो वा?

दर्शनादौ च तद्यत्नः स्वयम्भूर्न त्रयादपि।

तस्मादेव च दोषत्रयाद् वक्ष्यमाणात्

तद्यत्नप्रत्ययत्वं च,

नेति वर्तते। निष्प्रयत्नस्य वा पुनः सतः सिद्धं भवति।

निर्यत्नं दर्शनादिकम्॥ [SL.158]

इत्यसति व्यापारे पुद्गलस्य दर्शनादौ कथमसौ द्रष्टा भवति! यावद्विज्ञाता। दोषत्रयादित्युक्तम्, कतमस्माद्दोषत्रयात्?

अकर्तृत्वादनित्यत्वात् सकृन्नित्यप्रवृत्तितः।
दर्शनादिषु यत्नस्य स्वयम्भूत्वं न युज्यते॥

यदि दर्शनादिषु प्रयत्न आकस्मिको यतो दर्शनादीनि, न तर्हि तेषां पुद्गलः कर्तेति कथमसौ द्रष्टा भवति यावद्विज्ञाता! सति वाऽऽकस्मिकत्वे निरपेक्षत्वात् न कदाचित् प्रयत्नो न स्यादनित्यो न स्यात्। नित्ये च प्रयत्ने दर्शनादीनां युगपच्च नित्यं च प्रवृत्तिः स्यादिति दोषः। तस्मान्न युज्यते दर्शनादिषु प्रयत्नस्य स्वयम्भूत्वम्॥

तथा स्थितस्य नष्टस्य प्रागभावादनित्यतः।
तृतीयपक्षाभावाच्च प्रत्ययत्वं न युज्यते॥

अथ पुद्गलप्रत्ययः प्रयत्नः स्यात्, तस्य तथा स्थितस्य प्रत्ययत्वं न युज्यते, प्रागभावात्। सति हि तत्प्रत्ययत्वे न कदाचित्पुद्गलो नास्तीति। किमर्थं प्राक् प्रयत्नो न स्याद्यदा नोत्पन्नः! विनष्टस्यापि प्रत्ययत्वं न युज्यते; पुद्गलस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। तृतीयश्च कश्चित्पक्षो नास्ति यत्र स्थितो न विनष्टः स्यादिति। तत्प्रत्ययोऽपि प्रयत्नो न युज्यते। एवं [B.152] तावद्युक्तिमाश्रित्य द्रव्यतः पुद्गलो नोपलभ्यते।

सर्वे धर्मा अनात्मानः परमार्थेन शून्यता।
आत्मोपलम्भे दोषश्च देशितो यत एव च॥

धर्मोद्दानेषु हि भगवता—"सर्वे धर्मा अनात्मनः" इति देशितम्। परमार्थशून्यतायाम्—"अस्ति कर्मास्ति विपाकः, कारकस्तु नोपलभ्यते य इमांश्च स्कन्धान् प्रतिसन्दधाति। अन्यत्र धर्मसङ्केतात्" इति देशितम्। पञ्चकेषु पञ्चादीनवा आत्मोपलम्भ इति देशिताः। आत्मदृष्टिर्भवति जीवदृष्टिर्विशेषो भवति तीर्थिकैः। उन्मार्गप्रतिपन्नो भवति। शून्यतायामस्य चित्तं न प्रस्कन्दति न प्रसीदति न सन्तिष्ठते नाधिमुच्यते। आर्यधर्मा अस्य न

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पञ्चविधेन कर्मणाऽऽचार्यः[1] शिष्याणामुपकारी भवति—स्वयं सुशिक्षितो भवति, सर्वं शिक्षयति, क्षिप्रं शिक्षयति, सुमुखो भवति सुरतजातीयः, निरामिषचित्तश्च भवति। तत्साधर्म्येणैतानि बोधिसत्त्वानां पञ्च कर्माणि वेदितव्यानि ॥ १३-१४ ॥

सत्त्वकृत्यार्थमुद्युक्ताः सम्भारान् पूरयन्ति ये।
सम्भृतान् मोचयन्त्याशु विपक्षं हापयन्ति च ॥ १५ ॥
[SL.164] लोकसम्पत्तिभिश्चित्रैरलोकैर्योजयन्ति च।
पञ्चभिः कर्मभिः सत्त्वोपाध्यायकल्पा जिनात्मजाः ॥ १६ ॥

उपाध्यायः पञ्चविधेन कर्मणा सार्धं विहारिणामुपकारी भवति—प्रव्राजयति, उपसम्पादयति, अनुशास्ति दोषपरिवर्जने, आमिषेण संगृह्णाति, धर्मेण च। तत्साधर्म्येणैतानि बोधिसत्त्वानां पञ्च कर्माणि वेदितव्यानि ॥ १५-१६ ॥

प्रतिकारविभागः

प्रतिकारविभागे द्वौ श्लोकौ—

असक्त्या चैव भोगेषु शीलस्य च न खण्डनैः।
कृतज्ञतानुयोगाच्च प्रतिपत्तौ च योगतः ॥ १ ॥
षट्सु पारमितास्वेव वर्तमाना हि देहिनः।
भवन्ति बोधिसत्त्वानां तथा प्रत्युपकारिणः ॥ २ ॥

तथेति। यथा तेषां बोधिसत्त्वा उपकारिणः। तत्र भोगेष्वनासक्त्या दाने वर्तन्ते। शीलस्याखण्डनेन शीले। कृतज्ञतानुयोगात् क्षान्तौ। उपकारिबोधिसत्त्वस्य कृतज्ञतया ते हि क्षान्तिप्रिया इति। प्रतिपत्तियोगतो वीर्यध्यानप्रज्ञासु येन च प्रतिपद्यन्ते यत्र चेति कृत्वा ॥ १-२ ॥

आशास्तिविभागः

आशास्तिविभागे श्लोकः—

वृद्धिं हानिं च काङ्क्षन्ति सत्त्वानां च प्रपाचनम्।
विशेषगमनं भूमौ बोधिं चानुत्तरां सदा ॥ १ ॥

[B.158] पञ्च स्थानानि बोधिसत्त्वाः सर्वदाशंसन्ते—पारमितावृद्धिम्, तद्विपक्षहानिम्, सत्त्वपरिपाचनम्, भूमिविशेषगमनम्, अनुत्तरां च सम्यक्सम्बोधिम् ॥ १ ॥

अवन्ध्यप्रयोगविभागः

अवन्ध्यप्रयोगविभागे श्लोकः—

त्रासहानौ समुत्पादे संशयच्छेदनेऽपि च।
प्रतिपत्त्यपवादे च सदाऽवन्ध्या जिनात्मजाः ॥ १ ॥

चतुर्विधे सत्त्वार्थे बोधिसत्त्वानाम[illegible] प्रयो[illegible]

1. सि० पुस्तके नास्ति।

त्रासापोहे[1], बोधिचित्तसमुत्पादे, उत्पादितबोधिचित्तानां संशयोपच्छेदने पारमिता-[SL.165] प्रतिपत्त्यपवादे च ॥ १ ॥

सम्यक्प्रयोगविभागः

सम्यक्प्रयोगविभागे द्वौ श्लोकौ—

दानं निष्प्रतिकाङ्क्षस्य निःस्पृहस्य पुनर्भवे।
शीलं क्षान्तिश्च सर्वत्र वीर्यं सर्वशुभोदये ॥ १ ॥
विनाऽऽरूप्यं तथा ध्यानं प्रज्ञा चोपायसंहिता।
सम्यक्प्रयोगो धीराणां षट्सु पारमितासु हि ॥ २ ॥

यथोक्तं रत्नकूटे—"विपाकोऽप्रतिकाङ्क्षिणो दानेन" इति विस्तरः ॥

परिहाणिविशेषभागीयधर्मविभागः

परिहाणिविशेषभागीयधर्मविभागे द्वौ श्लोकौ—

भोगसक्तिः सच्छिद्रत्वं मानश्चैव सुखाल्पिका।
आस्वादनं विकल्पश्च धीराणां हानिहेतवः ॥ १ ॥
स्थितानां बोधिसत्त्वानां प्रतिपक्षेषु तेषु च।
ज्ञेया विशेषभागीया धर्मा एतद्विपर्ययात् ॥ २ ॥

षण्णां पारमितानां विपक्षा हानभागीयाः। तत्प्रतिपक्षा विशेषभागीया वेदितव्याः ॥ १-२ ॥

प्रतिरूपकभूतगुणविभागः

प्रतिरूपकभूतगुणविभागे द्वौ श्लोकौ, एकः षट्पादः—

प्रतारणापि[2] कुहना सौमुख्यस्य च दर्शना।
लोभत्वेन तथा वृत्तिः शान्तवाक्कायता तथा ॥
सुवाक्करणसम्पच्च प्रतिपत्तिविवर्जिता ॥ १ ॥
एते हि बोधिसत्त्वानामभूतत्वाय देशिताः।
विपर्ययात् प्रयुक्तानां तद्भूतत्वाय देशिताः ॥ २ ॥

षण्णां पारमितानां प्रतिरूपकाः षड् बोधिसत्त्वगुणाः प्रतारणादयो[3] [B.159] वेदितव्याः। शेषं गतार्थम्।

विनयविभागः

विनयविभागे श्लोकः—

ते दानाद्युपसंहारैः सत्त्वानां विनयन्ति हि।
षट्प्रका[illegible] धीमन्तः सर्वभूमिषु ॥ १ ॥

1. ०त्रासपोहे-सि०।   2. प्रचारणापि-सि०।   3. प्रकारणादयो—सि०।

षट्प्रकारो विपक्षः षण्णां पारमितानां मात्सर्य-दौःशील्य-क्रोध-कौसीद्य-विक्षेप-[SL.166] दौष्प्रज्ञ्यानि यथाक्रमम्। शेषं गतार्थम्॥ १॥

व्याकरणविभागः

व्याकरणविभागे त्रयः श्लोकाः—

धीमद्व्याकरणं द्वेधा कालपुद्गलभेदतः।
बोधौ व्याकरणे चैव महच्चान्यदुदाहृतम्॥ १॥
नोत्पत्तिक्षान्तिलाभेन मानाभोगविहानितः।
एकीभावगमत्वाच्च सर्वबुद्धजिनात्मजैः॥ २॥
क्षेत्रेण नाम्ना कालेन कल्पनाम्ना च तत्पुनः।
परिवारानुवृत्त्या च सद्धर्मस्य तदिष्यते॥ ३॥

तत्र पुद्गलभेदेन व्याकरणं गोत्रस्थोत्पादितचित्तसम्मुखासम्मुखपुद्गलव्याकरणात्। कालभेदेन परिमितापरिमितकालव्याकरणात्। पुनर्बोधौ व्याकरणं भवति। व्याकरणे च एवंनामा तथागत एवममुष्मिन् काले व्याकरिष्यतीति। अन्यत्पुनर्महाव्याकरणं यदाष्टम्यां भूमावनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभतः। अहं बुद्धो भविष्यामीति मानप्रहाणतः। सर्वनिमित्ताभोगप्रहाणतः। सर्वबुद्धबोधिसत्त्वैश्च सार्धमेकीभावोपगमनतः, तदात्मसन्तानभेदादर्शनात्। पुनः क्षेत्रादिभिर्व्याकरणम्—ईदृशे बुद्धक्षेत्रे एवंनामा इयता कालेन बुद्धो भविष्यति, एवंनामके कल्पे ईदृशश्चास्य परिवारो भविष्यति, एतावदन्तरं कालमस्य सद्धर्मानुवृत्तिर्भविष्यतीति॥ १-३॥

नियतिपातविभागः

नियतिपातविभागे श्लोकः षट्पादः—

सम्पत्त्युत्पत्तिर्नियम्यपातोऽखेदे च धीमताम्।
भावनायाश्च सातत्ये समाधानाच्युतावपि।
कृत्यसिद्धावनाभोगे क्षान्तिलाभे च सर्वथा॥ १॥

षट्पारमिताधिकारेण षड्विधो नियतिपात एव निर्दिष्टः—१. सम्पत्तिनियतिपातो नित्यमुदारभोगसम्पत्तिलाभात्। २. उपपत्तिनियतिपातो नित्यं यथेष्टोपपत्तिपरिग्रहात्। [B.160] ३. अखेदनियतिपातो नित्यं संसारदुःखैरखेदात्। ४. भावनासातत्यनियतिपातो नित्यं भावनासातत्यात्। ५. समाधानाच्युतौ कृत्यसिद्धौ च नियतिपातो नित्यं समाध्यपरिहाणितः [SL.167] सत्त्वकृत्यसाधनतश्च। ६. अनाभोगानुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिलाभे नियतिपातश्च नित्यमनाभोगनिर्विकल्पज्ञानविहारात्॥ १॥

अवश्यकरणीयविभागः

अवश्यकरणीयविभागे श्लोकः षट्पादः—

पूजा शिक्षासमादानं करुणा च शुभभावना।
अप्रमादस्तथारण्ये श्रुतार्थातृप्तिरेव च।
सर्वभूमिषु धीराणामवश्यकरणीयता॥ १॥

षट्पारमिता अधिकृत्येयं षड्विधावश्यकरणीयता। गतार्थः श्लोकः॥

सातत्यकरणीयविभागः

सातत्यकरणीयविभागे द्वौ श्लोकौ—

कामेष्वादीनवज्ञानं स्खलितेषु निरीक्षणा।
दुःखाधिवासना चैव कुशलस्य च भावना॥ १॥
अनास्वादः सुखे चैव निमित्तानामकल्पना।
सातत्यकरणीयं हि धीमतां सर्वभूमिषु॥ २॥

षट्पारमितापरिनिष्पादनार्थं षट् सातत्यकरणीयानि। गतार्थौ श्लोकौ॥ १-२॥

प्रधानवस्तुविभागः

प्रधानवस्तुविभागे श्लोकः षट्पादः—

धर्मदानं शीलशुद्धिर्नोत्पत्तिक्षान्तिरेव च।
वीर्यारम्भो महायाने अन्त्या सकरुणा स्थितिः।
प्रज्ञा पारमितानां च प्रधानं धीमतां मतम्॥ १॥

षट्सु पारमितास्वेतत् षड्विधं प्रधानम्। तत्र शीलविशुद्धिरपर्यन्तं शीलम्। अन्त्या सकरुणा स्थितिश्चतुर्थं ध्यानं करुणाऽप्रमाणयुक्तम्। शेषं गतार्थम्॥ १॥

प्रज्ञप्तिव्यवस्थानविभागः

प्रज्ञप्तिव्यवस्थानविभागे चत्वारः श्लोकाः—

विद्यास्थानव्यवस्थानं सूत्राद्याकारभेदतः।
ज्ञेयं धर्मव्यवस्थानं धीमतां सर्वभूमिषु॥ १॥
पुनः सत्यव्यवस्थानं सप्तधा तथताश्रयात्।
चतुर्धा च त्रिधा चैव युक्तियानव्यवस्थितिः॥ २॥
योनिशश्च मनस्कारः सम्यग्दृष्टिः फलान्विता।
प्रमाणैर्विचयोऽचिन्त्यं ज्ञेयं युक्तिचतुष्टयम्॥ ३॥
आशयाद् देशनाच्चैव प्रयोगात् सम्भृतेरपि। [B.161]
समुदागमभेदाच्च त्रिविधं यानमिष्यते॥ ४॥

[SL.168] चतुर्विधं प्रज्ञप्तिव्यवस्थानम्; धर्म-सत्य-युक्ति-यानप्रज्ञप्तिव्यवस्थानभेदात्। तत्र—

१. पञ्चविद्यास्थानव्यवस्थानं धर्मव्यवस्थानं वेदितव्यं सूत्रगेयादिभिराकारभेदैः। तदन्तर्भूतान्येव हि तदन्यानि विद्यास्थानानि महायाने बोधिसत्त्वेभ्यो देश्यन्ते।

२. सत्यव्यवस्थानं तु सप्तविधां तथतामाश्रित्य—प्रवृत्तितथतां लक्षणतथतां विज्ञप्तितथतां संनिवेशतथतां मिथ्याप्रतिपत्तितथतां विशुद्धितथतां[1] सम्यक्प्रतिपत्तितथतां च।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. सि० पुस्तके नास्ति।

३. युक्तिप्रज्ञप्तिव्यवस्थानं चतुर्विधम्—अपेक्षायुक्तिः, कार्यकारणयुक्तिः, उपपत्तिसाधनयुक्तिः, धर्मतायुक्तिश्च।

४. यानप्रज्ञप्तिव्यवस्थानं त्रिविधम्—श्रावकयानम्, प्रत्येकबुद्धयानम्, महायानं च। तत्रापेक्षायुक्तिस्त्रिष्वपि यानेषु योनिशोमनस्कारः, तमपेक्ष्य तेन प्रत्ययेन लोकोत्तराया: सम्यग्दृष्टेरुत्पादात्। कार्यकारणयुक्तिः सम्यग्दृष्टिः सफला। उपपत्तिसाधनयुक्तिः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः परीक्षा। धर्मतायुक्तिरचिन्त्यं स्थानम्। सिद्धा हि धर्मता न पुनश्चिन्त्या। कस्माद्? योनिशोमनस्कारात् सम्यग्दृष्टिर्भवति, ततो वा क्लेशप्रहाणं फलमित्येवमादि।

यानत्रयव्यवस्थानं पञ्चभिराकारैर्वेदितव्यम्—आशयतः, देशनातः, प्रयोगतः, सम्भारतः, समुदागमतश्च। तत्र हीनाभाशयदेशनाप्रयोगसम्भारसमुदागमाः श्रावकयानम्, मध्याः प्रत्येकबुद्धयानम्, उत्तमा महायानम्। यथाशयं हि यथाभिप्रायं धर्मदेशनाभिभवति। यथादेशनं तथा प्रयोगः। यथाप्रयोगं सम्भारः। यथासम्भारं च बोधिसमुदागम इति॥ १-४॥

पर्येषणाविभागः

पर्येषणाविभागे श्लोकः—

आगन्तुकत्वपर्येषा अन्योन्यं नामवस्तुनोः।
प्रज्ञप्तेर्द्विविधस्यात्र तन्मात्रत्वस्य चैषणा॥ १॥

चतुर्विधा पर्येषणा धर्माणाम्—नामपर्येषणा, वस्तुपर्येषणा, स्वभावप्रज्ञप्तिपर्येषणा, विशेषप्रज्ञप्तिपर्येषणा च। तत्र नाम्नो वस्तुन्यागन्तुकत्वपर्येषणा नामपर्येषणा वेदितव्या। वस्तुनो नाम्न्यागन्तुकत्वपर्येषणा वस्तुपर्येषणा वेदितव्या। तदुभयाभिसम्बन्धे स्वभावविशेषप्रज्ञप्त्योः प्रज्ञप्तिमात्रत्वपर्येषणा स्वभावविशेषप्रज्ञप्तिपर्येषणा वेदितव्या॥ १॥

यथाभूतपरिज्ञानविभागे[1] दश (अष्टौ?) श्लोकाः—

सर्वस्यानुपलम्भाच्च भूतज्ञानं चतुर्विधम्।
सर्वार्थसिद्ध्यै धीराणां सर्वभूमिषु जायते॥ १॥

[B.162] चतुर्विधं यथाभूतपरिज्ञानं धर्माणाम्—नामपर्येषणागतम्, वस्तुपर्येषणागतम्, [SL.169] स्वभावप्रज्ञप्तिपर्येषणागतम्, विशेषप्रज्ञप्तिपर्येषणागतं च। तच्च सर्वस्यास्य नामादिकस्यानुपलम्भाद् वेदितव्यम्। उत्तरार्धेन यथाभूतपरिज्ञानस्य कर्मणो माहात्म्यं दर्शयति॥ १॥

प्रतिष्ठाभोगबीजं हि निमित्तं बन्धनस्य हि।
आश्रयाश्चित्तचैत्तास्तु बध्यन्तेऽत्र सबीजकाः॥ २॥

तत्र प्रतिष्ठानिमित्तं भाजनलोकः। भोगनिमित्तं पञ्च रूपादयो विषयाः। बीजनिमित्तं यत्तेषां बीजमालयविज्ञानम्। अत्र[2] त्रिविधे निमित्ते साश्रयाश्चित्तचैत्ता बध्यन्ते। यच्च तेषां बीजमालयविज्ञानम्। आश्रयाः पुनश्चतुर्धा वेदितव्याः॥ २॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. ०परिहारविभागे-सि०। २. यत्र-सि०।

पुरतः स्थापितं यच्च निमित्तं यत्स्थितं स्वयम्।
सर्वं विभावयन् धीमान् लभते बोधिमुत्तमाम्॥ ३॥

तत्र पुरतः स्थापितं निमित्तं यच्छ्रुतचिन्ताभावनाप्रयोगेणालम्बनीकृतं परिकल्पितम्। स्थितं स्वयमेव यत्प्रकृत्यालम्बनीभूतमपरिकल्पितम्। तस्य विभावनाधिगमोऽनालम्बनीभावः[1]। अकल्पना तदुपायो निमित्तप्रतिपक्षः। तच्चोभयं क्रमाद्दर्शयति—पूर्वं हि स्थापितस्य, पश्चात् स्वयंस्थितस्य। तत्र चतुर्विपर्यासानुगतम् पुद्गलनिमित्तं विभावयन् महाबोधिम्। एतेन यथातत्त्वं परिज्ञाय मोक्षाय संवर्तते यथाभूतम् परिज्ञानम्, तत् परिदीपितम्॥ ३॥

तथतालम्बनं ज्ञानं द्वयग्राहविवर्जितम्।
दौष्ठुल्यकायप्रत्यक्षं तत्क्षये धीमतां मतम्॥ ४॥

एतेन यथास्वभावत्रयपरिज्ञानात् परतन्त्रस्वभावक्षयाय संवर्तते। तत्परिदीपितम्। तथतालम्बनत्वेन परिनिष्पन्नं स्वभावं परिज्ञाय। द्वयग्राहविवर्जितत्वेन कल्पितम्। दौष्ठुल्यकायप्रत्यक्षत्वेन परतन्त्रम्। तस्यैव क्षयाय संवर्तते दौष्ठुल्यकायस्यालयविज्ञानस्य तत्क्षयार्थं तत्क्षये॥ ४॥

तथतालम्बनं ज्ञानमनानाकारभावितम्।
सदसत्तार्थे प्रत्यक्षं विकल्पविभु चोच्यते॥ ५॥

अनानाकारभावितम् निमित्ततथतयोरनानात्वदर्शनात्। एतेन श्रावकानिमित्ताद् बोधिसत्त्वानिमित्तस्य विशेषः परिदीपितः। ते हि निमित्तयोर्नानात्वम् पश्यन्तु। सर्वनिमित्तानाममनसिकारादनिमित्तस्य च धातोर्मनसिकारादनिमित्तं समापद्यन्ते। [SL.170, B.163] बोधिसत्त्वास्तु तथताव्यतिरेकेण निमित्तमपश्यन्तो निमित्तमेवानिमित्तं पश्यन्ति, तस्तेषां तज्ज्ञानमनानाकारभावितम्। सत्तार्थे च तथतायामसत्तार्थे च निमित्ते प्रत्यक्षं विकल्पविभु चोच्यते। विकल्पविभुत्वलाभाद् यथाविकल्पं सर्वार्थसमृद्धितः॥ ५॥

तत्त्वं सञ्छाद्य बालानामतत्त्वं ख्याति सर्वतः।
तत्त्वं तु बोधिसत्त्वानां सर्वतः ख्यात्यपास्य तत्॥ ६॥

एतेन यथा बालानां स्वरसेनातत्त्वमेव ख्याति निमित्तं न तत्त्वं तथता। एवं बोधिसत्त्वानां तत्त्वमेव ख्याति नातत्त्वमित्युपदर्शितम्॥ ६॥

अख्यानख्यानता ज्ञेया असदर्थसदर्थयोः।
आश्रयस्य परावृत्तिर्मोक्षोऽसौ कामचारतः॥ ७॥

असदर्थस्य निमित्तस्याख्यानता सदर्थस्य तथतायाः ख्यानता आश्रयपरावृत्तिर्वेदितव्या। तथा हि तदख्यानं ख्यानं च। सैव च मोक्षो वेदितव्यः। किं कारणम्? कामचारतः। तदा हि स्वतन्त्रो भवति स्वचित्तवशवर्ती, प्रकृत्यैव निमित्तासमुदाचारात्॥ ७॥

अन्योन्यं तत्सजातीयः ख्यात्यर्थः सर्वतो महान्।
अन्तरायकरस्तस्मात् परिज्ञायैनमुत्सृजेत्॥ ८॥

१. विभावनाधिगमो०-सि०।

इदं क्षेत्रपरिशोधनोपाययथाभूतपरिज्ञानम्[1]। भाजनलोकोऽर्थो[2] महानन्योन्यो यत्नानन्तस्तुल्यजातीयः ख्याति स एवायमिति। स चैवं ख्यानादन्तरायकरो भवति बुद्धक्षेत्रपरिशुद्धये। तस्मादन्तरायकरं परिज्ञायैनमुत्सृजेदेवं ख्यातम्॥ ८॥

अप्रमेयविभागः

अप्रमेयविभागे श्लोकः—

परिपाच्यं विशोध्यं च प्राप्यं योग्यं च पाचने।
सम्यक्त्वदेशनावस्तु अप्रमेयं हि धीमताम्॥ १॥

पञ्चविधं हि वस्तु बोधिसत्त्वानामप्रमेयम्—परिपाच्यं वस्तु सत्त्वधातुरविशेषेण, विशोध्यं लोकधातुर्भाजनलोकसंगृहीतः, प्राप्यं धर्मधातु, परिपाचनयोग्यं विनेयधातुः, सम्यग्देशनावस्तु विनयोपायधातुः॥ १॥

देशनाफलविभागः

देशनाफलविभागे द्वौ श्लोकौ—

[B.164] बोधिचित्तस्य[3] चोत्पादो नोत्पादक्षान्तिरेव च।
चक्षुश्च निर्मलं हीनमास्रवक्षय एव च॥ १॥
सद्धर्मस्य स्थितिर्दीर्घा व्युत्पत्तिच्छित्तिभोगता। [SL.171]
देशनायाः फलं ज्ञेयं तत्प्रयुक्तस्य धीमतः॥ २॥

देशनायां प्रयुक्तस्य बोधिसत्त्वस्याष्टविधं देशनायाः फलं वेदितव्यम्-श्रोतृषु केचिद् बोधिचित्तमुत्पादयन्ति, केचिदनुत्पत्तिकधर्मक्षान्तिं प्रतिलभन्ते, केचिद्विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुत्पादयन्ति हीनयानसंगृहीतम्, केचिदास्रवक्षयं प्राप्नुवन्ति, सद्धर्मश्च चिरस्थितिको भवति परम्पराधारणतया, अव्युत्पन्नानामर्थव्युत्पत्तिर्भवति, संशयितानां संशयच्छेदो भवति, विनिश्चितानां सद्धर्मसम्भोगो भवति अनवद्यो प्रीतिरसः॥ १-२॥

महायानमहत्त्वम्

महायानमहत्त्वविभागे द्वौ श्लोकौ—

आलम्बनमहत्त्वं च प्रतिपत्तेर्द्वयोस्तथा।
ज्ञानस्य वीर्यारम्भस्य उपाये कौशलस्य च॥ १॥
उदागममहत्त्वं च महत्त्वं बुद्धकर्मणः।
एतन्महत्त्वयोगाद्धि महायानं निरुच्यते॥ २॥

सप्तविधमहत्त्वयोगान्महायानमित्युच्यते—१. आलम्बनमहत्त्वेनाप्रमाणविस्तीर्णसूत्रादिधर्मयोगात्। २. प्रतिपत्तिमहत्त्वेन द्वयोः प्रतिपत्तेः स्वार्थे परार्थे च। ३. ज्ञानमहत्त्वेन द्वयोर्ज्ञानात् पुद्गलनैरात्म्यस्य धर्मनैरात्म्यस्य च प्रतिवेधकाले। ४. वीर्यारम्भमहत्त्वेन त्रीणि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. •शोधनोपाये०-सि०। २. लोकार्थो—सि०। ३. बोधिसत्त्वस्य-सि०।

कल्पासंख्येयानि सातत्यसत्कृत्यप्रयोगात्। ५. उपायकौशलमहत्त्वेन संसारापरित्यागासंक्लेशतः। ६. समुदागममहत्त्वेन बलवैशारद्यावेणिकबुद्धधर्मसमुदागमात्। ७. बुद्धकर्ममहत्त्वेन च पुनः पुनरभिसम्बोधिमहापरिनिर्वाणसन्दर्शनतः॥ १-२॥

महायानसंग्रहविभागः

महायानसंग्रहविभागे द्वौ श्लोकौ—

गोत्रं धर्माधिमुक्तिश्च चित्तस्योत्पादना तथा।
दानादिप्रतिपत्तिश्च न्यामावक्रान्तिरेव[1] च॥ १॥
सत्त्वानां परिपाकश्च क्षेत्रस्य च विशोधना।
अप्रतिष्ठितनिर्वाणं बोधिः श्रेष्ठा च दर्शना[2]॥ २॥

एतेन दशविधेन वस्तुना कृत्स्नं महायानं संगृहीतम्। तत्र सत्त्वानां परिपाचनं भूमिप्रविष्टस्य[3] यावत्सप्तम्यां भूमौ वेदितव्यम्। क्षेत्रपरिशोधनमप्रतिष्ठितनिर्वाणं चाविनिवर्तनीयायां भूमौ त्रिविधायाम्। श्रेष्ठा बोधिर्बुद्धभूमौ। तत्रैव चाभिसम्बोधिमहापरिनिर्वाण-[SL.172] सन्दर्शना वेदितव्या। शेषं गतार्थम्॥ १-२॥

बोधिसत्त्वविभागः

बोधिसत्त्वविभागे दश श्लोकाः— [B.165]

आधिमोक्षिक एकश्च शुद्धाध्याशयिकोऽपरः।
निमित्ते चानिमित्ते च चार्यप्यनभिसंस्कृते।
बोधिसत्त्वा हि विज्ञेयाः षड्भेते सर्वभूमिषु॥ १॥

तत्र निमित्तचारी द्वितीयां भूमिमुपादाय यावत् षष्ठ्याम्। अनिमित्तचारी सप्तम्याम्। अनभिसंस्कारचारी परेण। शेषं गतार्थम्॥ १॥

कामेष्वसक्तस्त्रिविशुद्धकर्मा क्रोधाभिभूत्यां गुणतत्परश्च।
धर्मेऽचलस्तत्त्वगभीरदृष्टिर्बोधौ स्पृहावान् खलु बोधिसत्त्वः॥ २॥

एतेन षट्पारमिताप्रतिपत्तितो महाबोधिप्रणिधानतश्च बोधिसत्त्वलक्षणं परिदीपितम्॥ २॥

अनुग्रहेच्छोऽनुपघातदृष्टिः, परोपघातेष्वधिवासकश्च।
धीरोऽप्रमत्तश्च बहुश्रुतश्च, परार्थयुक्तः खलु बोधिसत्त्वः॥ ३॥

तत्र धीर आरब्धवीर्यो दुःखैरविषादात्। अप्रमत्तो ध्यानसुखेष्वसक्तः। शेषं गतार्थम्॥ ३॥

[illegible] सक्तो हृन्निगूढवरः।
योगी निमित्ते कुशलोऽकुदृष्टिरध्यात्मसंस्थः खलु बोधिसत्त्वः॥ ४॥

१. न्यामावक्रान्तिरेव-सि०। २. दर्शनात्-सि०। ३. प्रविष्टस्य-सि०।

तत्र भोगेष्वसक्तो यस्तान्विहाय प्रव्रजति। निमित्ते कुशलः शमथादिनिमित्तत्रयकौशलात्। अध्यात्मसंस्थो महायानाविकम्पनात्। महायानं हि बोधिसत्त्वानामध्यात्मम्। शेषं गतार्थम्॥ ४॥

दयान्वितो ह्रीगुणसंनिविष्टो दुःखाधिवासात् स्वसुखेष्वसक्तः।
स्मृतिप्रधानः सुसमाहितात्मा यानाविकार्यः खलु बोधिसत्त्वः॥ ५॥

[SL.173] तत्र स्मृतिप्रधानो ध्यानवान्; स्मृतिबलेन चित्तसमाधानात्। सुसमाहितात्मा निर्विकल्पज्ञानः। शेषं गतार्थम्॥ ५॥

दुःखापहो दुःखकरो न चैव दुःखाधिवासो न च दुःखभीतः।
दुःखाद्विमुक्तो न च दुःखकल्पो दुःखाभ्युपेतः खलु बोधिसत्त्वः॥ ६॥

तत्र दुःखाद्विमुक्तो ध्यानवान्, कामधातुवैराग्याद् दुःखदुःखतामोक्षतः। दुःखाभ्युपेतः संसाराभ्युपगमात्। शेषं गतार्थम्॥ ६॥

धर्मेऽरतोऽधर्मरतः[1] प्रकृत्या धर्मे जुगुप्सी धरमाभियुक्तः।
धर्मे वशी धर्मनिरन्यकारो धर्मप्रधानः खलु बोधिसत्त्वः॥ ७॥

[B.166] अत्र धर्मे जुगुप्सी अक्षान्तिजुगुप्सनात्। धर्मे वशी समापत्तौ। धर्मप्रधानो महाबोधिपरमः। धर्म एवात्र धरम उक्तो वृत्तानुवृत्त्या। शेषं गतार्थम्॥ ७॥

भोगाप्रमत्तो नियमाप्रमत्तो रक्षाप्रमत्तः कुशलाप्रमत्तः।
सुखाप्रमत्तो धरमाप्रमत्तो यानाप्रमत्तो खलु बोधिसत्त्वः॥ ८॥

तत्र रक्षाप्रमत्तः क्षान्तिमान् स्वपरचित्तानुरक्षणात्। धर्माप्रमत्तो यथाप्रभूतधर्मप्रज्ञानात्। शेषं गतार्थम्॥ ८॥

विमानलज्जस्तनुदोषलज्जः, अमर्षलज्जः परिहाणिलज्जः।
विसारलज्जस्तनुदृष्टिलज्जः[2], यानान्यलज्जः खलु बोधिसत्त्वः॥ ९॥

तत्र विमानलज्जो योऽर्थिनो न विमानयति। तनुदोषलज्जोऽणुमात्रेष्ववद्येषु भयदर्शी तनुदृष्टिलज्जो धर्मनैरात्म्यप्रतिवेधी। शेषं गतार्थम्।

सर्वैरेभिः श्लोकैः पर्यायान्तरेण षट्पारमिताप्रतिपत्तितो महाबोधिसत्त्वलक्षणं परिदीपितम्॥ ९॥

इहापि चामुत्र उपेक्षणेन संस्कारयोगेन विभुत्वलाभैः।
समोपदेशेन[3] महाफलेन अनुग्रहे यतति बोधिसत्त्वः॥ १०॥

इहैव सत्त्वानामनुग्रहे यतते दानेन। अमुत्र शीलेनोपपत्तिविशेषं प्राप्य। संस्कार-[SL.174] योगेनेति वीर्ययोगेन। महाफलेनेति बुद्धत्वेन। शेषं गतार्थम्। एतेन षड्भिः पारमिताभिर्महाबोधिप्रणिधानेन च यथा सत्त्वानुग्रहे बोधिसत्त्वो यतते तत्परिदीपितम्॥ १०॥

बोधिसत्त्वसामान्यनामविभागः

बोधिसत्त्वसामान्यनामविभागे अष्टौ श्लोकाः—

१. धर्मेरतो०-सि०। २. विसारल०-सि०। ३. शमोपदेशेन-सि०।

बोधिसत्त्वो महासत्त्वो धीमानुत्तमद्युतिः।
जिनपुत्रो जिनाधारो विजेताथ जिनाङ्कुरः॥ १॥
विक्रान्तः परमश्चार्यः सार्थवाहो महायशाः।
कृपालुश्च महापुण्य ईश्वरो धार्मिकस्तथा॥ २॥

एतानि षोडश सर्वबोधिसत्त्वानामन्वर्थनामानि सामान्येन॥ १-२॥

सुतत्त्वबोधैः सुमहार्थबोधैः सर्वार्थबोधैरपि[1] नित्यबोधैः।
उपायबोधैश्च विशेषणेन तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः॥ ३॥

पञ्चविधेन बोधविशेषेण बोधिसत्त्व इत्युच्यते। पुद्गलधर्मनैरात्म्यबोधेन। सर्वाकारसर्वार्थबोधेन, अक्षयावबोधेन परिनिर्वाणसन्दर्शनेऽपि, यथाविनेयं च विनयोपायबोधेन॥ ३॥

आत्मानुबोधात्तनुदृष्टिबोधाद्, विचित्रविज्ञप्तिनिबोधतश्च। [B.167]
सर्वस्य चाभूतविकल्पबोधात्, तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः॥ ४॥

अत्र पुनश्चतुर्विधबोधविशेषं दर्शयति चित्तमनोविज्ञानबोधतः। तेषां चाभूतपरिकल्पत्वावबोधतः। तत्र चित्तमालयविज्ञानम्। मनस्तदालम्बनमात्मदृष्ट्यादिसम्प्रयुक्तम्। विज्ञानं षड्विज्ञानकायाः॥ ४॥

अबोधबोधादनुबोधबोधादभावबोधात् प्रभवानुबोधात्।
अबोधबोधप्रतिबोधतश्च तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः॥ ५॥

अत्र पुनः पञ्चविधं बोधविशेषं दर्शयति—अविद्याबोधात्, विद्याबोधात्, परिकल्पितादिस्वभावत्रयबोधाच्च। तत्राबोधत्वेन बोधप्रतिबोधात् परिनिष्पन्नस्वभावबोधो वेदितव्यः॥ ५॥

अनर्थबोधात् परमार्थबोधात्, सर्वार्थबोधात् सकलार्थबोधात्।
बोद्धव्यबोधाश्रयबोधबोधात्, तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः॥ ६॥

अत्र पञ्चविधं बोधिविशेषं दर्शयति—परतन्त्रलक्षणबोधात्, परिनिष्पन्न-[SL.175] लक्षणबोधात्, परिकल्पितलक्षणबोधात्, सर्वज्ञेयसर्वाकारबोधात्, बोध्यबोधकबोधत्रिमण्डलपरिशुद्धिबोधाच्च[2]॥ ६॥

निष्पन्नबोधात् पदबोधतश्च, गर्भानुबोधात् क्रमदर्शनस्य।
बोधाद् भृशं संशयहानिबोधात्, तेनोच्यते हेतुन बोधिसत्त्वः॥ ७॥

तत्र निष्पन्नबोधो बुद्धत्वम्, पदबोधो येन तुषितभवने वसति, गर्भानुबोधो येन मातुः कुक्षिमवक्रामति, क्रमदर्शने बोधो येन गर्भाभिनिष्क्रमणं कामपरिभोगं प्रव्रज्यां दुष्करचर्यामभिसम्बोधिं च दर्शयति, भृशं संशयहानिबोधो येन सर्वसंशयच्छेदाय सत्त्वानां धर्मचक्रं प्रवर्तयति॥ ७॥

[illegible]दानुयोद्धा प्रतिदेशकश्च।

१. सर्वार्थबोधैरपि-सि०। २. ०बोधकबोधि०—सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निर्जल्पबुद्धिर्हतमानमानी ह्यपक्वसम्पक्वमतिश्च धीमान्॥ ८॥

अत्रैकादशविधेनातीतादिना बोधेन बोधिसत्त्वः परिदीपितः। तत्र लाभी अलाभी धीसंस्थित इत्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नैर्बोधैर्यथाक्रमम्। बोद्धा स्वयम्बोधात्। अनुबोद्धा परतो बोधात्। एतेनाध्यात्मिकबाह्यं बोधं दर्शयति। प्रतिदेशको निर्जल्पबुद्धिरित्यौदारिकसूक्ष्मम्। मानी हतमानीति हीनप्रणीतम्। अपक्वसंपक्वमतिश्चेति दूरान्तिकं बोधं दर्शयति॥ ८॥

॥ इति महायानसूत्रालङ्कारे गुणाधिकार एकोनविंशः सम्पन्नः॥

*

२०-२१.

विंशः, एकविंशश्च चर्याप्रतिष्ठाधिकारः

लिङ्गविभागः

लिङ्गविभागे द्वौ श्लोकौ— [B.168]

अनुकम्पा प्रियाख्यानं धीरता मुक्तहस्तता।
गम्भीरसन्धिनिर्मोक्षो लिङ्गान्येतानि धीमताम्॥ १॥
परिग्रहेऽधिमुक्त्यातावखेदे द्वयसंग्रहे।
आशयाच्च प्रयोगाच्च विज्ञेयं लिङ्गपञ्चकम्॥ २॥

तत्र प्रथमेन श्लोकेन पञ्च बोधिसत्त्वलिङ्गानि दर्शयति। द्वितीयेन तेषां कर्म [SL.176] समासतसंग्रहं च। तत्रानुकम्पा बोधिचित्तेन सत्त्वपरिग्रहार्थं प्रियाख्यानं सत्त्वानां बुद्धशासनाधिमुक्तिलाभार्थं धीरता दुष्करचर्यादिभिरखेदार्थं मुक्तहस्तता गम्भीरसन्धिनिर्मोक्षणं च। द्वयेन संग्रहार्थमामिषेण धर्मेण च यथाक्रमम्। एषां पञ्चानां लिङ्गानाम् अनुकम्पा आशयतो वेदितव्या। शेषाणि प्रयोगतः॥ १-२॥

गृहिप्रव्रजितपक्षविभागः

गृहिप्रव्रजितपक्षविभागे त्रयः श्लोकाः—

बोधिसत्त्वा हि सततं भवन्तश्चक्रवर्तिनः।
प्रकुर्वन्ति हि सत्त्वार्थं गृहिणः सर्वजन्मसु॥ १॥
आदानलब्ध्या प्रव्रज्या धर्मतोपगता परा।
निदर्शिका च प्रव्रज्या धीमतां सर्वभूमिषु॥ २॥
अप्रमेयैर्गुणैर्युक्तः पक्षः प्रव्रजितस्य तु।
गृहिणो बोधिसत्त्वाद्धि यतिस्तस्माद्विशिष्यते॥ ३॥

एकेन श्लोकेन यादृशे गृहिपक्षे स्थितो बोधिसत्त्वः सत्त्वार्थं करोति तत् परिदीपितम्। द्वितीयेन यादृशे प्रव्रजितपक्षे। तत्र त्रिविधा प्रव्रज्या वेदितव्या—समादानलब्ध्या, धर्मतालब्ध्या, निदर्शिका च निर्माणैः। तृतीयेन प्रव्रजितपक्षस्य विशेषः परिदीपितः॥ १-३॥

अध्याशयविभागः

अध्याशयविभागे श्लोकः षट्पादः—

परत्रेष्टफलेच्छा च शुभवृत्ताविहैव च।
निर्वाणेच्छा च धीराणां सत्त्वेष्वाशय इष्यते।
अशुद्धश्च विशुद्धश्च सुविशुद्धः सर्वभूमिषु॥ १॥

एतेन समासतः पञ्चविधोऽध्याशयः परिदीपितः। सुखाध्याशयः। [B.169]

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection.

परत्रेष्टफलं चाहिताध्याशयः, इहैव कुशलप्रवृत्तीच्छा, निर्वाणेच्छा तदुभयाध्याशय एवेति नान्यो वेदितव्यः। अशुद्धादिकालत्रयोऽध्याशया अप्रविष्टानाम्, भूमिप्रविष्टानाम्, अविनिवर्तनीयभूमिप्राप्तानां च यथाक्रमं वेदितव्याः॥ १॥

परिग्रहविभागः

परिग्रहविभागे श्लोकः—

प्रणिधानात् समाच्चित्तादाधिपत्यात् परिग्रहः।
गणस्य कर्षणत्वाच्च धीमतां सर्वभूमिषु॥ १॥

चतुर्विधः सत्त्वपरिग्रहो बोधिसत्त्वानाम्—१. प्रणिधानपरिग्रहो वेदितव्यो बोधि- [SL.177] चित्तेन सर्वसत्त्वपरिग्रहणात्, २. समचित्ततापरिग्रहः आत्मपरसमतालाभादभिसमयकाले, ३. आधिपत्यपरिग्रहः स्वामिभूतस्य येषामसौ स्वामी, ४. गणपरिकर्षणपरिग्रहश्च शिष्यगणोपादनात्॥ १॥

उपपत्तिविभागः

उपपत्तिविभागे श्लोकः—

कर्मणश्चाधिपत्येन प्रणिधानस्य चापरा।
समाधेश्च विभुत्वस्य चोत्पत्तिर्धीमतां मता॥ १॥

चतुर्विधा बोधिसत्त्वानामुपपत्तिः कर्माधिपत्येन याधिमुक्तिचर्याभूमिस्थितानां कर्मवशेनाभिप्रेतस्थानोपपत्तिः, प्रणिधानवशेन या भूमिप्रविष्टानां सर्वसत्त्वपरिपाचनार्थं तिर्यगादिहीनस्थानोपपत्तिः, समाध्याधिपत्येन या ध्यानानि व्यावर्त्य कामधातावुपपत्तिः, विभुत्वाधिपत्येन या निर्माणैस्तुषितभवनाद्युपपत्तिसन्दर्शनात्॥ १॥

विहारभूमिविभागः

विहारभूमिविभागे द्वात्रिंशत्[1] श्लोकाः। तत्र प्रथम उद्दानश्लोकः—

लक्षणात् पुद्गलाच्छिक्षास्कन्धनिष्पत्तिलिङ्गतः।
निरुक्तेः प्राप्तितश्चैव विहारो भूमिरेव च॥ १॥

१. लक्षणविभागमारभ्य पञ्च श्लोकाः—

१. शून्यता पारमात्म्यस्य कर्मानाशे[2] व्यवस्थितिः।
विहृत्य ससुखध्यानैर्जन्म कामे ततः परम्॥ २॥
२. ततश्च बोधिपक्षाणां संसारे परिणामना।
विना च चित्तसंक्लेशं सत्त्वानां परिपाचना॥ ३॥
३. उपपत्तौ च सञ्चिन्त्य संक्लेशस्यानुरक्षणा।
एकायनपथश्लिष्टाऽनिमित्तैकान्तिकः पथः॥ ४॥

१. त्रिंशत्-सि०, मि०।
२. कर्मनाशे-सि०।

४. अनिमित्तेऽप्यनाभोगः क्षेत्रस्य च विशोधना। [B.170]
सत्त्वपाकस्य निष्पत्तिर्जायते च ततः परम्॥ ५॥
५. समाधिधारणीनां च बोधेश्चैव विशुद्धता।
एतस्माच्च व्यवस्थानाद् विज्ञेयं भूमिलक्षणम्॥ ६॥

एकादश विहारा एकादश भूमयः। तेषां लक्षणम्—

प्रथमायां भूमौ परमशून्यताभिसमयो लक्षणं पुद्गलधर्मनैरात्म्याभिसमयात्।

द्वितीयायां कर्मणामविप्रणाशव्यवस्थानं कुशलाकुशलकर्मपथतत्फलवैचित्र्यज्ञानात्।

तृतीयायां सातिशयसुखैर्बोधिसत्त्वध्यानैर्विहृत्यापरिहीणस्यैव तेभ्यः कामधातावुपपत्तिः।

चतुर्थ्यां बोधिपक्ष्यबहुलविहारिणोऽपि बोधिपक्षाणां संसारे परिणामना।

पञ्चम्यां चतुरार्यसत्यबहुलविहारितयाऽपि नात्मनश्चित्तसंक्लेशेन सत्त्वानां नानाशास्त्रशिल्पप्रणयनात्।

षष्ठ्यां प्रतीत्यसमुत्पादबहुलविहारितया सञ्चिन्त्य भवोपपत्तौ तत्र संक्लेश- [SL.178] स्यानुरक्षणा।

सप्तम्यां मिश्रोपमिश्रत्वेनैकायनपथस्याष्टमस्य विहारस्य श्लिष्ट आनिमित्तैकान्तिको मार्गः।

अष्टम्यामनिमित्तेऽप्यनाभोगो निरभिसंस्कारानिमित्तविहारित्वाद् बुद्धक्षेत्रपरिशोधना च।

नवम्यां प्रतिसंविद्वशितया सत्त्वपरिपाकनिष्पत्तिः सर्वाकारपरिपाचनसामर्थ्यात्।

दशम्यां समाधिमुखानां धारणीमुखानां च विशुद्धता।

एकादश्यां बुद्धभूमौ बोधिविशुद्धता लक्षणं[1] सर्वज्ञेयावरणप्रहाणात्॥

भूमिष्वेव पुद्गलविभागः

२. भूमिष्वेव[2] पुद्गलविभागमारभ्य द्वौ श्लोकौ—

१. विशुद्धदृष्टिः सुविशुद्धशीलः समाहितो धर्मविभूतमानः।
सन्तानसंक्लेशविशुद्धिभेदे निर्माण एकक्षणलब्धबुद्धिः॥ ७॥
२. उपेक्षकः क्षेत्रविशोधकश्च स्यात् सत्त्वपाके कुशलो महर्द्धिः।
सम्पूर्णकायश्च निदर्शने च शक्तोऽभिषिक्तः खलु बोधिसत्त्वः॥ ८॥

दशसु भूमिषु दश बोधिसत्त्वा व्यवस्थाप्यन्ते—

प्रथमायां विशुद्धदृष्टिः, पुद्गलधर्मदृष्टिप्रतिपक्षज्ञानलाभात्।

द्वितीयायां सुविशुद्धशीलः, सूक्ष्मापत्तिस्खलितसमुदाचारस्याप्यभावात्।

तृतीयायां समाहितः, अच्युतध्यानसमाधिलाभात्।

१. लक्षणं-सि०।
२. भूमिष्वेष-सि०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चतुर्थ्यां धर्मविभुत्वमानः, सूत्रादिधर्मनानात्वमानस्य विभुत्वात्।

पञ्चम्यां सन्तानभेदे निर्मानः, दशभिश्चित्ताशयविशुद्धिसमताभिः सर्वसन्तानसमताप्रवेशात्।

षष्ठ्यां संक्लेशव्यवदानभेदे निर्मानः प्रतीत्यसमुत्पादतथताबहुलविहारितया कृष्णशुक्लपक्षाभ्यां तथतायाः संक्लेशव्यवदानादर्शनात् प्रकृतिविशुद्धितामुपादाय।

सप्तम्यामेकचित्तक्षणलक्षणबुद्धः, निर्निमित्तविहारसामर्थ्यात् प्रतिक्षणं सप्तत्रिंशद्बोधिपक्षभावनात्।

अष्टम्यामुपेक्षकः क्षेत्रविशोधकश्च, अनाभोगनिर्निमित्तविहारित्वाद् मित्रोपनिश्रप्रयोगतश्चाविनिवर्तनीयभूमिप्रविष्टैर्बोधिसत्त्वैः।

नवम्यां सत्त्वपरिपाककुशलः पूर्ववत्।

[B.171] दशम्यां बोधिसत्त्वभूमौ बोधिसत्त्वो महर्द्धिकश्च व्यवस्थाप्यते, महाभिज्ञालाभात्; सम्पूर्णधर्मकायश्चाप्रमाणसमाधिधारणीमुखस्फुरणाश्रयस्य निदर्शने च शक्तो व्यवस्थाप्यते, तुषितभवनवासादिनिर्माणनिदर्शनात्। अभिषिक्तश्च बुद्धत्वे; सर्वबुद्धेभ्यस्तत्राभिषेकलाभात्॥७-८॥

शिक्षाव्यवस्थानम्

३. शिक्षाव्यवस्थानमारभ्य पञ्च श्लोकाः—

१. धर्मतां प्रतिविध्येह अधिशीलेऽनुशिक्षणा[1]।
अधिचित्तेऽप्यधिप्रज्ञे प्रज्ञा तु द्वयगोचरा॥९॥

२. धर्मतत्त्वं तदज्ञानज्ञानाद्या वृत्तिरेव च[2]।
प्रज्ञाया गोचरस्तस्माद् द्विभूमौ तद्व्यवस्थितिः॥१०॥

३. शिक्षाणां भावनायाश्च फलमन्यच्चतुर्विधम्।
अनिमित्तससंस्कारो विहारः प्रथमं फलम्॥११॥

४. स एवानभिसंस्कारो द्वितीयं फलमिष्यते।
[SL.179] क्षेत्रशुद्धिश्च सत्त्वानां पाकनिष्पत्तिरेव च॥१२॥

५. समाधिधारणीनां च निष्पत्तिः परमं फलम्।
चतुर्विधं फलं ह्येतत् चतुर्भूमिसमाश्रितम्॥१३॥

प्रथमायां भूमौ धर्मतां प्रतिविध्य, द्वितीयायामधिशीलं शिक्षते। तृतीयायामधिचित्तम्। चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीष्वधिप्रज्ञम्। बोधिपक्षसंगृहीता हि प्रज्ञा चतुर्थ्यां भूमौ। सा पुनर्द्वयगोचरा भूमिद्वये। द्वयं पुनर्धर्मतत्त्वं च दुःखादिसत्यम्। तदज्ञानज्ञानादिका च वृत्तिरनुलोमः प्रतिलोमः[2] प्रतीत्यसमुत्पादः। तदज्ञानादिका हि वृत्तिरविद्यादिका। तज्ज्ञानादिका च वृत्तिर्विद्यादिका।

१. ॰नुशिक्षणे-सि॰। २. सि॰ पुस्तके नास्ति।

तस्माद् भूमिद्वयेऽप्यधिप्रज्ञव्यवस्थानम्। अतः परं चतुर्विधं शिक्षाफलं चतुर्भूमिसमाश्रितं वेदितव्यं यथाक्रमम्, तत्र प्रथमं[1] फलम् अनिमित्तो विहारः ससंस्कारः[1]। द्वितीयं फलं स एवानिमित्तो विहारोऽनभिसंस्कारः क्षेत्रपरिशुद्धिश्च वेदितव्यम्। शेषं गतार्थम्॥९-१३॥

स्कन्धव्यवस्थानम्

४. स्कन्धव्यवस्थानमारभ्य द्वौ श्लोकौ—

१. धर्मतां प्रतिविध्येह शीलस्कन्धस्य शोधना।
समाधिप्रज्ञास्कन्धस्य तत ऊर्ध्वं विशोधना॥१४॥

२. विमुक्तिमुक्तिज्ञानस्य तदन्यासु विशोधना।
चतुर्विधादावरणात् प्रतिघातावृतेरपि॥१५॥

तदन्यास्विति। सप्तम्यां यावद् बुद्धभूमावुभयोर्विमुक्तिविमुक्तिज्ञानयोर्वि-[B.172]शोधना। सा पुनर्विमुक्तिश्चतुर्विधफलावरणाच्च वेदितव्या। प्रतिघातावरणाच्च बुद्धभूमौ, येनान्येषां ज्ञेये ज्ञानं प्रतिहन्यते। बुद्धानां तु तद्विमोक्षात् सर्वत्राप्रतिहतं ज्ञानम्। शेषं गतार्थम्॥

निष्पत्तिव्यवस्थानम्

५. निष्पत्तिव्यवस्थानमारभ्य त्रयः श्लोकाः—

१. अनिष्पन्नाश्च निष्पन्ना विज्ञेयाः सर्वभूमयः।
निष्पन्ना अप्यनिष्पन्ना निष्पन्नाश्च पुनर्मताः॥१६॥

२. निष्पत्तिर्विज्ञेया यथाव्यवस्थानमनसिकारेण।
तत्कल्पनताज्ञानादविकल्पनया च तस्यैव॥१७॥

३. भावना अपि निष्पत्तिरचिन्त्यं सर्वभूमिषु।
प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् बुद्धानां विषयादपि॥१८॥

तत्राधिमुक्तिचर्याभूमिरनिष्पन्ना, शेषा निष्पन्ना इत्येताः सर्वभूमयः। निष्पन्ना [SL.180] अपि पुनः सप्तानिष्पन्नाः, शेषा निष्पन्नाः; निरभिसंस्कारवाहित्वात्। यत्पुनः प्रमुदितादिभूमिर्निष्पन्ना पूर्वमुक्ता, तत्र निष्पत्तिर्यथाव्यवस्थापितभूमिमनसिकारेण। तस्य भूमिव्यवस्थानस्य कल्पनामात्रज्ञानात् तदविकल्पनया[2] च वेदितव्या। यदा तद्भूमिव्यवस्थानं कल्पनामात्रं जानीते। तदपि च कल्पनामात्रं न विकल्पयति। एवं ग्राह्यग्राहकाविकल्पज्ञानलाभाद् भूमिपरिनिष्पत्तिरुक्ता भवति। अपि खलु भूमीनां भावना च, निष्पत्तिश्च—उभयमचिन्त्यं सर्वभूमिषु। तथा हि तद्बोधिसत्त्वानां प्रत्यात्मवेदनीयम्, बुद्धानां च विषयो नान्येषाम्॥१६-१८॥

भूमिप्रविष्टस्य लिङ्गविभागः

६. भूमिप्रविष्टस्य[3] लिङ्गविभागमारभ्य द्वौ श्लोकौ—

१. [illegible] लिङ्गमिष्यते।
अलीनत्वमदीनत्वमपरप्रत्ययात्मता ॥१९॥

१-१. सि॰ पुस्तके नास्ति। २. तदविकल्पना-सि॰। ३. भूमिप्रतिष्ठस्य-सि॰।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

२. प्रतिवेधश्च सर्वत्र सर्वत्र समचित्तता।
अनेयानुनयोपायज्ञानं मण्डलजन्म च॥ २०॥

एतद्भूमिप्रविष्टस्य बोधिसत्त्वस्य दशविधं लिङ्गं सर्वासु भूमिषु वेदितव्यम्। यां भूमिं प्रविष्टस्तत्र सालोका, यां न प्रविष्टस्तत्राधिमुक्तिरित्येतदेकं लिङ्गम्। अलीनत्वं परमोदारगम्भीरेषु धर्मेषु। अदीनत्वं दुष्करचर्यासु। अपरप्रत्ययत्वं स्वस्यां भूमौ। सर्वभूमिप्रतिवेधश्च तदभिनिर्हारकौशलतः। सर्वसत्त्वेष्वात्मसमचित्तता। अनेया वर्णावर्णशब्दाभ्याम्। अनुनयश्चक्रवर्तीत्यादिसम्पत्तिषु। उपायकौशलमनुपलम्भस्य[1] बुद्धत्वोपायज्ञानात्। बुद्धपर्षन्मण्डलेषु चोत्पत्तिः सर्वकालमित्येतानि अपराणि लिङ्गानि बोधिसत्त्वस्य॥

भूमिषु पारमितालाभलिङ्गविभागः

[B.173] भूमिषु पारमितालाभलिङ्गविभागे द्वौ श्लोकौ—

१. नाच्छन्दो न च लुब्धहृस्वहृदयो न क्रोधनो नालसो,
नामैत्रीकरुणाशयो न कुमतिः कल्पैर्विकल्पैर्हतः।
नो विक्षिप्तमतिः सुखैर्न च हतो दुःखैर्न व्यावर्तते[2],
सत्यं मित्रमुपाश्रितः श्रुतपरः पूजापरः शास्तरि॥ २१॥

२. सर्वं पुण्यसमुच्चयं सुविपुलं कृत्वान्यसाधारणं,
सम्बोधौ परिणामयत्यहरहर्यो ह्युत्तमोपायवित्।
[SL.180] जातः स्वायतने सदा शुभकरः क्रीडत्यभिज्ञागुणैः,
सर्वेषामुपरिस्थितो गुणनिधिर्ज्ञेयः स बुद्धात्मजः॥ २२॥

दशपारमितालाभिनो बोधिसत्त्वस्य षोडशविधं लिङ्गं दर्शयति। षोडशविधं लिङ्गम्—१. सदा पारमिताप्रतिपत्तिच्छन्देनाविरहितत्वम्। २. षट्पारमिताविपक्षैश्च रहितत्वं प्रत्येकम्। ३. अन्ययानमनसिकारेणाविक्षिप्तता। ४. सम्पत्तिसुखेष्वसक्तता। ५. विपत्तिदुष्करचर्यादुःखैः प्रयोगानिवर्तिता। ६. कल्याणमित्राश्रयः। ७. श्रुतपरत्वम्। ८. शास्तृपूजापरत्वम्। ९. सम्यक्परिणामना उपायकौशलपारमितया। १०. स्वायतनोपपत्तिः प्रणिधानपारमितया: बुद्धबोधिसत्त्वाविरहितस्थानोपपत्तेः। ११. सदाशुभकरत्वम्[3]; बलपारमितया तद्विपक्षधर्माव्यवकिरणात्। १२. अभिज्ञागुणविक्रीडनं च ज्ञानपारमितया। १३. तत्र मैत्री व्यापादप्रतिपक्षः सुखोपसंहाराशयः। १४. करुणा विहिंसाप्रतिपक्षो दुःखापगमाशयः। १५. स्वभावकल्पनं कल्पः। १६. विशेषकल्पनं विकल्पो वेदितव्यः॥ २१-२२॥

तत्रैवानुशंसविभागः

तत्रैवानुशंसविभागे श्लोकः—

१. शमथे विपश्यनायां च द्वयपक्षात्मको मतः।
धीमतामनुशंसो [illegible] सर्वभूमिषु॥ २३॥

१. ०नुपलम्भस्तस्य-सि०। २. वा वर्तते-सि०। ३. शुभकरत्वे-सि०।

तत्रैव पारमितालाभे सर्वभूमिषु बोधिसत्त्वानां सर्वप्रकारोऽनुशंसः षड्विधो वेदितव्यः—प्रतिक्षणं सर्वदौष्ठुल्याश्रयं द्रावयति, नानात्वसंज्ञाविगतिं च धर्मारामरतिः प्रतिलभते, अपरिच्छिन्नाकारं च सर्वतोऽप्रमाणं धर्मावभासं सञ्जानीते, अविकल्पितानि चास्य विशुद्धिभागीयानि निमित्तानि समुदाचरन्ति, धर्मकायपरिपूरिपरिनिष्पत्तये च उत्तरादुत्तरतरं हेतुसम्परिग्रहं करोति। तत्र प्रथमद्वितीयौ शमथपक्षे वेदितव्यौ, तृतीयचतुर्थौ विपश्यनापक्षे, शेषमुभयपक्षे॥ २३॥

भूमिनिरुक्तिविभागः

७. भूमिनिरुक्तिविभागे नव श्लोकाः—

१. पश्यतां बोधिमासन्नां सत्त्वार्थस्य च साधनम्। [B.174]
तीव्र उत्पद्यते मोदो मुदिता तेन कथ्यते॥ २४॥

अत्र न किञ्चिद् व्याख्येयम्॥ २४॥

२. दौःशील्याभोगवैमल्याद् विमला भूमिरुच्यते।

दौःशील्यमलस्यान्ययानमनसिकारमलस्य चातिक्रमाद् विमलेत्युच्यते [SL.182] "तस्मात्तर्ह्यस्माभिस्तुल्याभिनिर्हारे सर्वाकारपरिशोधनाभिनिर्हार एव योगः करणीयः" इति वचनात्।

महाधर्मावभासस्य करणाच्च प्रभाकरी॥ २५॥

तथा हि तस्यां समाधिबलेनाप्रमाणधर्मपर्येषणधारणात् महान्तं धर्मावभासं परेषां करोति॥ २५॥

३. अर्चिर्भूता यतो धर्मा बोधिपक्षाः प्रदाहकाः।
अर्चिष्मतीति तद्योगात् सा भूमिर्द्वयदाहतः॥ २६॥

सा हि बोधिपक्षात्मिका प्रज्ञा द्वयदहनप्रत्युपस्थाना तस्यां बाहुल्येन। द्वयं पुनः—क्लेशावरणं ज्ञेयावरणं चात्र वेदितव्यम्॥ २६॥

४. सत्त्वानां परिपाकश्च स्वचित्तस्य च रक्षणा।
धीमद्भिर्जीयते दुःखं दुर्जया तेन कथ्यते॥ २७॥

तत्र सत्त्वपरिपाकाभियुक्तोऽपि न संक्लिश्यते। सत्त्वविप्रतिपत्त्या तच्चोभयं दुष्करत्वाद् दुर्जयम्॥ २७॥

५. आभिमुख्याद् द्वयस्येह संसारस्यापि निर्वृतेः।
उक्ता ह्यभिमुखी भूमिः प्रज्ञापारमिताश्रयात्॥ २८॥

सा हि प्रज्ञापारमिताश्रयेण निर्वाणसंसारयोरप्रतिष्ठानात् संसारनिर्वाणाभिमुखी॥ २८॥

६. एकायनपथश्लेषाद् भूमिर्दूरङ्गमा मता।
द्वयसंज्ञाविचलनाद् अचला च निरुच्यते॥ २९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एकायनपथः पूर्वं निर्दिष्टः, तदुपलब्धृत्वात् दूरं गता भवति; प्रयोगपर्यन्तगमनात्।

द्वाभ्यां संज्ञाभ्यां अविचलनात्। निमित्ताभोगसंज्ञया[1], अनिमित्ताभोगसंज्ञया च॥ २९॥

७. प्रतिसंविन्मतिसाधुत्वाद् भूमिः साधुमती मता।
धर्ममेघा द्वयव्याप्तेर्धर्माकाशस्य मेघवत्॥ ३०॥

[SL.183] प्रतिसंविन्मतेः साधुत्वादिति। प्रधानत्वात्।

[B.175] द्वयव्याप्तेरिति। समाधिमुखधारणीमुखव्यापनान्मेघेनेवाकाशस्थलीयस्याश्रयसन्निविष्टस्य श्रुतधर्मस्य धर्ममेघेत्युच्यते॥ ३०॥

८. विविधे शुभनिर्हारे रत्या विहरणात् सदा।
सर्वत्र बोधिसत्त्वानां विहारभूमयो मताः॥ ३१॥

विविधकुशलाभिनिर्हारनिमित्तं सदा सर्वत्र रत्या विहरणाद् बोधिसत्त्वानां भूमयो विहारा इत्युच्यन्ते॥ ३१॥

९. भूयो भूयोऽमितास्वासु ऊर्ध्वङ्गमनयोगतः।
भूतामिताभयार्थाय त एवेष्टा हि भूमयः॥ ३२॥

भूयो भूयोऽमितास्वासूर्ध्वङ्गमनयोगाद् भूतामिताभयार्थाय त एव विहाराः पुनर्भूमय उच्यन्ते। अमितास्विति। दशसु भूमिषु; एकैकस्याप्रमाणत्वात्। ऊर्ध्वङ्गमनयोगादिति। उपरिभूमिगमनयोगात्। भूतामिताभयार्थमिति। अमितानां भूतानां भयप्रहाणार्थम्॥ ३२॥

प्राप्तिविहारविभागः

८. प्राप्तिविहारविभागे[2] श्लोकः—

भूमिलाभो[3]ऽधिमुक्तेश्च चरितेषु च वर्तनात्।
प्रतिवेधाच्च भूमीनां निष्पत्तेश्च चतुर्विधः॥ १॥

चतुर्विधो भूमीनां लाभः। अधिमुक्तिलाभो यथोक्ताधिमुक्तितोऽधिमुक्तिचर्याभूमौ। चरितलाभो दशसु धर्मचरितेषु वर्तनात्तस्यामेव। प्रतिवेधलाभः[4] परमार्थप्रतिवेधतो भूमिप्रवेशे। निष्पत्तिलाभश्चाविनिवर्तनीयभूमिप्रवेशे॥

चर्याविभागः

चर्याविभागे श्लोकः षट्पादः—

महायानेऽधिमुक्तानां हीनयाने च देहिनाम्।
द्वयोरावर्जनार्थाय विनयाय च देशिताः।
चर्याश्चतस्रो धीराणां [illegible]।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१. निमित्तसंज्ञया—सि०।
२. प्राप्तिविहारे—सि०।
३. भूमिलाभे—सि०।
४. परमार्थलाभः—सि०।

तत्र पारमिताचर्या महायानाधिमुक्तानामर्थे देशिता। बोधिपक्षचर्या श्रावकप्रत्येकबुद्धयानाधिमुक्तानाम्। अभिज्ञाचर्या द्वयोरपि महायानहीनयानाधिमुक्तयोः प्रभावेणावर्जनार्थम्। सत्त्वपरिपाकचर्या द्वयोरेव परिपाचनार्थम्। परिपाचनं ह्यत्र विनयनम्॥ १॥ [SL.184]

बुद्धगुणविभागे अप्रमाणविभागः

बुद्धगुणविभागे बहवः श्लोकाः। अप्रमाणविभागे तद् बुद्धस्तोत्रमारभ्यैकः—

अनुकम्पक सत्त्वेषु संयोगविगमाशय!
अवियोगाशय सौख्यहिताशय नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र[1] अनुकम्पकत्वं सत्त्वेषु हितसुखाशयत्वेन सन्दर्शितम्। सुखाशयत्वं [B.176] पुनः सुखसंयोगाशयत्वेन मैत्र्या। दुःखवियोगाशयत्वेन च करुणया। सुखावियोगाशयत्वेन च मुदितया। हिताशयत्वमुपेक्षया। सा पुनर्निःसंक्लेशताशयलक्षणा वेदितव्या॥ १॥

विमोक्षाभिभ्वायतनकृत्स्नायतनविभागः

विमोक्षाभिभ्वायतनकृत्स्नायतनविभागे श्लोकः—

सर्वावरणनिर्मुक्त सर्वलोकाभिभू मुने!
ज्ञानेन ज्ञेयं व्याप्तं ते मुक्तचित्त नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र विमोक्षविशेषं भगवतः सर्वक्लेशज्ञेयावरणनिर्मुक्ततया दर्शयति। अभिभ्वायतनविशेषं सर्वलोकाभिभुत्वेन स्वचित्तवशवर्तनाद् यथेष्टालम्बननिर्माणपरिणामनताधिष्ठानतः। कृत्स्नायतनविशेषं सर्वज्ञेयज्ञानव्याप्ततः[2]। अत एव विमोक्षादिगुणविपक्षमुक्तत्वात् मुक्तचित्तः॥ १॥

अरणाविभागः

अरणाविभागे श्लोकः—

अशेषं सर्वसत्त्वानां सर्वक्लेशविनाशक!
क्लेशप्रहारक क्लिष्टसानुक्रोश नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्रारणादिविशेषं भगवतः सर्वसत्त्वक्लेशविनयनादुत्पादितक्लेशेष्वपि च तत्क्लेशप्रतिपक्षविधानात् क्लिष्टजनानुकम्पया सन्दर्शयति। अन्ये ह्यरणाविहारिणः सत्त्वानां कस्यचिदेव तदालम्बनस्य क्लेशस्योत्पत्तिप्रत्ययमात्रं प्रतिहरन्ति। न तु क्लेशसन्तानादपनयन्ति॥ १॥

प्रणिधिज्ञानविभागः

प्रणिधिज्ञानविभागे[3] श्लोकः—

अनाभोग निरासङ्ग अव्याघात समाहित!
सदैव सर्वप्रश्नानां विसर्जक नमोऽस्तु ते॥ १॥

१. सि० पुस्तके नास्ति।
२. सर्वज्ञेयज्ञानव्याप्ततः—सि०।
३. प्रणिधिज्ञानविशेषे—सि०।

अत्र पञ्चभिराकारैः प्रणिधिज्ञानविशेषं भगवतः संदर्शयति—अनाभोगसम्मुखी- [SL.185] भावतः, असक्तिसम्मुखीभावतः, सर्वज्ञेयाव्याघाततः, सदा समाहितत्वतः, सर्वसंशयच्छेदनतश्च सत्त्वानाम्। अन्ये हि प्रणिधिज्ञानलाभिनो नानाभोगेनाप्रणिधाय[1] प्रणिधिज्ञानं सम्मुखीकुर्वन्ति। न चासक्तं समापत्तिप्रवेशापेक्षत्वात्। न चाव्याहतं प्रदेशज्ञानात्। न च सदा समाहिता भवन्ति, न च सर्वसंशयाँश्छिन्दन्ति॥ १॥

प्रतिसंविद्विभागः

प्रतिसंविद्विभागे श्लोकः—

आश्रयेऽथाश्रिते देश्ये वाक्ये ज्ञाने च देशिके।
अव्याहतमते नित्यं सुदेशिक नमोऽस्तु ते॥ १॥

[B.177] अत्र समासतो यच्च देश्यते येन च देश्यते तत्र नित्यमव्याहतमतित्वेन भगवतश्चतस्रः प्रतिसंविदो देशिताः। तत्र द्वयं देश्यते—आश्रयश्च धर्मः, तदाश्रितश्चार्थः। द्वयेन देश्यते—वाचा, ज्ञानेन च। सुदेशिकत्वेन तासां कर्म सन्दर्शितम्॥ १॥

अभिज्ञाविभागः

अभिज्ञाविभागे श्लोकः—

उपेत्य वचनैस्तेषां चरित्रे आगतौ गतौ।
निःसारे चैव सत्त्वानां स्ववाद नमोऽस्तुते॥ १॥

अत्र षड्भिरभिज्ञाभिः सम्यगववादत्वं भगवतो दर्शितम्। उपेत्य विनेयसकाश- मृद्ध्यभिज्ञया। तेषां भाषया दिव्यश्रोत्राभिज्ञया चित्तचरित्रं ज्ञात्वा चेतःपर्यायाभिज्ञया यथा पूर्वान्तादिहागतिर्यथा चापरान्ते गतिर्यथा च संसारान्निःसरणम्, तत्राववादं ददात्यवशिष्टाभिस्ति- सृभिरभिज्ञाभिर्यथाक्रमम्॥ १॥

लक्षणानुव्यञ्जनविभागः

लक्षणानुव्यञ्जनविभागे श्लोकः—

सत्पौरुषं प्रपद्यन्ते त्वां दृष्ट्वा सर्वदेहिनः।
दृष्टमात्रात् प्रसादस्य विधायक नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र लक्षणानुव्यञ्जनानां भगवति महापुरुषत्वसम्प्रत्ययेन दर्शनमात्रात् परेषां प्रसादजनकत्वं कर्म सन्दर्शितम्॥ १॥

परिशुद्धिविभागः

परिशुद्धिविभागे श्लोकः—

आदानस्थानसन्त्यागनिर्माणपरिणामने
समाधिज्ञानवशितामनुप्राप्त नमोऽस्तु ते॥ १॥

१. नानाभोगात्०—सि०।

अत्र भगवतश्चतुर्विधया वशितया सर्वाकाराश्चतस्रः परिशुद्धयः [SL.186] परिदीपिताः—आश्रयपरिशुद्धिरात्मभावस्यादानस्थानत्यागवशितया, आलम्बनपरिशुद्धि- र्निर्माणपरिणामनवशितया, चित्तपरिशुद्धिः सर्वाकारसमाधिवशितया, प्रज्ञापरिशुद्धिः सर्वाकार- ज्ञानवशितया॥ १॥

बलविभागः

बलविभागे श्लोकः—

उपाये शरणे शुद्धौ सत्त्वानां विप्रवादने।
महायाने च निर्याणे मारभञ्ज नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र चतुर्ष्वर्थेषु सत्त्वानां विप्रवादनाय मारो यस्तद्भञ्जकत्वेन भगवतो दशानां बलानां कर्म सन्दर्शितम्। यदुत सुगतिदुर्गतिगमनाद्युपायविप्रवादने। अशरणे देवादिषु शरणविप्रवादने। सास्रवशुद्धिमात्रेण शुद्धिविप्रवादने। महायाननिर्याणविप्रवादने च। स्थानास्थानज्ञानबलेन हि भगवान् प्रथमेऽर्थे मारभञ्जको वेदितव्यः। कर्मविपाकज्ञानबलेन द्वितीये। ध्यान-[B.178] विमोक्षसमाधिसमापत्तिज्ञानबलेन तृतीये। इन्द्रियपरापरत्वादिज्ञानबलेन चतुर्थे। हीनानीन्द्रिया- दीनि वर्जयित्वा श्रेष्ठसन्नियोजनात्॥ १॥

वैशारद्यविभागः

वैशारद्यविभागे श्लोकः—

ज्ञानप्रहाणनिर्याणविघ्नकारकदेशिक ।
स्वपरार्थेऽन्यतीर्थ्यानां निराधृष्य नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र ज्ञानप्रहाणकारकत्वेन स्वार्थे। निर्याणविघ्नदेशिकत्वे च परार्थे। निराधृष्यत्वादन्यतीर्थ्यैर्भगवतो यथाक्रमं चतुर्विधं वैशारद्यमुद्भावितम्॥ १॥

आरक्षस्मृत्युपस्थानविभागः

आरक्षस्मृत्युपस्थानविभागे श्लोकः—

निगृह्यवक्तः[1] पर्षत्सु द्वयसंक्लेशवर्जित !
निरारक्ष असम्मोष गणकर्ष नमोऽस्तु ते॥ १॥

अनेन त्रीण्यारक्षाणि त्रीणि च स्मृत्युपस्थानानि भगवतः परिदीपितानि, तेषां च कर्म गणपरिकर्षकत्वम्। तैर्हि यथाक्रमं निगृह्यवक्ता च भवति पर्षत्सु निरारक्षत्वात्। द्वयसंक्लेश- वर्जितश्चानुनयप्रतिघाभावादसम्मोषतया सदाभ्युपस्थितस्मृतित्वात्॥ १॥

वासनासमुद्घातविभागः

वासनासमुद्घातविभागे श्लोकः—

चारे विहारे सर्वत्र नास्त्यसर्वज्ञचेष्टितम्।
सर्वदा तव सर्वज्ञ भूतार्थिक नमोऽस्तु ते॥ १॥

१. निगृह्यवक्ता-सि०। एवमुपर्यपि।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

[SL.187] अनेन चारे विहारे वा सर्वत्र सर्वदा वासर्वज्ञचेष्टितस्याभावात् भगवतः सर्वक्लेशवासनासमुद्घातः परिदीपितः। असर्वज्ञो हि क्षीणक्लेशोऽप्यसमुद्घातितत्वाद् वासनाया एकदा भ्रान्तेन हस्तिना सार्धं समागच्छति भ्रान्तेन रथेन—इत्येवमादिकमसर्वज्ञचेष्टितं करोति। यथोक्तं मागन्धिकसूत्रे। तच्च भगवतो भूतार्थसर्वज्ञत्वेन[1] नास्ति॥ १॥

असम्मोषताविभागः

असम्मोषताविभागे श्लोकः—

> सर्वसत्त्वार्थकृत्येषु कालं त्वं नातिवर्तसे।
> अवन्ध्यकृत्य सततमसम्मोष नमोऽस्तु ते॥ १॥

अनेन यस्य सत्त्वस्य योऽर्थः करणीयो यस्मिन् काले तत्कालानतिवर्तनात् अवन्ध्यं कृत्यं सदा भगवत इत्यसम्मोषधर्मत्वं स्वभावतः कर्मतश्च सन्दर्शितम्॥ १॥

महाकरुणाविभागः

महाकरुणाविभागे श्लोकः—

> [B.179] सर्वलोकमहोरात्रं षट्कृत्वः प्रत्यवेक्षसे।
> महाकरुणया युक्त हिताशय नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र महाकरुणा भगवतः कर्मतः स्वभावतश्च परिदीपिता। महाकरुणया हि भगवान् षट्कृत्वो रात्रिन्दिवेन लोकं प्रत्यवेक्षते—को हीयते, को वर्धते इत्येवमादि। तद्योगाच्च भगवान् सर्वसत्त्वेषु नित्यं हिताशयः॥ १॥

आवेणिकगुणविभागः

आवेणिकगुणविभागे श्लोकः—

> चारेणाधिगमेनापि ज्ञानेनापि च कर्मणा।
> सर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धोत्तम नमोऽस्तु ते॥ १॥

अत्र चारसंगृहीतैः षड्भिरावेणिकैर्बुद्धधर्मैः। अधिगमसंगृहीतैः षड्भिः। ज्ञानसंगृहीतैस्त्रिभिः। कर्मसंगृहीतैश्च त्रिभिः। तदन्यसत्त्वोत्तमानामपि श्रावकप्रत्येकबुद्धानामन्तिकादुत्तमत्वेन सर्वसत्त्वोत्तमत्वं भगवतः परिदीपितम्। तत्र नास्ति तथागतस्य स्खलितम्, नास्ति रवितम्, नास्ति मुषिता स्मृतिः, नास्त्यसमाहितं चित्तम्, नास्ति नानात्वसंज्ञा, नास्त्यप्रतिसंख्यायोपेक्षेति चारसंगृहीताः षडावेणिका बुद्धधर्मा ये बुद्धस्यैव संविद्यन्ते, नान्येषाम्। नास्तिच्छन्दपरिहाणिर्नास्ति वीर्य-स्मृति-समाधि-प्रज्ञा-विमुक्तिपरिहाणिः—इत्यधिगमसंगृहीताः षट्। अतीतेऽध्वनि तथागतस्यासङ्गमप्रतिहतं ज्ञानम्। अनागते प्रत्युत्पन्नेऽध्वनि तथागतस्यासङ्गमप्रतिहतं ज्ञानमिति ज्ञानसंगृहीतास्त्रयः। सर्वं तथागतस्य कायकर्म ज्ञानपूर्वङ्गमं [SL.188] ज्ञानानुपरिवर्ति, सर्वं वाक्कर्म, सर्वं मनस्कर्मेति कर्मसंगृहीतास्त्रयः॥ १॥

1. सर्वज्ञत्व-सि०।

सर्वाकारज्ञताविभागः

सर्वाकारज्ञताविभागे श्लोकः—

> त्रिभिः कायैर्महाबोधिं सर्वाकारामुपागत!
> सर्वत्र सर्वसत्त्वानां काङ्क्षाच्छिद नमोऽस्तु ते॥ १॥

अनेन त्रिभिश्च कायैः सर्वाकारबोध्युपगमत्वात्। सर्वज्ञेयसर्वाकारज्ञानाच्च सर्वाकारज्ञता भगवतः परिदीपिता। त्रयः कायाः—स्वाभाविकः, साम्भोगिकः, नैर्माणिकश्च। सर्वज्ञेयसर्वाकारज्ञानं पुनरत्र सर्वसत्त्वानां देवमनुष्यादीनां सर्वसंशयच्छेदेन कर्मणा निर्दिष्टम्॥ १॥

पारमितापरिपूरिविभागः

पारमितापरिपूरिविभागे श्लोकः—

> निरवग्रह निर्दोष निष्कालुष्यानवस्थित!
> आनिञ्ज्य सर्वधर्मेषु निष्प्रपञ्च नमोऽस्तु ते॥ ५९॥

अनेन सकलषट्पारमिताविपक्षनिर्मुक्ततया षट्पारमितापरिपूरिर्भगवत [B.180] उद्भाविता। तत्रानवग्रहत्वं भोगनिराग्रहत्वाद्वेदितव्यम्। निर्दोषत्वं निर्मलकायादिकर्मत्वात्। निष्कालुष्यत्वं लोकधर्मदुःखाभ्यां चित्ताकलुषीकरणात्। अनवस्थितत्वमल्पावरनात्राधिगमानवस्थानात्[1]। आनिञ्ज्यत्वमविक्षेपात्। निष्प्रपञ्चत्वं सर्वविकल्पप्रपञ्चासमुदाचारात्॥

बुद्धलक्षणविभागः

बुद्धलक्षणविभागे द्वौ श्लोकौ—

> निष्पन्नपरमार्थोऽसि सर्वभूमिविनिःसृतः।
> सर्वसत्त्वाग्रतां प्राप्तः सर्वसत्त्वविमोचकः॥ १॥
> अक्षयैरसमैर्युक्तो गुणैर्लोकेषु दृश्यसे।
> मण्डलेष्वप्यदृश्यश्च सर्वथा देवमानुषैः॥ २॥

अत्र षड्भिः स्वभाव-हेतु-फल-कर्म-योग-वृत्त्यर्थैर्बुद्धलक्षणं परिदीपितम्। तत्र विशुद्धा तथता निष्पन्नः परमार्थः। स च बुद्धानां स्वभावः। सर्वबोधिसत्त्वभूमिनिर्यातत्वं हेतुः। सर्वसत्त्वाग्रतां प्राप्तत्वं फलम्। सर्वसत्त्वविमोचकत्वं कर्म। अक्षयासमगुणयुक्तत्वं योगः। नानालोकधातुषु दृश्यमानता निर्माणकायेन, पर्षन्मण्डलेष्वपि दृश्यमानता [SL.189] साम्भोगिकेन कायेन, सर्वथा चादृश्यमानता धर्मकायेनेति त्रिविधा प्रभेदवृत्तिरिति॥ १-२॥

॥ महायानसूत्रालङ्कारेषु व्यवदातसमयमहाबोधिसत्त्वभाषिते चर्याप्रतिष्ठाधिकारो नामैकविंशतितमोऽधिकारः॥

*

समाप्तश्च महायानसूत्रालङ्कारः॥ इति॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

1. ०यरन०-सि०।